

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

XVIII. évfolyam

Főszerkesztő
CSANDA GÁBOR

Főmunkatárs
FAZEKAS JÓZSEF

A szerkesztőbizottság elnöke
ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság

Bíró A. Zoltán (Románia), Fedinec Csilla (Magyarország), Holger Fischer (Németország), Gyurgyík László (Szlovákia), Hunčík Péter (Szlovákia), Petteri Laihonen (Finnország), Lampl Zsuzsanna (Szlovákia), Lanstyák István (Szlovákia), Lengyel Zsolt (Németország), Liszka József (Szlovákia), Mészáros András (Szlovákia), Roncz Melinda (Szlovákia), Simon Attila (Szlovákia), Szarka László (Magyarország), Andrej Tóth (Csehország), Tóth Károly (Szlovákia), Végh László (Szlovákia)

Tartalom

Tanulmányok

LAMPL ZSUZSANNA

A fogyatékos/egészségkárosodott gyermeket nevelő szlovákiai magyar családok helyzete egy kérdőíves felmérés alapján 3

LISZKA JÓZSEF

A bátyjait kereső leány (ATU 451) meséjének közép-európai összefüggéseihez 21

L. JUHÁSZ ILONA

Gömörfalva, Szeretetalva, Vasutasfalva, Amerikafalva és társaik. Adalékok az 1914-es orosz betörést követő harcok során lerombolt kárpáti falvak újjáépítésére meghirdetett országos akcióhoz – 1. 35

SZTANCS GÁBOR

Dialektus, kontaktusjelenség vagy magyar propaganda? Adatok és értelmezések a keleti szlovák (szlovják) etnikai régióról 57

GAUCSÍK ISTVÁN

Ortvay Tivadar. A tudósok köztársaságának képviselője – 1. 75

KERÉNYI ÉVA

Fürdőélet a 19. századi Gömörben, 10. Csízfürdő – világfürdő?! – 1. 101

PETER BORZA

A görögkatolikus egyház embermentő tevékenysége 1939–1945 között Pavol Peter Gojdič OSBM eperjesi püspök példáján 119

Közlemények

GYURGYÍK LÁSZLÓ

Az 1970-es és az 1980-as évi népszámlálások községsoros adatai 129

KARDOS TÍMEA

Nemzeti kánonok a magyar és szlovák történelemtankönyvekben.

A Thököly-jelenség kontextusai 133

Oral History

PAPP JÓZSEF 141

Nekrológ

TÓTH KÁROLY (1959–2016)..... 169

Könyvek

Csernicskó István: Nyelvpolitika a háborús Ukrajnában

(*Bilász Boglárka*) 171

Csanda Gábor–H. Nagy Péter (szerk.), A kontextus

végtelensége. Tanulmánykötet Tözsér Árpád 80. születésnapjára

(*Baka L. Patrik*) 173

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády Slovenskej republiky
– program Kultúra národnostných menšín 2016

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Simon Attila igazgató • Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography Kft., Érsekújvár • Nyomta: Adepta, Kft., Csilizradvány • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala támogatásával • Pédányszám: 600 • Ára: 3 € • 2016. szeptember • Nyilvántartási szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.foruminst.sk> • Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Attila Simon riaditeľ • Tlačiarenská príprava: Kalligram Typography s.r.o., Nové Zámky • Tlač: Adepta, s.r.o., Čiližská Radvaň • S finančným príspevkom ÚV SR • Náklad: 600 • Cena: 3 € • september 2016 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.foruminst.sk>

LAMPL ZSUZSANNA

A fogyatékos/egészségkárosodott gyermeket nevelő szlovákiai magyar családok helyzete egy kérdőíves felmérés alapján

ZSUZSANNA LAMPL
The Situation of Hungarian Families with Disabled Children
in Slovakia based on a Survey

364.26-053.2(=511.141)(437.6)
316.344.6-053.2(=511.141)(437.6)
364.02

Keywords: financial situation, informedness, experience with aid and assistance of Hungarian families in Slovakia with disabled children, deficiencies in providing information and institutional assistance

„A fogyatékos ember életminőségét is alapvetően befolyásolja a társadalmi tőke. Az anyagi környezet mellett a szociális körülmények: a család, az emberek egymáshoz való viszonya (az, hogy a fogyatékos ember úgy érzi, szeretik, fontosnak számít, szükség van rá), a közérkölc (tisztelik-e a sérültek védelmében hozott törvényeket, megtartják-e az emberek a szavukat), a hitélet és a hozzá kötődő emberi kapcsolatok, mind környezetünkhöz tartoznak.” (Diósi 2014, 14. p.)

Bevezetés

A pozsonyi székhelyű Carissimi Nonprofit Alap¹ és a Kárpát-medencei Családszervezetek Szövetségének (KCSSZ)² kezdeményezésére és támogatásával 2015 őszén

1 A Carissimi Nonprofit Alap nevű önkéntes jótékonyági szervezet 2002-ben jött létre, hogy segítsen a sérült és egészségkárosodott gyermekeket nevelő családoknak súlyos gondjaik leküzdésében. Tevékenységét jó szándékú emberek segítik munkájukkal, pénzadományukkal, adófelajánlásukkal. A szervezet tagja a Szlovákiai Magyarok Kerekasztalának, továbbá csatlakozott a Kárpát-medencei Családszervezetek Szövetségéhez, a Családlánc mozgalomhoz is. A Családláncot a KCSSZ és a budapesti Nemzeti Erőforrás Minisztériummal közösen hozta létre, azzal a céllal, hogy felkutassa és összefogja a határon túli magyarok lakta területeken a családdal foglalkozó civil szervezeteket. Bővebben: <http://www.carissimi.sk/index.php/a-szervezetről/mi-a-carissimi> (letöltve: 2016. július 30.)

Az Alap „Carissimi – Esély fogyatékos és egészségkárosodott embereknek” címmel magyar nyelvű ismeretterjesztő folyóiratot jelentet meg kéthavonta, Bővebben: <http://www.carissimi.sk/index.php/carissimi-lap/a-folyóiratról> (letöltve: 2016. július 30.)

2 A KCSSZ 2001-ben alakult Csongrádon. Az alapító több mint tíz egyesület célja a családbarát szemlélet terjesztése és a térségben működő családszervezetek és az érdekeiket képviselő civil kezdeményezések összefogása volt. Jelenleg 74 tagszervezete van. Bővebben: <http://www.kcssz.hu/customPages/bemutakozas?subSiteld=3> (letöltve: 2016. július 30.)

kérdőíves felmérést készítettünk a fogyatékos/egészségkárosodott gyermekeket, esetenként több gyermeket nevelő szlovákiai magyar családokról. Az önkitöltős kérdőív négy részből állt és 42 kérdést tartalmazott. Az első rész kérdései az érintett gyermek(ek)re vonatkoztak. A második a gyermek(ek)nek és a családjuknak nyújtott családon kívülről jövő és családon belüli segítség mibenlétét és lehetőségeit kutatta. A harmadik részben a válaszadóval és a családdal kapcsolatos információkat gyűjtöttük össze. A negyedik részben a válaszadók szabadon leírhatták véleményüket az őket leginkább érdek-lő/terhelő/izgató dolgokról, vallhattak örömeikről, bánataikról. A kérdőívet a fogyaté-kosszervezetek aktivistái és a Szövetség a Közös Célokért munkatársai juttatták el a családokhoz, majd a kitöltött íveket is ők gyűjtötték össze és juttatták el a kutatóhoz. Ezután került sor a kérdőívek ellenőrzésére, majd a számítógépes adatbázis elkészíté-sére és az adatok elemzésére. Az eredmények bemutatása előtt azonban vázoljuk fel röviden a problematika azon módszertanilag (is) fontos kontextusait, amelyek kiinduló-pontot alkottak a mintaválasztáshoz és magának a kérdőív címének a – reményeink szerint – érzékeny és a célcsoport számára is elfogadható megfogalmazásához.

1. A cím dilemmái

A szlovák szakterminológiában a „zdravotné postihnutie”, „zdravotne postihnutý”, „ľudia so zdravotným postihnutím” kifejezések használatosak, amelyeket „fogyaté-k”-nak, „fo-gyatékoság”-nak, „fogyatékkal/fogyatékosággal élő”-nek szokás fordítani, illetve a magyar szakirodalomban ezek a kifejezések fordulnak elő a leggyakrabban. Például a „komisár pre osoby so zdravotným postihnutím” magyarul „fogyatékosügyi biztos” (Tóth 2016, 17. p.), vagy a „Dohovor OSN o právach ľudí so zdravotným postihnutím” magyar megfelelője az „ENSZ Fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló egyezménye” (rövi-den: Egyezmény).³ Az utóbbi a „fogyatékoság”, „fogyatékosággal élő személyek” kifeje-zéseket használja. Az 1. cikkben a következőképpen definiálja őket: „Fogyatékosággal élő személy minden olyan személy, aki hosszan tartó fizikai, értelmi, szellemi vagy érzék-szervi károsodással él, amely számos egyéb akadállyal együtt korlátozhatja az adott sze-mély teljes, hatékony és másokkal egyenlő társadalmi szerepvállalását.”⁴ Az angolból tör-ténő hivatalos fordítást a forráskiadvány lektora és szerkesztője lábjegyzetben ugyanott kritikával illeti, s ha ebből a kritikából indulunk ki, akkor úgy tűnik, az Egyezmény szlovák nyelvű fordítása jobban megfelel az eredeti értelmezésnek. A szlovák változatot magyarra fordítva ez a következőképpen hangzik: „hosszan tartó testi, mentális, intellektuális és érzékelési” károsodással/fogyatékkal/fogyatékosággal élő személyek”.⁵

3 Az ENSZ Közgyűlése 2006. december 16.-án fogadta el ezt az egyezményt és annak Fakultatív Jegyzőkönyvét, ami Szlovákiában 2010. június 25-én lépett érvénybe.

4 A fogyatékosággal élő személyek jogai. ELTE, 2009, 180. oldal <http://mek.oszk.hu/09500/09524/09524.pdf>, letöltve: 2016. július 28.

5 „Dohovor OSN o právach ľudí so zdravotným postihnutím definuje osoby so zdravotným postihnutím ako osoby s dlhodobými telesnými, mentálnymi, intelektuálnymi alebo zmyslovými postihnutiami, ktoré v súčinnosti s rôznymi prekážkami môžu brániť ich plnému a účinnému zapojeniu do spoločnosti na rovnakom základe s ostatnými“ (<https://www.employment.gov.sk/sk/rodina-socialna-pomoc/tazke-zdravotne-postihnutie/kontaktne-miesto-prava-osob-so-zdravotnym-postihnutim/zdravotne-postihnutie.html>, letöltve: 2016. július 31.).

A szakemberek szerint épp az értelmezés, a fogyatékos, fogyatékoság értelmezése a probléma lényege. S itt nem pusztán terminológiai vitáról van szó, sokkal fontosabb, hogy a fogyatékoság egy bizonyos módon való értelmezésének mindig gyakorlati társadalmi következményei voltak-vannak. Ez az értelmezés ugyanis az idők során sokat változott, s minden szakaszában meghatározta a fogyatékosokhoz való társadalmi viszonyt. Ennek a folyamatnak több szakasza ismeretes, amelyet különböző szerzők különböző modellek formájában fogalmaztak meg. A szlovákiai magyaroknál maradván, Strédl Teréz a fogyatékosággal kapcsolatos társadalmi magatartás három fokozatát különíti el, a represszív (büntető), karitatív és humánus magatartás (Strédl 2016, 12. p.). Alapiskolai tananyag, hogy az ókori Spártában a gyengének, betegnek (ezen belül fogyatékosnak) nyilvánított csecsemőket ledobták a Tajgetoszról, de más kultúrákban is rossz ömenként kezelték őket, ezért büntették őket előbb halállal, később elkülönítéssel, kiközösítéssel. „A fogyatékosokkal kapcsolatos társadalmi magatartás jelentős pozitív irányú változásáról csak a kereszténység megjelenésétől kezdve beszélhetünk” – írja Strédl. Ezzel függ össze a karitatív magatartás, amelynek alapját az képezi, hogy a fogyatékosokat sajnálják, „gondozásra szorulnak, törődni kell velük, de akkor is kiszolgáltatottak maradtak, függtek környezetüktől”. A harmadik forma, a humánus magatartás lényege „az emberi méltóság elismerése, a másik embernek járó tisztelet megadása, a pozitív tulajdonságok fejlesztése” (Strédl ugyanott).

Más szempontból nézve, a fogyatékosokhoz való társadalmi viszonyt továbbá az is befolyásolja, hogy a fogyatékoságot hol helyezzük el a makro-mezo-mikroszociális tényezők kontíniumán. Vajon mennyire társadalmi kategória a fogyatékoság? Mennyire az egyén „betegsége”, és mennyire a társadalomé? Csak az egyén „tehet” arról, hogy fogyatékos, vagy a társadalom is, azzal, hogy – kezdve a szemléletmódtól egészen az olyan konkrétumokig, mint például az akadálymentes környezet kialakításának hiánya – részben épp ő teszi fogyatékosá? E téren irányadó az Egészségügyi Világszervezet 1980-as meghatározása, amely nem egyszerűen fogyatékoságról beszél, hanem három fogalmat különböztet meg: a sérülés/károsodás, a fogyatékoság/funkciózavar és az akadályozottság/hátrány fogalmakat. A sérülés/károsodás (angolul impairment) a szervezet bármilyen fiziológiai rendellenessége. Az egyén szintjén ez az ok, ez a betegség, ami a fogyatékoság folyamatának az elindítója. A fogyatékoság/funkciózavar (disability) a képességek hiányaként, zavaraként jelenik meg. Az akadályozottság/hátrány (handicap) a társadalom viszonyulásából adódik. Az Egészségügyi Világszervezet későbbi, 1997-es fogyatékoságértelmezésében épp az akadályozottság/hátrány, vagyis a társadalmi-környezeti dimenzió domborodik ki még erőteljesebben. Azt fejezi ki, hogy „mindenki annyira korlátozott, amennyire korlátozva van a szorosabb, illetve tágabb társadalmi környezetével való interakcióiban” (Diósi

6 Ez olyan következményekkel is jár, mint például az, hogy a fogyatékos gyermekek közül sokan nem végzik el az alapiskolát, de jobban érinti őket az alacsonyabb foglalkoztatottság, s ebből kifolyólag a magasabb munkanélküliség is. A 2009-es Világ Egészségügyi Felmérés szerint a fogyatékos férfiak 53%-a, a fogyatékos nők 20%-a foglalkoztatott, a nem fogyatékos férfiak 65%-ával és a nem fogyatékos nők 30%-ával szemben (Repková-Sedláková 2012, 48. p.). Mindezek okán a fogyatékkal élők sorait nagyobb mértékben sújtja az abszolút szegénység.

2014, 14. p.). „Ez az értelmezés már azt fogalmazza meg, hogy nem a fogyatékos személyben van a hiba; az akadályozottság egyszerre személyes (egyéni) és környezeti (társadalmi). A fogyatékos tehát nem pusztán egy tény, hanem viszony és érték – ez utóbbiak szemléletétől függ, hogy a jelenséget fogyatékosággként értelmezi egy adott társadalom, vagy sem.”⁷

A fentiekből látható, hogy ahogyan változott a fogyatékoság értelmezése, úgy, igaz, némi fáziskéséssel, a fogyatékosággal és a fogyatékosokkal kapcsolatos szemléletmód is. Az alapfogalmak, tehát a „fogyatékos”, és a „fogyatékoság” viszont megmaradtak, ezekhez társult még az Egyezmény által használt „fogyatékosággal élők”. Jelen sorok írója a kérdőív címének illetően megfogalmazásánál ebből következőleg úgy gondolta, hogy amennyiben ezen szavaknak nem tulajdonít negatív értelmet, akkor nem bánt meg velük senkit, főképp, hogy a hivatalos dokumentumokban is ezek használata, egyébként pedig élhetünk bármilyen semlegesnek tűnő megnevezéssel, ha ezt rossz szándékkal, alattomos mögöttes gondolatokkal tesszük, akkor ugyanúgy diszkriminatív válik.

A fogyatékoságtudomány képviselői szerint azonban a „fogyatékoság” nem jó szó, sőt, a „fogyatékosággal élő ember» szóhasználat is degradáló, elnyomó” (Tóth 2016, 6. p.). Emiatt támadtak dilemmák a kérdőív címe körül. Viszont Könczei György fogyatékoságtudományi szakember, akitől a fentebb idézett szavak származnak, ugyanott azt is beismeri, hogy „kísérleteztünk az elmúlt évtizedekben mindenfélével, és még mindig nem tudtuk megoldani”. És még a következőket is nyilatkozza ugyanott: „Mi magyarok – miközben tudjuk, hogy nem megfelelő szóhasználat, mert megbélyegző, bántó – a fogyatékoságot szoktuk rá használni, de végső soron mégsem ezen fordul meg, hanem azon, hogy mit csinálsz, meg hogyan beszélsz, hogyan viszonyulsz az érintett emberekhez.”

Ezzel teljes egyetértésben maradt volna a kérdőív címében eredetileg szereplő „fogyatékosággal élő gyermeket nevelő családok”, de az Alap kuratóriuma végül is a „fogyatékos/egészségkárosodott” kifejezések mellett döntött, amivel azt akarták/akaruk kifejezni, hogy ugyanúgy számítunk a született fogyatékosággal élő, mint a később, születése után egészségkárosodást szenvedő, vagyis egészségkárosodott gyermekek (ők valamennyien fogyatékosággal élők) szüleinek készségére és válaszáira. Örömünkre szolgál, hogy a válaszadóktól nem kaptunk semmilyen negatív visszajelzést. A felmérés eredményeit bemutató részben elvéve a „sérült” kifejezést is használjuk, ezt is mindennemű negatív konnotációtól eltekintve.⁸

7 http://pszk.nyme.hu/tamop412b/sni_tanulok/i1_a_fogyatkossg_s_fogyatkossgfogalom_rtelmezse.html, letöltve: 2016. június 2.

8 Ezt a kifejezést a serultek.hu weboldalra hivatkozva a Wikipedia „fogyatékoság” szócikke sem tartja kerüendőnek, megbélyegzőnek, lásd: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Fogyat%C3%A9kos%C3%A1g> (letöltve: 2016. június 28.), a hivatkozott serultek.hu oldal azonban nem letölthető. Ugyanakkor létezik egy [Sérülték.hu Magazin](http://www.facebook.com/Serultek.hu/), lásd: <https://www.facebook.com/Serultek.hu/> (letöltve: 2016. augusztus 1.).

2. A minta jellemzői

Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) 2011-es jelentése szerint növekszik a föld azon lakosainak aránya, akik a fogyatékoság valamilyen formájával élnek. A korábbi, főleg a hetvenes évekből származó becslések 10 százalékban határozták meg az arányukat, az újabbak viszont már 15 százalékról szólnak. Az érintett személyek 2–4 százaléka él a fogyatékoság olyan formájával, amely nagymértékben gátolja a hétköznapi életvitelüket (Repková–Sedláková 2012, 5. p.). Más források, így a 2009-es Világ Egészségügyi Felmérés adatai szerint a 15 évnél idősebbek megközelítőleg 15,6 százaléka, azaz 785 millió ember fogyatékkal él, míg a 2008-as Betegségek Megterhelő Hatásáról készült felmérés szerint ez az érték még magasabb, nagyjából 975 millió (19,4%). A Világ Egészségügyi Felmérés becslései szerint 110 millió ember (2,2%) küzd nagyon komoly funkcionális-életviteli problémákkal, míg a Betegségek Megterhelő Hatásáról készült felmérés szerint nagyjából 190 millió ember (3,8%) rendelkezik ún. súlyos fogyatékosággal, amely olyan állapotoknak felel meg, mint a kvadruplegia (a végtagok és a törzs részleges vagy teljes bénulása), a súlyos depresszió vagy a vakság. A Betegségek Megterhelő Hatásáról szóló felmérés egyedülként foglalkozik a 0–14 éves gyermekek fogyatékoságával, ezt 5,1 százalékra, azaz 95 millió gyermekre becsüli, közülük 0,7 százalék, tehát 13 millió rendelkezik súlyos fogyatékosággal (Repková–Sedláková 2012, 41. p., Laki 2013, 5. p.). Laki ugyanott kiemeli, hogy „Európa-szerte az elmúlt két évtizedben a született fogyatékkal élők száma csökkenő tendenciát mutat, szemben az időskori fogyatékkal élők emelkedő tendenciájával”, amit alátámasztanak a WHO 2011-es adatai, melyek szerint a fogyatékosok fele 60 évnél idősebb.

A globális adatok után az országos adatok kellene, hogy következzenek, de az a helyzet, hogy nem tudjuk, pontosan mennyi fogyatékkal élő személy van Szlovákiában. Ennek oka, hogy „nem létezik egységes nemzeti statisztika a különböző formájú és fokú fogyatékosággal élő emberek számáról. A különböző jogi rendszerek és alrendszerek más-más szemszögből tekintenek a fogyatékkal élőkre, és a saját szempontjaiknak megfelelő kritériumokat használják annak meghatározására, hogy valaki jogilag megfelel-e a különböző juttatások követelményeinek” (Repková–Sedláková 2012, 13. p.). S miért nincs egységes nemzeti statisztika? A 2014-es keltezésű „A fogyatékosággal élő személyek életkörülményeinek fejlesztésére irányuló 2014–2020-ra vonatkozó nemzeti program” (Národný program rozvoja životných podmienok osôb so zdravotným postihnutím na roky 2014 – 2020) 3.17.-es pontja a Fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló egyezményből származó kötelezettségekre utalva kimondja, hogy a tagállamoknak ez az adat- és információgyűjtő kötelessége elsősorban a munka-, szociális és családjogi, valamint az oktatásügyi és egészségügyi tárcákra hárul, de ezzel együtt „jelenleg problémák adódnak az összegyűjtött adatok elérhetőségével, koordinációjával és összehasonlíthatóságával”, aminek elsődleges oka, hogy ezek az adatok különböző módszertani alapokon nyugszanak.⁹

9 Forrás: <https://www.employment.gov.sk/files/slovensky/rodina-socialna-pomoc/tazke-zdravotne-postihnutie/narodny-program-rozvoja-zivotnych-podmienok-osob-so-zdravotnym-postihnutim-roky-2014-2020.pdf>, letöltve: 2016. július 31.

Vagyis módszertani okokból a fogyatékosokról továbbra is csupán részadatokkal rendelkezünk. Ilyen például a rokkantnyugdíjasok száma, amely 2013 végén 240 607 volt.¹⁰ Visszatérve a Repková–Sedlákóvá szerzőpárhoz, szerintük a leginkább megfelelő mutató a súlyos fogyatékoság kompenzációjára szolgáló pénzbeli támogatás. 2010 decemberében 448 ezer személyt nyilvánítottak súlyos fogyatékosnak, ami az ország lakosságának 8 százalékát jelentette, nagyobb előfordulási aránnyal a nők körében (58% nő, 42% férfi), életkor szempontjából 60 százalékuk 62 éven felüli volt (Repková–Sedlákóvá 2012, 14. p.). De ez a szám nem tartalmazza a fogyatékkal élők valamennyi kategóriáját, csupán a súlyos fogyatékkal élőket, így valójában ez is csak egy részadat.

Arról, hogy a szlovákiai magyar népességben belül mennyi a fogyatékosággal élő személyek aránya, vagy abszolút számokban kifejezve mennyien vannak, illetve mennyi az ilyen gyermeket nevelő magyar család, még ennyit sem tudunk. Ezt a hiányt a felmérés sem tudta pótolni, hiszen nem az volt az elsődleges célja, hogy felkutassa és regisztrálja ezeket az embereket, családokat. Épp ezért a felmérésnél reprezentatív minta megalkotására nem volt lehetőség. Kik alkották hát a lekérdezés célcsoportját, és hogyan jutottunk el hozzájuk? A Carissimi Alap és a Carissimi folyóirat sok személlyel és családdal van kapcsolatban, így a minta egyik részét azok a Carissimi köré tömörülő családok alkották, amelyeknek a lekérdezés időpontjában volt bármilyen korú fogyatékos/egészségkárosodott gyermekük. A Carissimi ugyanakkor kapcsolatban áll fogyatékos-szervezetekkel is, így ezeknek a szervezeteknek az érintett családjai alkották a minta másik részét, azzal, hogy a kérdőívet tovább ajánlhatták olyan családoknak is, akik nem ismerték sem a Carissimit, sem az adott szervezetet, csak a kérdőív kitöltésére ajánló másik szülőt vagy segítő személyt. Ugyanakkor a kérdőív elektronikus formában is letölthető volt a Carissimi honlapjáról. A minta kialakítása tehát nem oly módon történt, hogy a bevezetőben említett munkatársak aktívan próbáltak volna felkutatni fogyatékos/egészségkárosodott gyermeket nevelő magyar családokat, hanem igény szerint eljuttatták a magyar nyelvű papír alapú kérdőívet a kitöltésére önszántukból vállalkozóknak. Így összesen 143 személy töltötte ki a kérdőívet a maga és családja nevében. A továbbiakban az ő válaszaikból kibontakozó eredményeket szemléltetem. Ezek az eredmények épp a minta nem reprezentatív volta miatt nem általánosíthatók minden egyes szlovákiai magyar fogyatékos/egészségkárosodott gyermeket nevelő családra, ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a felmérésben nem részt vevő családok hasonló helyzetben élnek, hasonló tapasztalatokkal rendelkeznek.

3. A felmérés eredményei

3.1. A válaszadók és családjuk jellemzői

A kérdőívet 143 személy töltötte ki, többségükben (96%) nők. Két eset kivételével, amikor a gyermek(ek) nagymamája volt a válaszadó, a többi esetben a gyermek(ek) édesanyjáról van szó. A válaszadók 4%-a volt férfi, valamennyi az érintett gyermek(ek) édesapja.

¹⁰ Forrás: <http://www.socpoist.sk/aktuality-najviac-poberatelov-invalidnych-dochodkov-zije-v-presovskom-kraji/48411s56686c>, letöltve: 2016. július 31.

Életkor tekintetében a kérdőívet kitöltők kora változatos, 23 évtől 75 évig terjed. Az átlagéletkor 47 év. A válaszadók 61%-a a 37–57 éves korcsoportba tartozik. Ez azért van, mert amint később látni fogjuk, a fogyatékos/egészségkárosodott gyermekek egy része már felnőttkorú.

Családi állapot szempontjából a válaszadók háromnegyede házas, 11%-uk elvált, 8%-uk együtt él. Három egyedülálló és ugyancsak három özvegy, valamennyien nők.

A válaszadók 58%-a falun, 42%-uk városban lakik. Azt, hogy a lakhelyükül szolgáló település melyik járásban van, az 1. táblázat szemlélteti. Jól látható, hogy valamennyi magyarok lakta járásból kaptunk visszajelzéseket, de a legtöbb kitöltött kérdőív a Dunaszerdahelyi, Galántai, Komáromi, Szenci és Rimaszombati járásból érkezett (ez a tény azonban nem azt jelenti, hogy ezekben a járásokban van a legtöbb fogyatékos/egészségkárosodott gyermeket nevelő család).

1. táblázat. A válaszadók összetétele járások szerint

Járás	A válaszadók száma	
	Abszolút érték	Százalék
Pozsony	1	0,7
Szenc	13	9,1
Dunaszerdahely	29	20,3
Galánta	17	11,9
Komárom	17	11,9
Nyitra	2	1,4
Vágsellye	4	2,8
Érsekújvár	8	5,6
Léva	2	1,4
Losonc	4	2,8
Rőce	1	0,7
Rimaszombat	12	8,4
Rozsnyó	7	4,9
Kassa	1	0,7
Kassa-vidék	1	0,7
Tóketerebes	13	9,1
Nagymihály	2	1,4
Nem töltötte ki, hogy melyik járásból való	9	6,3
Összesen	143	100

Lakáskörülményeiket tekintve, 64 százalékuk, tehát a válaszadók csaknem kétharmada saját családi házban él. 19 százalékuk saját lakásban, 9 százalékuk a válaszadó vagy a másik szülő, illetve a jelenlegi élettárs szüleinek családi házában, 2,8 százalék a válaszadó szüleinek lakásában, ugyancsak 2,8 százalékuk községi/városi bérelt lakásban.

Az egy háztartásban élők száma 1 és 10 személy között mozog. Legjellemzőbb a három- és négytagú háztartás, a válaszadók háromnegyede ilyenben él, ebből 38%-uk négy-, 37% pedig háromtagú háztartásban. A háztartás tagjainak számát részletesebben a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat. Hányan élnek a háztartásban

A háztartásban élők száma	A válaszadók száma	
	Abszolút érték	Százalék
1 személy	1	0,7
2 személy	7	4,9
3 személy	53	37,1
4 személy	54	37,8
5 személy	11	7,7
6 személy	4	2,8
7 személy	3	2,1
8 személy	2	1,4
10 személy	1	0,7
Nem töltötte ki	7	4,9
Összesen	143	100

A közös háztartásban élők 40 százalékát mindkét szülő és az összes gyermek (az egészséges és a fogyatékos/egészségkárosodott gyermek együtt) alkotja. 36 százalékuk olyan háztartás, amelyben mindkét szülő és a fogyatékos/egészségkárosodott gyermek él. Az egy szülő és az összes gyermekes háztartások részaránya 3,5 százalék, az egy szülő és fogyatékos/egészségkárosodott gyermekes háztartásoké 4,2 százalék. A válaszadók közül nagyjából minden hatodik (16%) háztartásában különböző személyek élnek, például egy vagy két nagyszülő, élettárs.

A válaszadó munkaviszonyára vonatkozólag két kérdést tettünk fel. Az egyik arra vonatkozott, hogy a fogyatékos/egészségkárosodott gyermek születése, illetve megbetegedése előtt dolgozott-e, a másik pedig arra, hogy jelenleg dolgozik-e. Korábban, tehát a gyermek születése/megbetegedése előtt 83%-uk dolgozott, 17%-uk nem. Jelenleg 30%-uk dolgozik, 70%-uk nem dolgozik.

A közös háztartásban élők közül munkavégzésből származó rendszeres havi bevétele az esetek 42,8%-ában egyetlen személynek van. A válaszadók 30,4%-ának háztartásában két ilyen személy van, minden ötödik háztartásban azonban senkinek sincs munkavégzésből származó rendszeres havi bevétele.

A háztartás havi tiszta bevétele – amelyen nem csupán a munkavégzésből származó bevételt értettük, hanem a havonta kézhez kapott összes pénzt – az esetek döntő többségében (61,3%) 500 és 1 000 euró között mozog. Ennél alacsonyabb, vagyis 500 euró alatti havi tiszta bevételt a válaszadók 19,7%-a tüntetett fel. 1 000 eurónál magasabb bevétele 18,7%-uknak van, ebből 16,1%-ot tesznek ki az 1 000 és 1 500 euró

közötti bevétellel rendelkezők, 3%-uk (összesen 4 válaszadó) említett 1 500 euró fölötti havi tiszta bevételt a háztartásban.

Hogyan jellemzik a válaszadók az anyagi helyzetüket? 3%-uk eladósodik, illetve már eladósodott. 13%-uk azt válaszolta, hogy a kiadásaik nagyobbak a bevételeiknél. Vagyis az esetek 16%-ánál a háztartás anyagi mérlege negatív. A válaszadók 42%-a hónapról hónapra él. Ugyancsak 42%-ot tesznek ki azok a válaszadók, akik valamit meg tudnak takarítani. A többség tehát képes szinten tartani magát, vagy keveset meg is tud takarítani.

A következő kérdés arra vonatkozott, hogy a fogyatékos gyermek születése, illetve az egészségkárosodott gyermek megbetegedése befolyásolta-e a család anyagi helyzetét. A kérdőívet kitöltők közül csaknem ugyanannyian válaszolták azt, hogy nem változott az anyagi helyzetük (35%), mint ahányan azt, hogy sokat romlott (33,6%). Minden negyedik esetben keveset romlott, s csupán egy esetben válaszolták azt, hogy javult.

3.2. A fogyatékos/egészségkárosodott gyermek

A válaszadók gyermekeinek száma egytől nyolcig terjed. A legjellemzőbb azonban a kétgyermekes család: a válaszadók 53%-ának van két gyermeke. Egy gyermeke minden negyedik válaszadónak van, három pedig 15%-uknak. Négy családnak négy gyermeke, kettőnek hat gyermeke, egy családnak pedig nyolc gyermeke van.

A fogyatékos/egészségkárosodott gyermekek száma a következő: a válaszadók 93%-ának van egy, 6%-uknak kettő, 1%-uknak három (egy válaszadóról van szó).

A fogyatékos/egészségkárosodott gyermek születése/m megbetegedése a szülők egymás közötti kapcsolatának is próbája. A válaszadók 60%-ánál nem változott a kapcsolat. 13%-uknál keveset, minden negyediknél azonban sokat romlott. Négy esetben arról számolnak be a válaszadók, hogy a kapcsolatuk javult.

A válaszadók 25%-ának nincs egészséges gyermeke. Azokban a családokban, ahol van egészséges és fogyatékos/egészségkárosodott gyermek, a válaszadók 58%-a szerint az egészséges teljes mértékben elfogadja a testvérét. 16%-uk azonban csak részben fogadja el, s egyetlen olyan eset volt, ahol az egészséges gyermek egyáltalán nem fogadja el károsodott testvérét.

A fogyatékos/egészségkárosodott gyermekek kora 3-tól 50 évig terjed (ezért van az, hogy a válaszadók kora is oly nagy mértékben változatos, a fiatalabb szülőktől az idősebb, nyugdíjas korúakig terjed). A 3. táblázatban kategóriákra bontva látható a fogyatékos/egészségkárosodott gyermekek korcsoportos összetétele. Kora szerint valójában a gyermekek csaknem fele felnőtt, de amint később látni fogjuk, döntő többségük nem önellátó, így valójában gyermek státusban van.

A családban levő második fogyatékos/egészségkárosodott gyermekek kora: 5, 6, 10, 14, 15, 18, 30 és 37 év, valamint két 13 éves gyermek. Az egyetlen olyan fogyatékos/egészségkárosodott gyermeknek, aki harmadik fogyatékos/egészségkárosodott gyermek a családban, a kora 3 év.

Mi a gyermekek fogyatékosága/egészségkárosodása? Amint a 4. táblázatban látható, a leggyakoribb a kombinált károsodás: az első/egyetlen gyermekek 44,4%-ának van többféle károsodása, 33%-uk értelmi fogyatékos, 11,2%-uknak van mozgás-, 3,4%-uknak halláskárosodása, 8%-uknak pedig egyéb, pl. autizmus (a második és harmadik gyermekek abszolút számokban értendő).

3. táblázat. A fogyatékos/egészségkárosodott gyermekek kor szerinti összetétele

A gyermek korcsoportja	A gyermekek száma abszolút értékben	A gyermekek részaránya (%)
Óvodás korú, 3-5 éves	7	5
Alapiskolás korú, alsó tagozat, 6-10 éves	16	11
Alapiskolás korú, felső tagozat, 11-15 éves	24	17
Középiskolás korú, 16-19 éves	27	19
20-30 éves	42	29
31-40 éves	20	14
40 év feletti	7	5
Összesen	143	100

4. táblázat. A gyermekek fogyatékosága/egészségkárosodása

1. első gyermek	2. második gyermek	3. harmadik gyermek
11,2% mozgás	5 gyermek kombinált	1 gyermek kombinált (hallás-értelmi)
3,4% hallás	3 gyermek értelmi	
15,4% kombinált - nem pontosítva	2 gyermek egyéb	
29% kombinált - pontosítva (a legtöbben mozgás és értelmi, majd mozgás-látás-értelmi)		
33% értelmi		
8% egyéb, többnyire autista		

Az első/egyetlen gyermekek többségénél, azaz 82%-uknál a fogyatékoság/egészségkárosodás veleszületett, 16%-uknál szerzett, s négy esetben veleszületett és szerzett károsodásról van szó. A károsodás mértékét tekintve: a gyermekek 53%-ánál a fogyatékoság/egészségkárosodottság középsúlyos, 32%-uknál súlyos, 15%-uknál enyhe. Ezeknek a gyerekeknek 6%-a teljesen önálló, 53%-uk részben önálló, 41%-uk pedig teljes mértékben nem önálló.

A családban élő második/harmadik fogyatékos/egészségkárosodott gyermekeknél is azt látjuk, hogy a károsodásuk többnyire veleszületett, inkább súlyosabb, mint enyhe, és ezek a gyermekek is inkább nem önállóak.

Arra a kérdésre, hogy jár(nak)-e a gyermek(ek) gyógykezelésre/fejlesztésre, az 5. táblázatban összesített válaszokat kaptuk. Ezekből azt látható, hogy az első/egyetlen gyermekek fele jár, másik fele nem jár gyógykezelésre; a fejlesztéssel hasonló a helyzet, bár itt enyhén jellemzőbb az, hogy nem járnak fejlesztésre.

5. táblázat. Jár(nak) a gyermek(ek) gyógykezelésre/fejlesztésre?

	1. gyermek	2. gyermek	3. gyermek
1. gyógykezelésre jár	51%	56%	nem volt válasz
2. gyógykezelésre <u>nem</u> jár	49%	44%	
3. fejlesztésre jár	45%	57%	
4. fejlesztésre <u>nem</u> jár	55%	43%	

A kérdőívben arra is választ kerestünk, hogy a gyermekek hova járnak. Erről részletezen tájékoztat a 6. táblázat. Ebből az derül ki, hogy a gyermekek leginkább óvodába, speciális alapiskolába, családi és ifjúsági összejövetelekre jártak/járnak. A kérdőívben nem megnevezett helyeken kívül a válaszadók a következőket említették meg, ahova a gyermekeik járnak: sérült fiatalok klubja, ZPMP (Értelmi Sérülteket Segítő Társulás) Komárom, Párkány, Dunaszerdahely, Vianala (Viera Nádej Láska) Centrum, Nefelejcs. Egy gyermek jár focira, egy másik pedig táncrea.

6. táblázat. Hova jártak vagy járnak a gyermekek?

	1. első gyermek	2. második gyermek	3. harmadik gyermek
1. óvoda	44,80%	5 gyermek	0
2. alapiskola	28,70%	4 gyermek	0
3. speciális óvoda	13,30%	3 gyermek	0
4. speciális alapiskola	53,00%	3 gyermek	0
5. középiskola	10,00%	0	0
6. főiskola/egyetem	2,10%	0	0
7. családi összejövetelek	52,40%	4 gyermek	0
8. gyermek-/ifjúsági akciók	40,60%	4 gyermek	0
9. templom	35,70%	3 gyermek	0
10. munkahely	2,80%	1 gyermek	0
11. máshova	27,30%	1 gyermek	0
12. jelenleg nem jár sehova	9,80%	1 gyermek	1 gyermek

Az esetek 78%-ában a gyermekkel otthon magyarul beszélnek. A válaszadók 11%-a többnyire magyarul, 6%-uk többnyire szlovákul, 4%-uk szlovákul beszél otthon a gyermek(ek)kel.

Azokban a közösségekben, ahova a gyermekek járnak, ugyancsak a magyar nyelvhasználat a jellemzőbb. Pontosabb és részletesebb képet a 7. táblázatból kapunk. Az óvodában, alapiskolában, speciális alapiskolában, a gyermek- és ifjúsági rendezvényeken, a templomban és egyéb helyeken inkább magyarul beszélnek. Ez csupán a speciális óvodáknál van másképp: a gyermekek hasonló arányban járn(t)ak magyar vagy szlovák speciális óvodába, illetve kétnyelvűbe, egész pontosan többen jártak-járnak

szlovák vagy vegyes nevelési nyelvű speciális óvodába, mint ahányan magyarba. A válaszadók közül néhányan jelezték, hogy fontos lenne gyermeküknek, hogy magyar nyelvű közösségbe járhasson, de a lakóhelyükön nincs olyan (pl. a Zoboralján).

7. táblázat. Milyen nyelven beszélnek abban a közösségben, ahova a gyermek jár? (A válaszok százalékban értendő)

	1. gyermek magyar/szlovák/ mindkét nyelven	2. gyermek magyar/szlovák/ mindkét nyelven	3. gyermek magyar/szlovák/ mindkét nyelven
1. óvoda	75/13/10*	Hasonló a helyzet, mint az első/egyetlen gyermeknél	Nem jár sehova
2. alapiskola	65/23/10		
3. speciális óvoda	33/33/22		
4. speciális alapiskola	59/29/10		
5. középiskola	42/47/5		
6. főiskola/egyetem	0/100/0		
7. gyermek-/ifjúsági akciók	28.06.66		
8. templom	85/0/15		
9. munkahely	40/20/0		
10. máshova	57/8/35		

*A válaszok összege azért nem mindenhol 100%, mert vannak gyermekek, akik nem járnak az adott helyre.

3.3. Ki az, aki segít?

Amikor kiderült a gyermek fogyatékosága, a válaszadók elsősorban a gyermekorvoshoz, szakorvosokhoz és egyéb szakemberekhez (neurológus, pszichológus, pszichiáter, logopédus stb.) fordultak segítségért. Azonban arra a kérdésre, hogy van/volt-e valaki, aki különösen sokat segített, a válaszadók 91%-a a férjet, szülőket, a nagyobb gyermeket, testvért, barátnőket, egyszóval a családtagokat és az egyéb közelálló embereket említette. A szakembereket is említették, de jóval ritkábban. Ebből egyértelműen kiderül, hogy az elsődleges támasz a családi és a baráti környezet.

A válaszadók 70%-a a gyermek gyógykezelését/fejlesztését saját pénzből fedezi. Családi kölcsönt, támogatást 5%-uk említ. A saját források mellett egy-egy esetben előfordult egyéb kölcsön, gyűjtés, illetve kölcsön és gyűjtés együttvéve. Alapítványi támogatást a 143 válaszadóból 11 említett.

Felmerül a kérdés, hogy tudnak-e ezek a szülők a segítségnyújtás különböző lehetőségeiről, igénybe vették-e már ezeket, s ha igen, milyen a tapasztalatuk. A következőkben ezt járjuk körül.

Azt, hogy milyen szociális támogatásra jogosult, a válaszadók 37%-a tudja. 53%-uk csak részben tájékozott, 10%-uk pedig egyáltalán nem tudja. A tájékozottság mértéke tehát alacsony. Amint az a 8. táblázatból is kiderül, a teljes mértékű tájékoztatás aránylag ritka, a válaszadóknak megközelítőleg 10-15%-a említett ilyen az egészségügy, a szociális hivatal, a média, a fogyatékoszervezetek és más szülők részéről. A legjellemzőbb az,

hogy részben tájékoztatják őket, de az adatok arról is vallanak, hogy sokan az arra illetékesektől semmilyen tájékoztatást nem kaptak. Saját közlésük szerint a válaszadók egyharmadát nem tájékoztatta a szociális hivatal, több mint egyharmaduk az orvosoktól, a médiából sem kapott tájékoztatást, és 41%-uk említi, hogy a fogyatékoszervezetek egyáltalán nem tájékoztatták őket. Úgy tűnik, a legjobb információforrás a hasonló sorsú szülő.

8. táblázat. Milyen mértékben tájékoztatták az alábbiak a szociális támogatás lehetőségéről?

	1. egyáltalán nem tájékoztatott	2. részben tájékoztatott	3. mindenben tájékoztatott
1. orvos, egészségügyi alkalmazottak	35,00%	52,00%	13,00%
2. szociális hivatal	33,00%	56,00%	11,00%
3. más szülők	18,00%	68,00%	14,00%
4. média (újság, tévé, rádió, internet)	38,00%	54,00%	8,00%
5. fogyatékoszervezet	41,00%	44,00%	15,00%

A tájékoztatással kapcsolatos tapasztalatokon kívül a segítőkészséggel kapcsolatos tapasztalatokra is kíváncsiak voltunk. Az eredmények a 9. táblázatban láthatók. Amint a tájékoztatásnál a részleges, nem pedig a részletes a legjellemzőbb, úgy a segítőkészség tekintetében is a legtöbb válaszadónak az a tapasztalata, hogy a felsorolt helyek alkalmazottai csak részben segítőkészek. A legnagyobb segítőkészséget az iskolaügyben tapasztalták, ahol egyharmaduk nagymértékű segítőkészségről számol be. Legrosszabb tapasztalataik az önkormányzatokkal vannak – a válaszadók 35%-a szerint az önkormányzatok egyáltalán nem segítőkészek.

9. táblázat. Mennyire segítőkészek az emberek az alábbi helyeken?

	1. nagyon segítőkészek	2. részben segítőkészek	3. inkább nem segítőkészek	4. egyáltalán nem segítőkészek
1. egészségügy	9,00%	71,00%	17,00%	3,00%
2. hivatalok	7,00%	58,00%	27,00%	8,00%
3. iskolaügy	32,00%	50,00%	10,00%	8,00%
4. önkormányzat	10,00%	35,00%	20,00%	35,00%

A válaszadók többsége szerint gyermekén/gyermekein leginkább Szlovákiában segítettek. Ami az első/egyetlen fogyatékos/egészségkárosodott gyermeket illeti, a válaszadók 77%-a jelezte, hogy Szlovákiában segítettek rajta a legjobban, 11%-uk említette Magyarországot, 3% más országot, 12 személy pedig Szlovákián kívül Magyarországot és/vagy más országot is.

Fontos kérdés, hogy a közvetlen környezethez tartozó különböző személyek mennyire segítenek a gyermekkel való törődésben. A leggyakoribb segítőtárs a másik szülő, tehát a férj/apa, mivel a kérdőívet kitöltők döntő többsége a nő/anya volt. Minden második esetben állandó segítséget jelent, azonban a válaszadók másik felénél ennél ritkább segítségről van szó. 21%-uknak segít gyakran a másik szülő/apa, 14%-uknak csak ritkán, csaknem 10%-uknak pedig soha. A válaszadók 5%-ánál egyáltalán nincs jelen a másik szülő/apa.

A másik szülő után következő leggyakoribb támaszt a válaszadók szülei jelentik, ők minden harmadik esetben állandó segítőtársnak bizonyultak a múltban, s ugyancsak minden harmadik esetben most is gyakran segítenek. Ez azt jelenti, hogy a válaszadók csaknem kétharmadának állandóan vagy gyakran segítenek a szülei, már akinek még élnek, hiszen feltehetőleg koruknál fogva is 15%-uknak már nincsenek szülei.

A harmadik leggyakoribb segítségnyújtók az egészséges gyermekek, vagyis a fogyatékos/egészségkárosodott gyermek testvérei. Egészséges, illetve további gyermeke a válaszadók 80%-ának van, ezek 56%-a állandóan vagy gyakran segít a szülőnek a sérült testvéréről való gondoskodásban. A további személyek közül a válaszadó jelenlegi társa – 71%-uknak van – az esetek 54%-ában állandóan vagy gyakran segít. A megkérdezettek 90%-ának van testvére, 41%-uk segít állandóan vagy ritkán. Ami az orvosi segítséget illeti, minden tizedik válaszadónak soha nincs benne része. Az orvosok 36%-a segít állandóan vagy gyakran, az orvosok részéről azonban a ritka segítség a legjellemzőbb: a válaszadók 42%-a említette ezt.

A többi szóba jöhető személy esetében ritka vagy egyáltalán nem jellemző a segítségnyújtás. A barátokról, egyéb családtagokról, a férj/feleség szüleiről, egyházi személyekről, fizetett ápolókról és önkéntesekről van szó. Például a válaszadók 58%-ának nem segít fizetett ápoló, 55%-uknál nem jellemző, hogy önkéntes segítsen nekik.

A fogyatékos/egészségkárosodott gyermekről való gondoskodásban tehát a szülők elsősorban egymásra, az anyai nagyszülőkre és saját egészséges gyermekükre számíthatnak. A válaszadók közül néhányan megemlítették még a logopédus, gyógypedagógus, pszichológus, osztályfőnök segítségét, illetve hat személy kimondottan megnevezte a Nefejejs Egyesületet.

A gyermekkel való törődésben nyújtott segítségen kívül az sem mellékes, hogy van-e valaki, aki szükség esetén lelki támasza a szülőnek. A válaszadók 68%-a mindig számíthat a házastárs/partner lelki segítségére, 49%-uk a szülők, 37%-uk a saját testvér, 33%-uk a barátnő, egynegyedük más családtag, egyötödük orvos és pedagógus segítségére. 18%-uknak van mindig segítő kollégája, 13%-uk mindig számíthat a szociális munkás, 12%-uk a pszichológus, 11%-uk a pap/lelkész segítségére. Az elsődleges lelki segítségnyújtást tehát úgyszintén a közvetlen hozzátartozóktól kapják a sérült gyermeket nevelő szülők.

Mindebből jogosan következtethetünk arra, hogy a gondoskodás és a segítségnyújtás elsődleges színtere a család, akár a gyermekről, akár magáról a szülőről van szó.

3.4. Alapítványi segítség, Carissimi

A válaszadók 44%-a vette igénybe valamilyen alapítvány, civil szervezet segítségét. A következőket említették: Andreas, autistákat segítő polgári társulás, BHRG Alapítvány,

Carissimi, ZPMP (Értelmi Sérülteket Segítő Társulás), Dobry anjel (Jó Angyal), Kerecsen, Gézengúz Alapítvány, Jó Pásztor, Pontis, Markíza Alapítvány, Nagycsaládosok Szervezete, Nefelejcs, Nem adom fel, Úsmev ako dar (Mosoly Ajándékba).

A többség, azaz 56% még sosem vett igénybe alapítványi támogatást. 26% azért nem, mert nem ismer semmiféle ilyen szervezetet. A válaszadók 11%-a jelezte, hogy azért nem fordult alapítványi segítségért, mert szerinte úgysem segítenek, 19%-uk pedig azért nem, mert nem tudja, hogyan kell azt csinálni.

A Carissimi Nonprofit Alapot a válaszadók 51%-a ismeri, 49%-uk nem ismeri. A Carissimi folyóiratot 58%-uk ismeri, 42%-uk nem ismeri. Azoknak a fele, akik ismerik, egyértelműen hasznosnak tartja, 6% részben hasznosnak, s csupán egyetlen személy válaszolta azt, hogy nem hasznos.

Azok közül, akik ismerik, a Carissimi folyóirat csaknem minden másodikkal konkrét segítséget nyújtott, 43%-uknak nem nyújtott konkrét segítséget, 8%-uk pedig nem tudta megmondani, hogy a folyóirat nyújtott-e valami konkrét dologban segítséget, vagy pedig nem.

Azok, akiknek konkrét dolgokban segített, a következőket sorolták fel: 200 eurós anyagi segítség, információ arról, hogy fogyatékos családtag esetében nem kell koncessziós díjat fizetni, törvénymódosítások közlése, információ az ingyenes autópálya-használatról, jogsegély, hasznos tanácsok, szakirodalom ajánlása, hasonló családokról szóló cikkek, üdülés, részvétel a Carissimi rendezvényein, kirándulás Budapestre, szakelőadásokon való részvétel, szlovák–magyar szótár, színházlátogatás, eszközök beszerzésére vonatkozó információk, aktuális dolgokról való tájékoztatás, törvényi változások követése, a fogyatékosok jogainak ismertetése, az, hogy „segít megérteni az értelmileg sérültek gazdag lelkivilágát”, mindenféle ötletek stb.

A válaszokból kiderül, hogy a kérdőívet kitöltők sok esetben nem különböztették meg a Carissimi Alapot és a Carissimi folyóiratot, hanem gyakorlatilag egy szubjektumként tartják számon őket. Ezen egyébként nem csodálkozhatunk, hiszen az Alap és a Carissimi folyóirat szorosan együttműködnek, s személyi szinten – például Tóth Erikának, a Carissimi folyóirat főszerkesztőjének képviselőjében – is sokszor összeolvad a kettő. A válaszadók számára elsődlegesen talán nem is az a fontos, hogy adott esetben épp az Alapról vagy a folyóiratról van-e szó, hanem az, hogy akár innen, akár onnan segítenek rajtuk.

Arra kérdésre, hogy miről szeretnének többet olvasni a Carissimi folyóiratban, a válaszadók 63%-a jelezte, hogy megfelel nekik, ahogyan van. 28%-uk élt a javaslat lehetőségével. A következőket szeretnék: aktuális információkat, tanulási problémákkal küzdők tanszereiről írni, írásokat fiatal sérültekről, hallássérültek életéről, fejlesztési lehetőségekről, kezelésekről, rehabilitációról, gyógyfürdőkről, konkrét betegséggel kapcsolatos tanácsadásról.

Összegezve az e téren látható eredményeket, elmondható, hogy a Carissimi Alapot és a Carissimi folyóiratot sokan ismerik, de ugyanakkor azok is sokan vannak, akik nem ismerik, tehát e téren van még lehetőség, s feltehetőleg igény is, az általuk nyújtott segítség és tájékoztatás lehetőségének kiszélesítésére.

3.5. A szülők üzenete

Mi az, amiben segítséget szeretnének a szülők, illetve miben kellene szerintük változtatni a fogyatékos/egészségkárosodott gyermekeket támogató szociális rendszeren? A válaszadóktól bejövő javaslatok egyik része a nagyobb állami támogatásra vonatkozott. Kezdve attól, hogy szerintük növelni kellene az anyagi támogatást, azon keresztül, hogy a támogatást ki kellene terjeszteni más területekre, például belefoglalni a fogorvosi ellátást is és a gyógykezeléseket, egészen addig, hogy a gondozási időt a gyermek nagykorúsága után is be kellene számítani a nyugdíjalapba. Fontos lenne, hogy a fogyatékosokat gondozók kapják meg a minimálbért. A válaszadók ugyancsak nehezményezték, hogy a fiatalabb sérültek magasabb nyugdíjat kapnak, mint az idősebbek. Tárgyi eszközökre is szükség lenne, elektromos kerekesszékre, emelőberendezésre, segédeszközökre, speciális taneszközökre.

A másik nagy témakör a társadalmi elfogadás: nagyobb toleranciára, de sok esetben az illetékesek részéről nagyobb szakértelemre is vágnak a szülők. A szakértelem gyakran hiányzik azoknak az intézményeknek a részéről, amelyeknek hatáskörébe tartozik a szociális támogatásokról, a fogyatékosok/egészségkárosodottak jogairól való tájékoztatás, de az is előfordul, hogy hiányos a sérült gyermekekkel/fiatalokkal foglalkozók tudása, szakértelme. Ezzel kapcsolatban elgondolkodtatóak Matuška András speciális pedagógus szavai: „A korai fejlesztésben, alternatív gyógymódokban, módszerekben, egyénre szabott fejlesztőprogramokban jártas szakemberek képzésére van szükség. (...) Nem kielégítő az orvosok, speciál- és gyógypedagógusok, pszichológusok, szociális munkások száma és felkészültsége, és kevés az áldozatot hozni képes, tanulékony és együttműködő, kezdeményező és kitartó szülő. Nem mindig a pénztelenség, sokszor az empátia, úgyszeretet, céltudatos következetesség, kommunikációs készség hiánya miatt maradnak el a fogyatékosok komplex gondozásában, oktatásában, nevelésében elvárható eredmények.” (Tóth 2014, 12. p.)

A tájékoztatás minősége is általános problémaként tűnik fel, a szülők sokszor nem az illetékeseken keresztül értesülnek a lehetőségekről, hanem úgy, hogy maguk, önerőből kutatják fel az információkat.

További probléma és kérdés: megoldani a sérült fiatalok szabadidejének felhasználását, legyenek klubok, helyek, ahol össze tudnak jönni, legyenek védett műhelyek, ahol képességeikhez mértén dolgozni tudnak. Gyakori eset, hogy ilyen lehetőségek csak a távolabbi településeken vannak, csak utazással elérhetők.

Fontos lenne az akadálymentes környezet kialakítása, vannak települések, ahol lépcsőkön kell feljutni az egészségügyi intézményekbe. Ugyancsak fontos lenne, hogy a magyar sérülteknek megadasson a lehetőség, hogy magyar közösségekbe járhassanak. Fontos lenne növelni a magyar nyelvű segítő intézmények számát, például a gyermekek egy részének szlovák (nevelési/oktatási) nyelvű speciális óvodába, iskolába kell járnia, holott otthon a magyar nyelvet beszélik, s ez a váltás nem segíti állapotuk javulását.

A felmérés utolsó részében többen leírták, hogy sérülése ellenére a gyermekük nagyon értékes ember. A sorokból nyilvánvaló a szülői szeretet. Íme, egy idézet a sok megható vallomás közül: „ő a mi ajándékunk, gyermekeink közül ő tud a legjobban szeretni, együtt érezni, örülünk, hogy köztünk van, minden egyes napnak.”

Irodalom

- A *fogyatékosággal élő személyek jogai*. ELTE, 2009, 180. oldal <http://mek.oszk.hu/09500/09524/09524.pdf>, letöltve: 2016. július 28.
- Diósi László 2014. A Nemzetközi Visegrádi Alap Határon átnyúló szakmai együttműködés a társadalmi elfogadásért című 2013-ban megvalósított pályázatának rendezvényén elhangzott előadás összefoglalása. *Carissimi*, 1. sz. 14. p.
- Laki Ildikó 2013. Szerkesztői felvezető. *Kultúra és Közösség*, 4. évf. 1. sz. 5. p.
- Repková, Kvetoslava 2006. *Životné podmienky rodín so zdravotne ostihnutým členom*. Bratislava, Inštitút pre výskum práce a rodiny
- Repková, Kvetoslava 2008. Občianska organizovanosť osôb so zdravotným postihnutím. *Sociológia*, 40. évf., 2008/4, 326–346 p.
- Repková, Kvetoslava–Sedláková, Darina 2012. *Zdravotné postihnutie – vybrané fakty, čísla a výskumné zistenia v medzinárodnom a národnom kontexte*. Bratislava, Kancelária Svetovej zdravotníckej organizácie na Slovensku <http://www.ceit.sk/IVPR/images/IVPR/2012/zp%20kniha.pdf>
- Strédl Teréz 2016. A gyógypedagógia történetének áttekintése. *Carissimi*, 3. sz. 12–13. p.
- Tóth Erika 2014. Legfontosabb a fogyatékosok társadalmi beilleszkedése. Beszélgetés Matuška András speciális pedagógussal. *Carissimi*, 1. sz. 12–14. p.
- Tóth Erika 2016. A fogyatékoság társadalmi konstrukció. Beszélgetés Köncei Györggyel. *Carissimi*, 1. sz. 6–7. p.

Internetes források

- <https://www.employment.gov.sk/sk/rodina-socialna-pomoc/tazke-zdravotne-postihnutie/kontaktne-miesto-prava-osob-so-zdravotnym-postihnutim/zdravotne-postihnutie.html>, letöltve: 2016. július 31.
- http://pszk.nyme.hu/tamop412b/sni_tanulok/i1_a_fogyatkossg_s_fogyatkossgfogalom_rtelmezse.html, letöltve: 2016. június 2.
- <https://www.employment.gov.sk/files/slovensky/rodina-socialna-pomoc/tazke-zdravotne-postihnutie/narodny-program-rozvoja-zivotnych-podmienok-osob-so-zdravotnym-postihnutim-roky-2014-2020.pdf>, letöltve: 2016. július 31.
- <http://www.socialnapolitika.eu/index.php/4-zdravotne-postihnutie-a-dlhodoba-starostlivost/>, letöltve: 2016. július 31.

ZSUZSANNA LAMPL

THE SITUATION OF HUNGARIAN FAMILIES WITH DISABLED CHILDREN IN SLOVAKIA BASED ON A SURVEY

In our questionnaire survey conducted in 2015, we received answers from 143 families with one disabled child, in most cases. As many as 37% of the respondents knew exactly what kind of social benefits they were eligible for. 53% of them were only partially informed, 10% not at all. One-third of the respondents had not been informed by the social welfare department, more than one-third had not received information neither from the doctors nor from the media, and 41% mentioned that the NGOs for the disabled had not provided information for them at all. It seems that the best source of information is a parent suffering the same

fate. In respect of care and assistance, parents can first of all rely on each other, the maternal grandparents, or their own healthy child. According to them, the following four problems are the most pressing ones to be resolved or provided: 1. increased financial support, 2. greater social tolerance, 3. better expertise of the competent officials, 4. better possibilities for leisure activities (sufficient clubs and places where the young people with disabilities could come together, and also sheltered workshops where they could work in accordance with their condition and abilities).

A bátyjait kereső leány (ATU 451) meséjének közép-európai összefüggéseihez

JÓZSEF LISZKA

Notes on the Central European Correlations of the Folktale Maiden Who Seeks Her Brothers (ATU 451)

398.21(4)

82(4)-93

82(4)-34

Keywords: folk tales, fairy tales, The Maiden Who Seeks Her Brothers (ATU 451), inter-ethnic relations

A szlovákiai mozikban a közelmúltban, nagyjából egy esztendeje¹ láthatta a közönség Alice Nellis cseh filmrendező népmesei előképek nyomán, cseh–szlovák koprodukcióban forgatott filmes adaptációját, *A hollóvá változott hét fivért*. A film (*Sedem zhavranelých bratov*) szlovák nyelvű beharangozói a világhálón arról tájékoztattak, hogy az alkotás Pavol Dobšinský meséjének motívumaira épül.² A cseh nyelvű internetes oldalak (*Sedmero krkavců*) viszont arról beszéltek, hogy a film alapját egy Božena Němcová-mese szolgáltatta.³ Tallósi Béla egy, az *Új Szó*ban megjelent beszámolójában ehhez még megemlíti, hogy *A hollóvá változott hét fivér* nekünk, magyaroknak a Benedek Elek által lefordított Grimm-variáns révén is ismert lehet.⁴

Hogy is van ez? Dobšinský, Němcová vagy Grimm? Esetleg Benedek Elek?

Az a helyzet, hogy bármelyik állítás helyes, elfogadható lehet. Tudni kell először is, hogy a népmeséknek (ahogy más népköltészeti műfajoknak sem) nincs egyetlen és megfellebbezhetetlen szövegváltozata. Egy olyan megszövegezés tehát, amihez képest meg lehetne ítélni más, hasonló próbálkozásokat. Ezzel szemben lényegében egyenrangú variánsok vannak,⁵ amelyek nyelvi határokat átívelő módon általában egész Európában (sőt: Euráziában) ismertek. Ezekből, a szóbeliségben ismert és terjedő variánsokból, alapvetően a népköltészeti gyűjtések és közreadások időszakától (tehát nagyjából a 18. század végétől, 19. század elejétől) olykor írásban is rögzítődtek, sokszor szépirodalmi feldolgozást, átdolgozást is nyertek, más nyelvekre is lefordítottak, miközben ezek a nyomtatásban is megjelent variánsok időnként a szóbeliséget is fel-

- 1 Jelen tanulmány adatgyűjtése részben a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica Scientiarum et Artium ösztöndíja keretében valósulhatott meg 2016 januárjában, Budapesten. Az alapötlet pedig egy hírlapi cikk formájában volt már olvasható (Liszka József: *A hollóvá változott fivérek – térben és időben*. *Új Szó*, 68, 2015. 6. 20., 19. p.).
- 2 <http://www.kinema.sk/recenzia/37049/sedem-zhavranelych-bratov-sedem-zhavranelych-bratov.htm> [2015.06.05.]
- 3 <http://magazin.aktualne.cz/kultura/film/recenze-sedmero-krkavcu-je-feministicka-vanocni-klasika/r~71d55ef20a8a11e599590025900fea04/> [2015.06.05.]
- 4 Tallósi Béla: *A hollóvá változott hét fivér*. *Új Szó*, 68, 2015. 5. 30., 8. p.
- 5 Ez természetesen nem esztétikai kategória, hanem a szöveg tartalmára, szerkezetére, más szóval a szöveg biológijára vonatkozó megállapítás.

frissítették, újragazdagították. Mára ezért szinte kibogozhatatlan egy-egy mesetípus vándorlása nyelvhatárokon és megjelenési közegeken (a szóbeliségen és az írásbeliségen) át.

Megkísérelni viszont meg lehet.

A többi között a kiterjedt Grimm-filológiának is köszönhető, hogy mára viszonylag jól ismerjük mesénk lehetséges eredetét, illetve elterjedési körét. A mesei történet csírája egy francia szerzetes, Johannes de Alta Silva 1185 táján keletkezett latin nyelvű gyűjteményében található (maga a munka egyébként általában is fontos szerepet játszott számos keleti mese, mesei motívum nyugat-európai közvetítése során). Ennek később több fel- és átdolgozása, nemzeti nyelvű fordítása is megjelent. Magyarul például a Bucsánszky Alajos nyomdájában 1874-ben készült, a *Hattyúlovag* című ponyvanyomtatvány formájában,⁶ de már jóval korábban német fordításai is közközen forogtak. Innen eredeztethető a Lohengrin-történet is (annak mondai változatai is), amely később Richard Wagner híres operájának is alapját képezte.

Az innen származtatható mese (amely ma ismert formájában végső soron több típus kontaminációjának is tekinthető) a legtöbb európai nép körében (sőt, mi több: Európán kívül is!) ismert, a nemzeti és nemzetközi mesekatalógusok *A bátyjait kereső leány* (*The Maiden Who Seeks Her Brothers*) összefoglaló címen tarják számon (ATU 451). A nemzetközi mesekutatás mára ennek az (alap)mesének három altípusát különbözteti meg (vö. Kawan 1996, 1354. p.), amelyek a Jacob és Wilhelm Grimm világhírű és műfajteremtő gyűjteménye, a *Családi mesék* (Grimm 2009) első kötetének első kiadásában (1812) már a következő sorrendben és számozással megtalálhatóak (noha nem teljesen azonos formában a későbbi kiadásokban olvashatókhoz képest): 9. *Tizenkét fivér*; 25. *A hét holló*; 49. *A hat hattyú*.

Noha a szóban forgó három altípus közül tágabb térségünkben csak az egyik dominál, ismerkedjünk meg nagy vonalakban mindhárommal, hiszen nem steril, egymástól teljesen független altípusokról beszélünk, hanem ezek igen gyakran keverednek, ezért aztán mindhárom fontos lehet számunkra. A mesevázlatokat alapvetően a Grimm-szövegek alapján mondom el, kiegészítve a további, az adott altípushoz tartozó variánsokban fellelhető esetleges eltérésekkel is.

Az első altípus, a Grimm-gyűjteményben a 49. számú, *A hat hattyú* című története (vö. Bolte–Polívka 1913–1932, I: 427–434. p.; Lüthi 2008, 165. p.; Uther 2008, 115–117. p.). Egy boszorkányságban járatos mostoha hattyúvá (hollóvá, csókává stb.) varázsolja hat mostohafiát, akiknek húga véletlen folytán megmenekül a varázslat alól. Megtudja, hogyan lehet fivéreit a varázslat alól feloldani (hat évig sem beszélnie, sem nevetnie nem szabad, és hat ingecskét kell csillagvirágból, csalánból stb. varnnia), hozzá is fog. Közben rátalál egy király, akinek annyira megtetszik, hogy némasága ellenére feleségül veszi. A király anyjának viszont nem imponál újdonsült menyé, ezért amikor megszüli az első fiát, ellopja tőle, álmában vérrel keni be a száját, s azzal vádolja meg, hogy saját gyermekét fölfalta (vagy az újszülöttet egy állatkölyökre cseréli). A király nem hisz neki, de amikor ez a harmadik gyerekekkel is megtörténik, nincs mit tennie,

6 *Lohengrin, a hattyúlovag. Regényes és tündéries történet a régi lovagkorból...* Budapest: Bíró [1906] / Magyar mesék és ifjúsági olvasmányok könyvtára 23./

átadja a bíróságnak és máglyahalálra ítélik. Már a máglyán áll, amikor éppen letelik a hat év, odaszállnak a hatyúvá (stb.) változtatott fivérei, ő rájuk dobja az ingecskéket, a varázslat elmúlik, elmondja férjének az anyósa fondorlatosságait, így végül az végzi máglyán (Grimm 2009, 189–192. p.). A történet főleg az észak- és közép-európai szájhagyományban ismert, első írásos nyoma egy (ismeretlen szerzőjű) német tündérmese-gyűjteményből, 1801-ből adatható. A kutatás mai állása alapján úgy tűnik, hogy a későbbi oralitást (még az Európán kívülit is!) nem is annyira a Grimm-féle verzió, mint Hans Christian Andersen 1838-ban keletkezett, *A vadhatyúk* című feldolgozása befolyásolta (Kawan 1996, 1357. p.).

A második altípus talán legközismertebb variánsa a Grimm-gyűjtemény 9. számú, a *Tizenkét fivér* című meséje (vö. Bolte–Polívka 1913–1932, I: 70–75. p.; Lüthi 2008, 165. p.; Uther 2008, 20–21. p.). Egy királyi párnak van tizenkét fia, s a királyné ismét gyermeket vár, aki az apa reményei szerint leány lesz. Akkor ellenben, hogy a vagyon ne osztódjon, a fiainak pusztulnia kell. Az anya viszont elmondja fiainak, hogy apjuk mit tervez velük, ezért ők egy erdőbe menekülnek, s ott élnek. A megszületett leány később tudomást szerez tizenkét bátyjáról és keresésükre indul. Rájuk is lel az erdőben, s velük él, főz, mos rájuk. Egyszer, hogy az étkezőasztalt feldíszítse, a szomszéd kertből letép tizenkét szál liliumot. Ám abban a pillanatban, ahogy leszakítja a virágokat, a bátyjai tizenkét hollóvá változnak. Az egyetlen módja, hogy a leány feloldozza a varázslatot az, ha hét esztendeig nem beszél és még csak nem is nevet. Közben az erdőben rátalál egy király, akinek nagyon megteszik, némasága ellenére feleségül veszi, viszont anyjának nagyon nem imponál az új menyecske, s addig áskálódik ellene, addig rágalmazza, míg nem az ifjú királynét halálra nem ítélik. Már éppen a máglyán áll a szerencsétlen, amikor letelik a hét esztendő, megjelennek bátyjai, akik visszaváltak emberre és megmentik. A gonosz anyóst viszont bedugják egy fortyogó olajjal és mérges kigyókkal teli hordóba, s így hal szörnyű halált (Grimm 2009, 50–53. p.). Az altípus egyes motívumai megvannak Giambattista Basile 1634 és 1636 között kiadott nápolyi gyűjteményében (Basile 2014, 388–398. p.), egyébként alapvetően a román népek szájhagyományában ismert (Kawan 1996, 1358. p.).

A harmadik altípust a Grimm-gyűjteményben a 25. számú, *A hét holló* című történet reprezentálja (vö. Bolte–Polívka 1913–1932, I: 227–234. p.; Lüthi 2008, 163–178. p.; Uther 2008, 61–63. p.). Egy anya (vagy apa) fiait valamilyen okból (istentelenség, mohóság stb.) megátkozza, hogy változzanak hollóvá (vagy darvakká, hatyúkká, vadludakká stb.). Az átok beteljesül, és a fiúk az állatok alakjában elszállnak. Húguk, aki véletlenül tudja meg, hogy valamikor volt hét (három, hat, kilenc vagy tizenkettő) bátyja, a keresésükre indul. Útközben a Holdtól, a Naptól és Széltől (esetleg Csillagoktól), illetve azok édesanyjaitól kér útbaigazítást, amit végül meg is kap. Miután különféle akadályok legyőzésével megtalálja fivéreit (gyakran az Üveghegyen vagy egy Üvegpalotában, Üvegvárban, illetve egy, az alatt elrejtett barlangban), azok szinte automatikusan visszanyerik eredeti alakjukat (Grimm 2009, 111–112. p.). Ehhez az alap-történethez olykor kapcsolódhatnak az előző két altípusból ismert motívumok is, mint amilyenek a némasági fogadalom, házasság, az anyós (vagy más rosszakaró) ármánykodásai stb. Az altípus elsősorban a nyugati szlávoknál, a délkelet-európai népeknél, a magyaroknál és a német nyelvterületen domináns (vö. Kawan 1996, 1360. p.; Uther 2015, 109–110. p.).

Térjünk azonban vissza a kiindulási ponthoz, a bevezetőben említett film valószínűsíthető forrásaihoz, illetve azok tágabb környezetéhez!

Az első szlovák variáns lejegyzésére jelenlegi ismereteim szerint az 1840-es évek elején került sor (Gašparíková szerk. 2001, 970. p.), majd 1845-ben Ján Francisci-Rimavský a tíz szöveget tartalmazó mesegyűjteményében (*Slovenskije povesti*) Löcsén meg is jelentette, *Traja zhauraňelí braťja* címen.⁷ A lejegyző (adatközlő?, ez teljes biztonsággal nem állapítható meg) viszont nem ő volt, hanem Samuel Reuss (amit Rimavský annak rendje s módja szerint közöl is). A Reuss-féle alapszöveghez viszont Rimavský csatolt egy további, már általa gyűjtött, rövidebb változatot, amiben még egy következőre is utalás esik („*inde sa rozpráva...*”: Rimauskí 1845, 94. p.), ami azt jelenti, hogy a mesének Rimavský legalább három variánsát kellett, hogy ismerje. Ugyanezt a szöveget (az említett változattal együtt), némileg (inkább csak nyelvileg) átdolgozva, tartalmilag és szerkezetileg viszont hűen (*Traja zhavranení bratia* címen) később, 1881-ben Pavol Dobšinský is közreadta híres mesegyűjteményének negyedik füzetében. Ez a szöveg (nyelvileg mindig modernizálva, tehát voltaképpen további variánsok létrehozásával), az újabb és újabb kiadásokban a mai napig (általában) olvasható a Dobšinský-kötetekben (pl. Dobšinský 2005, 160–173. p.). Közben a cseh Božena Němcová, aki maga is gyűjtött szlovák meséket, a 19. század közepe táján öt alkalommal is utazásokat tett a korabeli Felső-Magyarországon (lényegében a mai Szlovákia területén, noha nem csak ott!), csehül jelentetett meg 1857-ben egy szlovák, sajátjának mondott népmesegyűjteményt, benne egy csomó, másoktól átvett, némileg átdolgozott szöveggel. A most minket érdeklő mesét, *A három, hollóvá változott fivér* (*O třech zhavranělych bratřích*) címen Němcová a Rimavský által közreadott variánsok egybegyűrásával meséli újra (Němcová 2012, 161–172. p.).⁸ A legszembetűnőbb változtatás az, hogy a Reuss-féle kezdő eseményeket lecseréli a Rimavský által közölt variáns elejével. Ennek a

7 Rimauskí 1845, 81–95. p. Új, viszonylag könnyen hozzáférhető kiadásban: Pácalová szerk. 2012, 50–60. p. Az összeállító az eredeti szövegközlésből viszont csak a Samuel Reuss által elmondott (?), leírt (?), gyűjtött (?) szöveget közli, s csak jegyzetben említi, hogy Francisci-Rimavský egy általa rögzített rövidebb variánssal is kiegészíti Reuss szövegét. Ezt a változatot Pácalová viszont nem hozza (Pácalová szerk. 2012, 464. p.). Egy másik helyen megjegyzi, hogy a mese Dobšinský által közölt kiadás elején szerepel a Samuel Reuss mint adatszolgáltató megjegyzés (Pácalová szerk. 2012, 466. p.), noha ez az eredeti, Francisci-Rimavský általi kiadásából is nyilvánvaló (Rimauskí 1845, 94. p.).

8 Božena Němcová szlovák népmesegyűjteményének jelent meg magyar fordítása is, ahol *Mese a három hollóvá lett fivéről* címen a most tárgyalt mese is szerepel (Němcová 1967, 172–184. p.). Magam a szlovák mesegyűjtemény egy későbbi, hitelesnek tűnő, cseh nyelvű prágai kiadását próbáltam beszerezni (Němcová 1952; Němcová 1953), ám eredménytelenül. Épp ahhoz a kötethez, az elsőhöz (Němcová 1952), amelyben a kérdéses mese is szerepel, könyvtárközi kölcsönzés révén sem sikerült hozzájutnom. Helyette viszont megkaptam az első kötet egy újabb, enyhén szólva furcsa kiadását (Němcová 2010), amelyben az eredeti edíció sorrendjében közlik is a meséket, ám épp a most bennünket érdeklő mese előtt (mint ha akkorra elfogyott volna a kiadó pénze), mindenféle indoklás nélkül a kötet nemes egyszerűséggel véget ér. Végül a Prágai Városi Könyvtár által kiadott, autentikusnak tűnő digitális változatot használtam (Němcová 2012).

Němcová-féle újabb változatnak a vázlatos tartalma a következő: Egy szegény asszonynak van három rosszcsont fia és egy egészen pici (jární és beszélni még nem tudó) kislánya. A fiúk állandó gondot okoznak az asszonynak, s egyszer, amikor kenyeret sütött, nem bírták kivárni, amíg elkészül, s addig akaratoskodtak, amíg anyjuk egy darab lán-gosszerűséget gyorsan megsütött, és türelmét elveszítve – „nesztek, bárcsak hollóvá lennétek” szavak kíséretében – odavetett nekik.⁹ A fiúk húga, felcseperedve, bátyjai keresésére indul: először a Hold, majd a Nap, végül a Szél anyjának házában száll meg, ott kérdezősködik. Az utóbbi tudja útbaigazítani, hogy fivérei az Üvegvárban élnek. Útravalóként süt neki egy csirkét, mondvá, hogy annak csontjaiból tud majd létrát készíteni,¹⁰ aminek segítségével bejut az Üvegvárba. Így is történik, és találkozik fivéréivel. Megtudja tőlük, hogy a varázslat alól úgy oldhatja fel őket, ha hét éven, hét hónapon, hét héten, hét napon és hét órán át nem szólal meg. A leány az erdőben egy fa odvában húzza meg magát, arra megy egy király, rátalál, beleszeret, s némasága ellenére feleségül veszi. Egyszer háborúba kell mennie, mindenórás feleségét egy, a palotájában élő vénasszonyra bízva (akiről kiderül, hogy boszorkány), aki a saját lányát szerette volna a trónuson a király mellett látni. Amikor megszületik az aranyhajú királyi gyermek, aranycsillaggal a homlokán, kicseréli őt egy kutyakölyökre, az újszülöttet meg kidobja az ablakon, ám egy holló elkapja és elviszi. A hazatérő királynak azt mondja, hogy felesége kutyakölyköt szült. Mindez háromszor ismétlődik meg, és a banya addig áskálódik a fiatal királyné ellen (aki nem szólalhat meg, igazát elmondandó), hogy a király fejvesztésre ítélteti fiatal feleségét. Már a kivégzőhelyen áll, a hóhér emeli bárdját, amikor megjelennek holló-fivérei és hozzák egyenként a három királyi gyermeket. Egyszersmind éppen letelik a némasági fogadalom ideje, azok emberré változnak, a királyné meg elmondhatja az igazát. A boszorkányt egy hordóba zárják, és egy szaka-dékba görgetik.

Ez volt tehát az először 1845-ben Ján Francisci-Rimavský által közreadott szövegek-ből Božena Němcová által (lényegében tehát két variánsból) összegyűrt cseh nyelvű szlovák variánsa a mesének. A Rimavský általi sorrendben közölt, tartalmilag és szer-

9 Ez a Reuss-féle változatban úgy hangzik, hogy az asszony templomba készül, odakészíti az ebédet, de a fiai lelkére köti, hogy ne nyúljanak hozzá, ki ne egyék a húst belőle. Miközben a templomban van, azok mégis megdézsmálják az ételt, ezért átkozza őket hollókká.

10 Hogy a csirke- vagy madárcsontból készített létra miként értendő, ahhoz maguk a Grimm fivérek is szolgálnak magyarázattal megjegyzéskötetükben, mégpedig egy Hanau környéki töredékes változat közlésével (ahol egy, az üveghegyben raboskodó, elvarázsolt királykisasszonyt kellett egy mesterlegénynek kiszabadítania): „*Wie er dabei angekommen war, nahm er ein Knöchlein und steckte es in den Berg und stieg darauf, und dann als ein Knöchlein und als eins, bis er so fast ganz hinaufgestiegen war*” (Grimm 1856, 45. p. Vö. Lüthi 2008, 173. p.). Az Ipolyi Arnold által közölt egyik, Nagycsalomiján 1851-ben lejegyzett változat hasonló magyarázatot ad: „...vegye – úgymond – az általa imént megemésztett tyúk csontjait, s alkal-mazza azokat egyenként lépcsőkül, s így fog a várba feljutni” (Ipolyi 2006, 161. p.). Tehát nyilván itt is arról van szó, hogy a fal egy-egy részébe bedugdosva, azokra lépve juthat be a várba. Egy Szegeden lejegyzett további változat ezt a magyarázatot szintén megerősíti: „*A lány a csontokat a falba szurkálta és azon fölmászott*” (Ipolyi 2006, 871. p.).

kezetileg nem módosított két változat viszont (az első, 1881-es megjelenés óta számos kiadást megérve) Pavol Dobšinský gyűjteménye révén vált ismertté.

A bevezetőben említett film kapcsán szóba került viszont egy, ugyancsak Božena Němcová nevéhez kapcsolódó cseh népmese-változat, a *Hét holló* (*Sedmero krkavců*) címen, amely első alkalommal az 1848-ban kiadott gyűjteményének 7. füzetében jelent meg.¹¹ A legkorábbi kiadás, amihez sikerült hozzájutnom, 1862-re datálódik (Němcová 1862, 296–312).¹² A gyűjtő/szerző megjegyzése, miszerint a szöveg „teljesen népi”, azért bizonyos fenntartásokkal kezelendő.¹³ Noha ugyanabba az altípusba sorolható mind a szlovák, mind a cseh Němcová-féle változat, szerkezetileg azért némileg különböznek. A gyakori szövegrész-azonosságok viszont azt engedik feltételezni, hogy ha rendelkezésére is állt egy valóban cseh népi szöveg, a végső megfogalmazásnál, a kor szokásának megfelelően, enyhén szólva, nem ragaszkodik görcsösen az eredetihez.¹⁴ A cseh változat tartalmi kivonata tömören: egy anya, kenyérsütés előtt megígéri a hét fiának, ha azok csendben lesznek, kapnak egy-egy kis cipőt. A fiúk viszont nem bírják kivárni míg az megsül, így tovább hangoskodnak, mígnem az anya, türelme fogytán, mérgében azt mondja nekik, bárcsak mind hollókká változnátok. Ez be is következik. Az anya azonnal meg is bánja, mit mondott, de már késő. Férjével együtt csak akkor vigasztalódnak meg némileg, amikor megszületik kislányuk, Bohdanka,¹⁵ aki felcseperedve a család szolgájától, Dorotától megtudja, mi történt fivéreivel, majd azt hazudva, hogy háromszori álmot látott (amikor egy holló jelent meg ágya mellett és fivérei megkeresésére biztatta), szülei minden óvása ellenére keresésükre indul (útravalóként szülei gyűrűjét kapja meg, amiről bátyjai felismerhetik). Útközben először Szél úrfinál érdeklődik, aki nem tud segíteni, de elviszi őt testvéréhez, Hold úrfihoz, aki szintén tanácstalan, de továbbviszi Nap úrfihoz. Ő tudja a választ, de először azt tanácsolja Bohdankának, hogy vacsorázzon meg és pihenjen le. A vacsorára kapott csirke csontjait meg gondosan gyűjtse össze, mert majd még hasznára lesznek. A Nap másnap egy magas sziklával övezett sötét völgyhöz viszi a leánykát azzal, hogy innentől egyedül

11 Němcová meséinek egyes kiadásaihoz lásd: <http://pohadkoslovi.wz.cz/Tille/Nemcova.html> [2016.08.11.]

12 Němcová cseh népmesegyűjteményének különben megjelent egy, Andrej Melicherčík által válogatott magyar nyelvű kiadása is, de a szóban forgó mese ebben nem szerepel (Němcová é.n. [1971]). A budapesti Országos Széchényi Könyvtár katalógusa alapján e válogatásnak a jelzeten kívül még legalább két korábbi kiadása is volt (1960, 1962). Ezek Ján Štefánik alapos bibliográfiájában érthető módon (mivel nem szlovák népmeséket tartalmaznak) nem szerepelnek (Štefánik 1975, szlovák népmesék magyar nyelvű kiadásai: 144–151. p.).

13 Egy másik kiadás jegyzetapparátusában találtam rá a szerzői megjegyzésre: „*Sedmero krkavců*. Zcela národní. – Srovnej slovenskou *Sedmero zhavranělých bratrů*” (Němcová 1956, 303). A szlovák változat címe nyilván elírás. Helyesen: *O třech zhavranělých bratřích*.

14 Božena Němcová forrásaihoz, stílusához lásd Václav Tille, meglehetősen kritikus jegyzeteit (Tille 1937, 580–585. p.).

15 A mese más variánsaiban a leánykának általában nincs neve, csak *húgocskaként*, *testvéreként* van emlegetve, amit Max Lüthi is hangsúlyoz: „*die namenlose Schwester*” (Lüthi 2008, 177. p.). Kivételek is vannak persze. Egy-egy Ipolyi Arnoldnak köszönhető változatban a leány neve például Nánika (Ipolyi 2006, 115–117. p.), illetve Margit (Ipolyi 2006, 775–776. p.).

kell boldogulnia, aki először tanácstalanul jár-ke-l a megmászhatatlannak tűnő sziklák között, mígnem eszébe nem jutnak a csirkecsontok. Létrát készít belőlük, s ennek segédelmével bejut egy barlangba, amely szemmel láthatóan fivérei búvóhelye: hét ágy vesz körbe egy asztalt, amin hét személynek van megterítve. Bohdanka ebédet főz, az asztalra készíti, az első tányér alá pedig elrejtí szülei gyűrűjét, majd elbújik az egyik ágy mögött. Megjönnek a testvérei, megtalálják, felismerik őt. Később elmondják neki, hogy a varázslat alól csak az oldja fel őket, ha mindegyiküknek varr egy ingecskét, de úgy, hogy a lent maga veti, maga szedi ki, készít belőle fonalat, majd vásznat stb. Közben viszont egy szó sem hagyhatja el a száját (a némasági fogadalomnak itt nincsenek időbeli korlátai). Másnap reggel a fivéreitől kap lenmagot, kikísérik egy gyönyörű völgybe, ahol elvetheti azt, s akad ott egy odvas fűzfa is, ahol lakhat. Fivérei később folyamatosan élelemmel látják el, de úgy, hogy sosem találkozik velük. Egyszer egy uraság kocsizik arra, kutyái figyelmesek lesznek a fa odvában megbúvó leánykára. Az uraság azonnal beleszeret, s noha az egy szó nem sok, annyit nem beszél, hazaviszi és feleségül veszi (a leány, mivel némasági fogadalma közepette mindent el kell tőrnie, nem ellenkezik, közben módjában áll fivérei számára szőni az ingecskéket). Az uraságnak van egy kétszínű mostohatestvére, aki nem állhatja Bohdankát, s miután az gyermeket szül (a férjének épp akkor kellett egy halaszthatatlan ügy miatt egy barátját meglátogatnia), ellopja a gyereket, s helyette egy szörnyszülöttet csempész a bölcsőbe. Levelet ír mostohabátyjának, amiben azzal rágalmazza meg Bohdankát, hogy egy szörnyeteggel bújít ágyba, akivel ismeretlen nyelven beszélt, s a született gyermek is tőle van. A legjobb lesz, ha máglyára küldi a feleségét. Így is lesz, Bohdankának a hetedik inget nem is sikerül teljesen befejeznie, s már a máglyán találja magát. Ekkor viszont megjelenik a hét holló, hozza a gyermekét, ő meg rájuk dobja az ingecskéket. Azok visszanyerik emberi alakjukat, a legfiatalabb, Jaroslávek egyik karján viszont hét toll marad, mivel az ő inge nem készült el teljesen. A gonosz mostohatestvér a máglyán végzi, az ifjú pár a hét, varázslattól feloldott fivérrel és a szülőkkel együtt pedig boldogan él.

Az alábbiakban ízelítőül hasonlítsuk össze a szlovák és a cseh mese nyitó bekezdésének néhány kiadását (a Dobšinský-idézet tartalmilag pontosan követi forrását, Ján Francisci-Rimavský szövegét, csak modernebb nyelvezetben, így inkább ezt idézem). (28. oldal).

Még mielőtt a mese magyar változatainak a tárgyalására áttérnék, a szlovák és a cseh szóbeliségben betöltött szerepéről néhány szót. A mesének nagyjából kéttucatnyi lejegyzett (illetve hát, ahogy fentebb láttuk, részben egymástól átvett) szlovák variánsát tartja számon a folklórisztika (vö. Polívka 1927, 106–119. p.; 121–124. p.; 168–172. p.). A legutóbb Viera Gašparíková tekintette át ezeket (Gašparíková szerk. 2001, 969–972. p.). Egy részük a korábbi, fentebb részben érintett gyűjtési periódusok eredménye (lásd még: Czambel 1906, 439–442. p. Újraközölve: Žeňuchová 2014, 227–229. p.), másik részük pedig a Frank Wollman által szervezett, 1928 és 1947 között lezajlott országos gyűjtés hozadéka. Gašparíková a fentebb már bemutatott három altípus szerint kategorizálja ezt az anyagot, miközben megállapítja, hogy a szlovák variánsokra az általam fentebb harmadik altípusként tárgyalt szövegformák a jellemzőek. A tény, hogy a szlovák anyagnak ebben a csoportjában szinte kizárólag a hármas szám jelenik meg,

<p>A mese szlovák változatának kezdete Pavol Dobšinský tolmácsolásában:</p> <p><i>Mala raz jedna chudobná matka troch synov a jedno veľmi utešené dievčatko. Chlapci boli už hodní, ale dievčatko bolo ešte malé, ešte ani nebehalo, ani nevravelo. Chlapci, ako obyčajne chlapci, boli samopašní a všeteční. Ale by to bolo ešte ta ušlo, keby len neboli bývali neposlúšní, bezbožní a paškrtní. Nebožiaťka matka mala s nimi kríž!</i></p> <p><i>Keď sa stala kde aká škoda, tú iste jej chlapci urobili; kde sa aký hriech strhol, to iste boli jej chlapci na príčine. A doma! Keď si niečo z poludnia odložila k večeri, mohla byť istá, že jej ho vyňuchajú a vypaškrtia. Ba neobstálo sa jej ani mäso v hrnci. Keď len mohli prikradnúť sa k nemu, už ho oni vyvláčili a i nedovarené pohltali. Už si nevedela s nimi rady. Napomínala ich, prosila, trestala, bila. Všetko nadarmo. Naostatok celkom vyšla z trpezlivosti. Raz mala ísť do kostola. Pristaví obed k ohňu a zahrozí sa chlapcom:</i></p> <p><i>„Chlapci! Nesprobujeteže mi to mäso vyvláčiť, kým budem v kostole, lebo ak sa mi ho len dotknete, nikdy to mať deťom ešte neurobila, čo vám ja urobím. Veď ja uvidím, či nezložíte tú ohavnú obyčaj, vy nehaneblivci!“</i></p> <p><i>Chlapci sa jej do očí rozchichotali a ona rozhnevaná odišla do kostola. Sotvaže vytiahla nohu z izby, milí chlapci pod rovno ku ohnisku, mäso vytahali a pojedli. Matka sa z kostola navrátila v tej nádeji, že sa chlapci prísnyim zahrozením odstrašili od paškrtenia; ale príde ku ohnisku, nazrie do hrnca - hrniec prázdny. Tu sa neslýchaným hnevom rozpálila a v hneve vykričala:</i></p> <p><i>„Bohdaj ste sa zhavraneli, aby ste sa zhavraneli, žeby ste jeden z druhého mäso trhali!“</i></p> <p><i>Sotva to vypovedala, v tom okamžení premenili sa chlapci na troch havranov, čiernych ako uhof, strepotali krídlami a trhajú jeden druhého a strašne křkajúc, leteli, sám milý Pán Boh zná, kam.</i></p> <p>(Dobšinský 1958)</p>	<p>A mese szlovák változatának kezdete Božena Němcová tolmácsolásában:</p> <p><i>Byla jedna chudobná matka a mela tři syny a jedno maličké děvčátko; chlapci byli již hodní výrostkové, ale děvčátko bylo ještě maličké, ani neběhalo, ani nemluvalo. Zato nadělali chlapci více křiku; byli svěhlaví a rozpuštěli, jakž obyčejně chlapci bývají, matka nestačila jejich pře rozsuzovati a nestačila pozor na ně dávatí. Kde jaká škoda, kde jaký křik se strhl, zajistě její chlapci při tom byli; jestli pak je z domu pustiti nechtěla, dům div že vzhůru nohama neobrátili, takové caparty tropili. Ani rady si už s nimi nevěděla. Jednou pekla chléb; její tři synkové ustavičně za ní lezli, hněvali ji, za sukní jí tahajíce, aby jí už dale toho chleba. Již jí všechna trpělivost pomíjela; říkala jí, že dostanou, až bude upečen, ale to bylo tak, jako když hrách na stěnu hází, oni přece škemrat nepřestali a přitom se prali jeden s druhým a pod nohama se jí pletli. Nevědouc již, co s nimi počíti, vyškřábla z díže kus těsta, rozválela je, jen tak před ohněm v horkém popeli napochytrou upekla, a upečenou tu posušku na tři díly roztrhnou, hodila jí těm chlapcům, řkouc všechna rozhněvána: „Tu ho máte, bodaj stě sa zhavraneli!“ Sotva ta slova dořekla, chlapci se proměnili v havrany a ven dveřmi uletěli.</i></p> <p>(Němcová 2012, 161. p.)</p>	<p>A mese szlovák változatának kezdete Božena Němcová tolmácsolásában (magyar fordítás):</p> <p><i>Élt egyszer egy szegény anya, volt neki három fia meg egy kicsi lánya. A fiúk már meglett suhancok voltak, de a lánya kicsi volt még, se jární, se beszélni nem tudott. Hanem a fiúk, azok aztán zajongtak éppen eleget; nyakasak, nagyhangúak voltak, ahogy az már fiúknál szokásos. Anyjuk képtelen volt ráncba szedni őket. Ha valahol kár esett, ha valahol zenebona támadt, biztos, hogy a ő fiaí is ott voltak; ha meg otthon tartotta őket, csínytevéseikkel fenekestül felforgatták a házat. Nem tudta az anya, mitévő legyen. Egy napon kenyeret süttött; a három fiú ott térfertget körülötte, incselkedtek anyjukkal, a szoknyáját cibálták, hogy adjon már nekik abból a kenyérből. Az anyának elfogyott a türelme; várjanak, míg megsül, monda, de akárha a falnak beszélt volna, a fiúk nem hagyták abba a kunyerálást, ott lábatlankodtak körülötte, közben meg egymással is összeverekedtek. Anyjuk, hogy elhallgattassa őket, kiszakajtott a teknőből egy tészadarabkát, szétlapította, és amúgy hamarjában megsütötte, aztán a lángost háromfelé törte, és mérgesen odavetette a fiainak: – Nesztek, bár csak hollóvá lennétek! Alighogy ezt kimondta, a három fiú hollóvá váltzott, és kiröpült az ablakon.</i></p> <p>(Němcová 1967, 172. p.)</p>	<p>A mese cseh változatának kezdete Božena Němcová tolmácsolásában:</p> <p><i>Matka pekla chléb a přislíbila svým sedmi synům, že udělá každému po bochničku, budou-li tiší. Chlapci umkli na chvíli jako pěny, ale bochničky za tu chvíli upečeny býti nemohly, a chlapcům trpělivost brzy přešla. Začali matku zase hněvat, neustále za sukně jí táhali a křičeli, kdy budou bochničky hotovy. Dlouho to matka snášela, ale konečně jí trpělivost přešla; hněvivě na ně vykřikla: „I bodejž jste se všickni zkrkavčili!“ Sotva ty nešťastné slova dopověděla, proměnili se její synáčkové v sedmero krkavců, pohlédli smutně na matku, zatřepali křídlyma, vznesli se do povětří, a než se uleknutá máti vzpamatovala, zmizeli jí s očí.</i></p> <p>(Němcová 1862, 296–297. p.)</p>
---	---	--	--

szerinte az *állandósult, konzekvens redakciónak* tudható be, és szlovák sajátosságként értelmezi (Gašparíková szerk. 2001, 969–972. p.). A rendelkezésre álló, mindösszesen tizenhat variáns viszont, véleményem szerint, egy ilyen állításhoz túl kevés. Ráadásul egyrészt ebből a tizenhatból legalább négynek ugyanaz a forrása (Samuel Reuss fentebb már tárgyalt szövege), vannak kivételek is (amikor tizenkettő vagy éppenséggel kettő fiú elvarázslásáról esik szó), másrészt más népeknél ugyanúgy előfordul a hét, a hat és a tizenkettő mellett a hármas szám (vö. Grimm 1856, 44. p.; Kovács 1979; Scherf 1995, II: 1088. p.; Uther 2015, 109. p.).

Kevésbé ismerjük a mese variánsait a cseh nyelvű szájhagyományban. Václav Tille katalógusában a mesének (*Sedmero krkavců*) épp tucatnyi változatát (pontosabban azoknak inkább bő lére eresztett szüzséit) mutatja be, amelyek javarészt irodalmilag átdolgozott textusok (Tille 1937, 45–55. p.). A mesénkről újabbat Jaroslav Otčenášek legutóbbi áttekintése sem nyújt, mindössze Václav Tille csaknem százesztendősi eredményeit ismétli meg, ráadásul pontatlan bibliográfiai adatokkal (Otčenášek 2012, 215. p.). Szinte kizártnak tartom, hogy a mese cseh nyelvű variánsainak az elmúlt bő háromnegyed évszázad alatt ne akadna egyetlen újabb följegyzése sem.

Nézzük viszont, hogy mi, magyarok vajon valóban „csak” a Benedek Elek által fordított Grimm-mese révén ismerhetjük a történetet? Nos, a hollóvá (varjúvá, darvakká, vadludakká stb.) változott fivérek meséjének a magyar szájhagyományból több mint félszáz lejegyzett (és publikált) variánsa ismert. Tudomásom szerint összegző és elemző összefoglalás e mesetípus magyar vonatkozásairól még nem készült. A legutóbbi áttekintés a *Magyar népmesekatalógus* megfelelő kötetében, *A hét holló* cím alatt olvasható. E szerint a magyar anyagra jellemző altípus tartalmi kivonata a következő: Egy anya fiait valamilyen okból megátkozta, hogy változzanak hollóvá (darvakká, hattyúkká vagy más állatokká). Az átok beteljesül, és a fiúk állatok alakjában elszállnak. Húguk keresésükre indul. Útközben a Holdtól, a Naptól és a Széltől kérdezősködik bátyjai után, akiktől hasznos tanácsot kap. A lány megtalálja a fivéreit, és megtudja tőlük visszaváltozásuk feltételeit: inget kell varnia és/vagy hét évig nem szabad beszélnie. Egy királyfi rátalál a lányra, és feleségül veszi. Az ifjú királyné gyermeket szül (többször). Az udvarában dolgozó ördögös szakácsnő gyermekeit állatkölykökkel cseréli ki. A királynét halálra ítélik. A vesztőhelyen lejár a hét év. Megjelennek a hollók, a királyné rájuk adja az ingeket, a hollók legényekké változnak. A királyi gyermekek előkerülnek, a gonosz szakácsnő pedig elnyeri méltó büntetését (Dömötör 1988, 229. p. Vö. Berze Nagy 1957, I: 616–621. p.; Kovács 1979). A magyar anyagra jellemző változatok kisebb-nagyobb eltéréssel általában szervesen illeszkednek az európai hagyományból ismert szövegek sorába. Alapvetően a dolgozat elején bemutatott altípusok közül a harmadik a domináns, noha meglehetősen gyakoriak a három kontaminációjából összeálló történetek is.

Az első lejegyzések nagyjából egyidejűek a fentebb bemutatott szlovák folyamatokkal. Amikor Ipolyi Arnold a készülő *Magyar mythológiája* számára nyersanyagot gyűjtött, kiterjedt levelezése révén hatalmas mennyiségű folklórananyagot sikerült felhalmoznia. A vonatkozó kéziratos hagyatéék 2006-ban, Benedek Katalin jóvoltából könyv formájában is hozzáférhetővé vált (Ipolyi 2006). Ebben a hihetetlenül gazdag gyűjteményben a most szóban forgó mesének a korabeli Magyarország különböző vidékeiről mindössze-

sen öt változatát találjuk.¹⁶ Ebből kettő Hont megyei lejegyzés, s az egyikről pontosan tudjuk, hogy Pajor István rögzítette 1851-ben Kiscsalomiján. Itt a főhősnek hétéves némasági fogadalmat kell kiállnia. Ezzel kapcsolatban olvasható Pajor megjegyzése a kézirat elején, hogy tudniillik: „*az átkozás hét évig hét hónapig hét napig hét óráig tart. Rimavski 1845: 81*”. (Ipolyi 2006, 162. p.). Amiből nyilvánvaló, hogy a gyűjtő ismerte Ján Francisci-Rimavský fentebb bemutatott gyűjteményét. Hogy ez a tény esetleg befolyásolta-e a mese magyar változatának lejegyzése közben vagy után a gyűjtőt, azt nagyon nehéz megmondani. A két mese szerkezete nagyjából megegyezik (bár az Ipolyi-féle inkább Némcová redakciójára emlékeztet), a magyar változat rövidebb, mint egy hiányosabb: a leány például csak a Hold anyjához jut el, aki – a Napot kihagyva – azonnal a Szélhez irányítja. Ipolyinál szerepel az a motívum, amikor egy hiányzó madár-csontot a leány saját kisujjának levágásával pótol (ez a szlovák variánsban nincs meg), s talán Grimm-hatásnak tudható be.¹⁷ A királyi várban az újdonsült férj ifjú feleségét egy ott élő „éltes asszonyra bízta (ki azonban boszorka volt)”.¹⁸ A szlovák variánsban három, a magyarban két gyermeket szül a némaságra ítélt ifjú királyné. A történet vége azonban egészen más. Rimavskýnál a király ki akarja végeztetni a feleségét, s akkor telik le a hét év, jelennek meg fivérei, Ipolyinál viszont a vén banya akarja elemészteni a királynét két gyermekével úgy, hogy egy szobában befűttet nekik, és a kályhák füstjében fuldijan meg (ez a szén-monoxid-mérgezés nagyon kilóg a sorból, s inkább egy modern krimibe illene). Általában viszont, a két szöveg szerkezetét, egyes szófordulatokat figyelembe véve (és a következők nagyon feltételes módban értendők!), nem zárható ki a két szöveg között valamiféle kapcsolat, ha más nem, akkor egy közös forrás.

Szinte ugyanebben az időben, egy 1842-ben közreadott felhívása eredményként kezdte meg nagyszabású székelyföldi gyűjtőtevékenységét Kriza János. A méltán híres, 1863-ban, *Vadrózsák* címen megjelent székely népköltési gyűjteménye mellett hatalmas kéziratos anyagot halmozott fel. Ennek töredékei jelentek meg, s itt található a most szóban forgó mese egy meglehetősen atipikus változata, amelyet tudomásom szerint először az Ortutay Gyula által szerkesztett *Magyar népmesék* című háromkötetes reprezentatív gyűjteményben olvashattak az érdeklődők (Ortutay szerk. 1960, 3: 689–698. p. és a jegyzetek 724–725. p.). A *csóka lányok* címen ismert történetben a tizenkét leánytestvér válik az anyai átok nyomán csókává, majd kisöccsük váltja meg őket az átok alól.¹⁹ Kriza nép-

16 A tizenkét varjú. Hont vm. (Ipolyi 2006, 115–117. p.); Hét varjú. Kiscsalomija, Hont vm., gy. Pajor István, 1851. november 11. (Ipolyi 2006, 161–162. p.); Mese [A tizenkét varjú]. Máramarosziget, Máramaros vm., gy. Csolosz Pál (Ipolyi 2006, 361–362. p.); Szekfű Margit. Magyarkanizsa, Bács vm., gy. Zsoldos József, beküldő: Csaplár Benedek (Ipolyi 2006, 775–776. p.); [A hét daru]. Szeged, Csongrád vm., gy. Strósz Ernő (Ipolyi 2006, 870–871. p.).

17 Hogy ez az adatközlő vagy a lejegyző számlájára írandó-e, nem lehet megmondani. Különben Christine Shojaei Kawan is mindössze két példát említ a motívumnak a szájhagyományban való előfordulására (Kawan 1996, 1365. p.).

18 A Rimavský-féle szövegben ez így hangzik: „*zanehau ju pod ochranu jednej starej babe – a to bola Ježibaba – ktorá na jeho zámku bývala*” (Rimavský 1845, 91. p.), s ez a nagyfokú egyezés talán nem véletlen.

19 Meglehetősen ritka, de nem példa nélkül való a nemek felcserélése. Lásd még: *A tizenkét kacsává változott lányok* (Géczi 1989, 152–157., 555. p.).

meséinek rengeteg további, népszerű kiadása ismert, az egyik, Kormos István által újra-meséltnak a címe is *A csókalányok* (Kriza 1972, 109–114. p.). A Merényi László által, *A tizenkét fekete varjú* címen közölt, némiképpen kérdéses eredetű mesének (Merényi 1863, 115–127. p.) talán azonos volt a forrása, mint a Benedek Elek által *A magyar mese- és mondavilág* első kötetében újramesélt *A tizenkét varjú* című történetnek.²⁰

Igen, a mesét tehát ismerhetnénk akár a Benedek Elek-féle Grimm-fordítás alapján, de a nagy magyar mesemondó egyéb, (talán) a magyar szájhagyományon alapuló feldolgozásai révén,²¹ vagy Illyés Gyula népszerű feldolgozásgyűjteményében, a *Hetvenhét magyar népmese* című kötetében található *A hét holló* című történet nyomán is (Illyés 1986, 526–531. p.). ...és a sort folytathatnám... Térjünk azonban inkább még vissza a magyar szájhagyományhoz, illetve az onnan lejegyzett variánsokhoz! Ezek néhány kivételtől eltekintve a bevezetőben tárgyalt harmadik altípust képviselik (némi motívumátszivárgásokkal a másik két altípusból. Jó példa erre: Géczy 1989, 147–152. p.), és több esetben legalábbis annak gyanúját keltik, hogy közvetlen Grimm-hatással lehet dolgunk. Igen gyakran ponyvai hatás is érződik, noha az ismert és a típushoz köthető ponyvanyomtatványok²² textuálisan azért csak meglehetősen távolról rokoníthatóak népi szövegeinkkel. A kapcsolódó ponyvairadalomban való további búvárkodás talán kézzelfoghatóbb bizonyítéko(ka)t is hozhat. Noha arról konkrétan nem tudok, vajon a mese szlovák, vagy cseh nyelvű ponyvanyomtatványon is terjedt volna, a korabeli kiadói gyakorlatot ismerve, s más analógiák alapján ezt talán nem túlzás feltételezni. Ez megmagyarázná a magyar és a szlovák változatok közti nagyfokú hasonlóságokat is, miközben természetesen az egymásra hatás, illetve más közös forrás (pl. Grimm) szerepe sem zárható ki.²³

Végezetül nem kerülhetünk meg valamiféle válaszkísérletet arra a kérdésre, hogy ha egy-egy mese (merthogy most ugyan csak egy mesetípusról volt szó konkrétan, viszont a helyzet szinte minden mese esetében hasonló), szóval, ha egy-egy mese nyelvektől függetlenül ennyire közismert, akkor hogyan beszélhetünk magyar vagy szlovák vagy német vagy bármilyen népmeséről? Nyilvánvaló, hogy népmesék vannak (voltak), amelyeknek különféle típusai (értsd: történetei) alakultak ki, s ezeknek a történeteknek megszámlálhatatlan variánsa létezett különféle nyelveken. Sokszor egy mese két, azonos nyelven rögzített variánsa távolabb áll egymástól, mint ugyanannak a mesének egy,

20 <http://mek.oszk.hu/04800/04833/04833.htm#98> [2016.08.18.]

21 Itt most nincs ok arra, hogy a 19. századi meseközlések, újramesélések hitelességének a kérdését boncolgassam, ezért csak utalok Benedek Katalin és Gulyás Judit egy-egy idevágó munkájára (Benedek 2011; Gulyás 2011).

22 *A tizenkét királyfi, vagy: A bűvös liliomszál. Igen szép tündéries történet.* 5 szép képpel. Budapest, Nyomtatta és kiadja Bucsánszky Alajos, 1875; *A tizenegy királyfi és egy királykisasszony története vagy a tizenegy elbűvölt hattyú* 1881; *Szép Elzike, vagy a tizenegy fekete vadhattyú története.* Tündéries elbeszélés. 6 szép képpel. Budapest, Rózsa Kálmán és neje kiadása, 1882. A jegyzék Dömötör Ákos (Dömötör 1988, 231. p.) és Benedek Katalin nyomán (In Nagy 2010, 608. p.).

23 A békakirály mesének ismeretes mind magyar, mind szlovák és cseh nyelvű ponyvai kiadása, ráadásul ezek egymás fordításai (vö. Liszka 2013, 78–92. p.). A rablók által szívéből megfosztott lány balladájával ugyanez a helyzet (vö. Liszka 2013, 141–164. p.).

más nyelven lejegyzett változata. S noha igaza lehet Honti Jánosnak, aki találóan állapította meg, „ha valami egy nép meséjében egyedinek tűnik, csak idő kérdése, hogy megtaláljuk más népeknél is”, mégis vannak egyediségek, sajátosságok az egyes népek meséiben. Ez a stílus, az előadás módja, íze, szóval olyan dolgok, amiket inkább érezni lehet, s kevésbé magyarázni... Alice Nellis filmje tehát, miközben egyértelműen Božena Němcová cseh népmese-feldolgozására épül, hagyta magát befolyásolni a cseh író nő szlovák meseadaptációja által is, sőt talán Pavol Dobšinský változata sem hagyta hidegen. Ezáltal azt, az Európában a Grimm fivérek által fémjelzett kultúrkört reprezentálja, amely külön-külön akár nemzeti érzelmeket is kiváltva nemzetközi érdeklődést (és értéket) teremthet.

A fentiekben egy (nép?)mese nemzetközi elterjedéséhez, az átadás és átvétel kérdése-éhez, valamint a szóbeli és írásbeli variánsok egymáshoz való viszonyához szerettem volna néhány szempontot fölvetni. Végezetül csak megemlítem, hogy a most tárgyalt mese értelmezése, szimbólumrendszerének, üzenetének a feltárása további miséket érne meg. Ehhez különben kiváló, noha néhány esetben vitára ingerlő alapokat rakott le a többi között a neves svájci mesekutató, Max Lüthi (Lüthi 2008, 163–178. p. Vö. további irodalommal: Kawan 1996, 1361–1362. p.).

Lehet, hogy egyszer még visszatérek a kérdésre?

Irodalom

- Basile, Giambattista 2014. *Pentameron. A mesék meséje avagy a kicsik mulattatása*. Fordította, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Király Kinga Júlia. Pozsony, Kalligram.
- Benedek Katalin 2011. A hitelesség-fogalom alakulástörténete a 19. századi kezdetektől a 20. század elejéig, Benedek Elek világ legszebb meséinek fordításkötetéig. In Benedek Katalin (szerk.): *A népköltészet terített asztalánál. Benedek Elek emlékülés 2009. december 4–5*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 265–312. p.
- Berze Nagy János 1957. *Magyar népmesetípusok I–II*. A bevezető tanulmányt írta és a tudományos szerkesztést végezte Banó István. Pécs, Baranya Megye Tanácsa.
- Bolte, Johannes–Polívka, Georg 1913–1932. *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm 1–5*. Leipzig, Dieterich’sche Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher.
- Czambel, Samo 1906. *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov: 1. oddelenie: Osnovy a iný materiál rečový*. Turčiansky Sv. Martin, Nákladom vlastným.
- Dobšinský, Pavol 1958. *Prostonárodné slovenské povesti* (zv. 3). Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry. http://zlatyfond.sme.sk/dielo/389/Dobsinsky_Prostonarodne-slovenske-povesti-Treti-zvazok/13 [2016.07.12.]
- Dobšinský, Pavol 2005. *Slovenské rozprávky. Rozprávky z našej klenotnice*. Bratislava, Ikar.
- Dömötör Ákos 1988. *A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749)*. Összeállította és a bevezetőt írta Dömötör Ákos. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport /Magyar Népmesekatalógus 2./
- Gašparíková, Viera szerk. 1993. *Slovenské ľudové rozprávky. 1. zväzok. Výber zápisov z rokov 1928–1947*. Zapisali poslucháči Slovanského seminára Univerzity Komenského v Bratislave pod vedením profesora Franka Wollmana. Editorka a vedecká redaktorka Viera Gašparíková. Bratislava, Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Gašparíková, Viera szerk. 2001. *Slovenské ľudové rozprávky. 2. zväzok. Výber zápisov z rokov 1928–1947*. Zapisali poslucháči Slovanského seminára Univerzity Komenského v

- Bratislava pod vedením profesora Franka Wollmana. Editorka a vedecká redaktorka Viera Gašparíková. Bratislava, Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Gašparíková, Viera szerk. 2004. *Slovenské ľudové rozprávky. 3. zväzok. Výber zápisov z rokov 1928–1947. Zapísali poslucháči Slovanského seminára Univerzity Komenského v Bratislave pod vedením profesora Franka Wollmana. Editorka a vedecká redaktorka Viera Gašparíková. Bratislava, Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.*
- Géczi Lajos 1989. *Ungi népmesék és mondák.* Gyűjtötte és a bevezető részt írta Géczi Lajos. A Jegyzeteket, az irodalmat a jegyzetekhez és a Típusmutatót készítette Dömötör Ákos. Budapest–Bratislava, Akadémiai Kiadó–Madách Könyvkiadó /Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XXIII./
- Géczi Lajos 1994. *Ondava menti népmesék és mondák.* Gyűjtötte és a bevezetést írta Géczi Lajos. Szerkesztette, a szöveget gondozta és a típusmutatót írta Nagy Ilona. Pozsony/Bratislava, Madách-Posonium.
- Grimm, Jacob és Wilhelm 1856³. *Kinder und Hausmärchen gesammelt durch die Brüder Grimm* 3. Band. Dritte Auflage. Göttingen, Verlag der Dieterichschen Buchhandlung.
- Grimm, Jacob és Wilhelm 2009. *Családi mesék.* Fordította és az utószót írta Adamik Lajos és Márton László. Pozsony, Kalligram.
- Gulyás Judit 2011. Hitelesség, hamisítás, textualizáció. A Benedek Elek meséi kapcsán kialakult vita. In Benedek Katalin (szerk.): *A népköltészet terített asztalánál. Benedek Elek emlékülés 2009. december 4–5.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 25–46. p.
- Illyés Gyula 1986³². *Hetvenhét magyar népmese.* Tizenkettedik kiadás. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó.
- Ipolyi Arnold 2006. *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858.* Benedek Katalin szerk. Budapest, Balassi Kiadó /Magyar Népköltészet Tára 6./
- Kawan, Christine Shojaei 1996. Mädchen sucht seine Brüder. In *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung* 8. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1354–1366. Sp.
- Kovács Ágnes 1979. A hét holló. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 534. p.
- Kriza János 1972². A csókalányok. Válogatta Kriza Ildikó. A szöveget Kormos István gondozta. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó.
- Liszka József 2013. *Átmenetek. Folklor és nem-folklor határán.* Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kara /Monographiae Comaromienses 12./
- Lüthi, Max 2008. *Es war einmal. Vom Wesen des Volksmärchens.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Merényi László 1863. *Dunamelléki eredeti népmesék. I. kötet.* Pest, Heckenast Gusztáv.
- Nagy Zoltán 2010. *Fanyűvő Jankó. Palócföld meséi és mondái Nagy Zoltán gyűjtésében.* Sajtó alá rendezte Benedek Katalin. Budapest, Balassi Kiadó /Magyar Népköltészet Tára X./
- Němcová, Božena 1862: *Národní báchorky a pověsti.* V Litomyšli a Praze, Tiskem a nákladem Antonín Augusty /Sebrané spisy Boženy Němcové/
- Němcová, Božena 1952. *Slovenské pohádky a pověsti I.* Praha, Československý spisovatel.
- Němcová, Božena 1953. *Slovenské pohádky a pověsti II.* Praha, Československý spisovatel.
- Němcová, Božena 1956. *Národní báchorky a pověsti 2.* Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění /Národní knihovna/
- Němcová, Božena 1967. *Az időkirály. Szlovák népmesék.* Ford. Aczél János. Budapest–Bratislava, Móra Ferenc Könyvkiadó–Mladé letá.
- Němcová, Božena é.n. [1971]. *A három aranytoll.* Válogatta és az utószót írta Andrej Melicherčík. Budapest, Móra Könyvkiadó.
- Němcová, Božena 2010.: *Slovenské pohádky a pověsti I.* Bratislava, SnowMouse Publishing.

- Němcová, Božena 2012. *Slovenské pohádky a pověsti I.* [online]. Praha, Městská knihovna v Praze. http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/34/76/67/slovenske_pohadky_l.pdf [2016.07.12.]
- Ortutay Gyula szerk. 1960. *Magyar népmesék 1–3.* Szerkesztette és a bevezetőt írta Ortutay Gyula. A meséket válogatta és jegyzetekkel ellátta Dégh Linda és Kovács Ágnes. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Otčenášek, Jaroslav 2012. *Antropologie narativity – problematika české pohádky.* Praha, Etnologický ústav Akademie věd České republiky.
- Pácalová, Jana szerk. 2012. *Slovenské rozprávky (1845–1883).* Zostavila, edičnú poznámku a komentáre, stručný náčrt dejín rozprávky v literárnom prostredí a doslov napísala Jana Pácalová. Bratislava, Kalligram–Ústav slovenskej literatúra SAV /Knižnica slovenskej literatúry 42./
- Polívka, Jiří 1927. *Súpis slovenských rozprávok.* Sväzok III. Turčiansky Sv. Martin, Matica slovenská.
- Rimauskí, Janko [Ján Francisci-Rimavský] 1845. *Slovenské povesti 1.* V Levoči u Jana Wertmüllera a sina.
- Scherf, Walter 1995. *Das Märchenlexikon 1–2.* München, Verlag C. H. Beck.
- Štefánik, Ján szerk. 1975. *Bibliografia vydaní slovenských ľudových rozprávok slovenských zberateľov a Slovenských pohádek a pověstí B. Němcovej (1845–1974).* Martin, Matica slovenská.
- Tille, V.[áclav] 1937. *Soupis českých pohádek II:2.* Praha, Nákladem České akademie věd a umění /Rozpravy České akademie věd a umění. Třída III; číslo 74./
- Uther, Hans-Jörg 2008. *Handbuch zu den „Kinder- und Hausmärchen“ der Brüder Grimm. Entstehung–Wirkung–Interpretation.* Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- Uther, Hans-Jörg 2015: *Deutsche Märchenkatalog. Ein Typenverzeichnis.* Münster–New York, Waxmann.
- Žeňuchová, Katarína 2014. *Zbierka ľudovej prózy Samuela Cambela. Prameň k výskumu rozprávačskej tradície na Slovensku.* Bratislava, Slavistický ústav Jána Stanislava SAV–Slovenský komitét slavistov.

JÓZSEF LISZKA

NOTES ON THE CENTRAL EUROPEAN CORRELATIONS OF THE FOLKTALE MAIDEN WHO SEEKS HER BROTHERS (ATU 451)

This study examines the Central European correlations and interactions between oral and written traditions of the folktale on seven brothers changed into ravens, known as The Maiden Who Seeks Her Brothers (ATU 451). The international folkloristics distinguishes three subtypes of the tale, which are geographically relatively well circumscribable, while contaminations of these (perhaps due to a number of fairy tale versions written by writers) are common, too. The paper also attempts to clarify to what extent can be the national variants of this type of tale considered specific (typically Hungarian, Slovak, Czech or German), and in what extent they are organic parts of the European folk tales. The paper also attempts to clarify that to what extent can be the national (Hungarian, Slovak, Czech or German) variants of this type of tales considered as specific (i.e. typically Hungarian, Slovak, etc.), and to what extent they are integral parts of the European collection of folktales.

Gömörfalva, Szeretetfalva, Vasutasfalva, Amerikafalva és társaik

Adalékok az 1914-es orosz betörést követő harcok
során lerombolt kárpáti falvak újjáépítésére
meghirdetett országos akcióhoz – 1.

ILONA JUHÁSZ L.

Gömörfalva, Szeretetfalva, Vasutasfalva, Amerikafalva and Other Villages.

Additions to the National Action Announced for Rebuilding Carpathian Villages

Destroyed in 1914 in the Fights Following the Russian Invasion

94(437.6)"1914/1915"

94(439)"1914/1915"

Keywords: World War I, Russian attack, fundraising, reconstruction

Az orosz cári hadsereg 1914 őszén az északkeleti határnál, Uzsoknál betört Magyarországra, s rövid időn belül aránylag jelentős területeket foglalt el. 1915 áprilisáig sikerült teljesen kiűzni őket, a hadműveleti területeken azonban nagy károk keletkeztek, elsősorban 100 sárosi, zempléni és Ung megyei településen, de a harcok bizonyos mértékben Máramaros és Bereg megyét is érintették. A legnagyobb károkat Sáros vármegye szenvedte el, ahol 15 falu teljesen elpusztult. A lakóházakon túl a gazdasági és más épületek nagy része is tönkrement, s az állatállományból alig maradt valami. A lakosság egy része földönfutóvá vált, menekülni kényszerült (Szijj–Ravasz 2000, 174., 700–701. p.). A menekülés 1914 novemberében indult meg Zemplén vármegye Homonnai, Mezőlaborci, Nagymihályi, Szinnai, Sztropkói és Varannói járásából, Sáros vármegye Bártfai, Eperjesi, Felsővízközi és Giralti járásából, Máramaros Ökörmezői és Tiszavölgyi járásából, Ung Bereznai járásából és Bereg vármegye Alsóvereckei járásából (Kádár–Sarbó 1927, 27. p.). Akiknek lehetőségük volt rá, rokonaikhoz menekültek, de Zemplén és Sáros megyéből egyaránt aránylag sokan Budapestet választották úti céljuknak. A fővárosban azonban csupán az azokról a vidékekről érkezett menekültek kaphattak segílyt, akik élete veszélyben volt. A róluk való gondoskodással a kormány a fővárosi közjótékonyasági ügyosztályt bízta meg. Az arra rászorulókat tömeglakásokon helyezték el, ahol a segílyt elsősorban természetbeni adományokban kapták, készpénzt csak nagyon ritka esetben utaltak ki számukra. A közjótékonyasági bizottság feladata volt az oroszok kiűzését követően a menekültek hazaszállítása is (Kádár–Sarbó 1927, 27–29. p.). „A visszautazásra való készség leginkább a jobb módúaknál volt meg, de a segílyezették is mindannyian iparkodtak, hogy minél előbb rendes lakóhelyükre jussanak. 1915. év február végén megkezdődtek az elutazások, a következő hónapokban már a segílyezett családoknak a fele elhagyta Budapestet. 1915. augusztus havában már csak 86 felvidéki menekült család élt Budapesten. Ebben a hónap-

ban aztán a segélyezésük is megszűnt” (Kádár–Sarbó 1927, 29. p.). A hadműveleti területekről a lakosság zöme a környező megyékbe vagy pedig az adott megye háború által nem sújtott településeire menekült. A hazaszállításuk a visszatérésük engedélyezése után azonban közlekedési eszközök hiányában nem ment zökkenőmentesen. A Zemplén vármegyéből Sátoraljajúhelyre menekültek kapcsán a *Zemplén* c. lap is beszámolt erről a problémáról:

Alig hogy az ország megtisztult az orosz hordáktól, a kiűrtett községek lakossága azonnal útnak indult, hogy visszatérjen otthonába. Az elmúlt hét vasárnapján egy 800 lélekből álló menekült csapat indult el Újhelyről a felső járásokba. A visszaszállítás nagy gondot okozott hatóságoknak, mert vonaton lehetetlen volt a szállítás, kocsik pedig nem állottak rendelkezésre. A nehézséget azonban sikerült elhárítani. Andres Frigyes főhadnagy, az újhelyi trénosztag parancsnoka és lovag Serwatowszky főhadnagy, az Etapkommandó parancsnokának jóindulata segítette a nyomorba jutottakon, amennyiben az említettek a főispán kérésére a legnagyobb készséggel 25 trén fogatot bocsátottak a hatóságok rendelkezésére, hogy a menekülteket elszállíttassák. A két parancsnok a cselekedetével újabb bizonyítékot adta a polgárság iránt már több ízben tanúsított előzékenységének és jóakarátának, amiért csak a legnagyobb elismeréssel adózhatunk nekik az egész közönség nevében.¹

Az ellenség kiűzését követően kezdetét vehette az újjáépítés. A fedél nélkül maradtak különféle alkalmi építményekben és átmeneti szállásokon voltak kénytelenek lakni. A kormány tudatában volt, hogy az ország lakosságának segítsége nélkül nem tudja megoldani a háború okozta károk helyreállítását és a rászorulókat ellátását, a háborús kiadások miatt ugyanis 1915-ben már jelentős gazdasági nehézségekkel kellett szembenéznie. A hátsó ország lakosságát a háború kitörését követően folyamatosan valamilyen adakozásra szólították fel, 1915-ben már napirenden voltak különféle adománygyűjtések a hadiözvegyek, hadiárva, rokkantak, sebesültek, a fronton harcoló katonák stb. megsegítésére, sőt már háborús emlékjelekre is gyűjtöttek (L. Juhász 2010, 17–52. p.). A kormány még 1914 novemberében meghirdette az első hadikölcsönt (háborús kiadásokat finanszírozó állami értékpapír), s a lakosságot a propaganda különféle eszközeivel ennek jegyzésére ösztönözték. 1918-ig összesen 8 alkalommal bocsátottak ki ilyen kötvényeket (Sziij–Ravasz 2000, 238–240. p.)

A magyar minisztertanács 1915. június 5-én tárgyalta a háborús károkat szenvedett községek segélyezésének és helyreállításának kérdését. Az ülésről szóló jegyzőkönyv szerint a helyreállítási költségeket hivatalosan 7-8 millió koronára becsülték (Szabó 2009, 159–162. p.). A falvak felépítése anyagi fedezetének biztosítása már elképzelhetetlen lett volna társadalmi adománygyűjtés nélkül. Ennek megszervezése és irányítása céljából alakult meg 1915 augusztusában Khuen-Héderváry Károly volt miniszterelnök vezetésével a *Feldúlt Tűzhelyeket Újjáépítő Országos Bizottság* (Sziij–Ravasz 2000, 174. p.).

Az újjáépítő bizottság gyűjtéssel kapcsolatos felhívását közzétették az országos, regionális, valamint helyi lapokban is, hogy a lakosság minél szélesebb köréhez eljut-

1 A zemplénvármegyei menekültek hazatérése. *Zemplén*, 1915. május 28., 4. p.

hasson. Az első világháború idején a rádió még ismeretlen volt, így a sajtó rendkívül fontos szerepet töltött be a tájékoztatás és tájékozódás terén, ma pedig a hátország háborús mindennapjait kutatók fontos forrása. Azáltal, hogy a kárpáti falvak újjáépítésével kapcsolatban az első világháborús szakirodalomban szinte alig találhatunk adatokat, a korabeli lapok szerepe a kutatók számára még inkább felértékelődik.

Az alábbiakban az újjáépítési mozgalmat elsősorban a ma Szlovákiához tartozó akkori Magyarország megyéiben megjelenő lapok segítségével kívánom bemutatni különféle felhívások, hírek, beszámolók stb. alapján. Céлом egyúttal a korabeli újságokat egyfajta adatközlőknek tekintve annak a prezentálása is, hogy e forráscsoportban megjelent különféle műfajú írások segítségével az újjáépítési mozgalom országos és lokális vetületei egyaránt rekonstruálhatóak.

A lakosság érzelmeire lehetőleg minél nagyobb mértékben hatni akaró, s nem kevés pátozzsal megfogalmazott országos felhívás terjedelmes szövege hűen visszatükrözi a korszellemet és a korabeli háborús propaganda nyelvezetét is:

Feldúlt tűzhelyeinkért!

Magyarország vármegyéihez, városaihoz és tehetős társadalmához szólunk. Mindazokhoz, akiket megkímélt a világháború pusztító forgataga, akik bár megfeszült idegzettel, de mégis távol minden veszedelemtől, dolgozhattak önmaguknak, kedveseiknek.

A nagy magyar Alföld, a Dunántúl már be volt vetve, a gyárakban folyt a hasznot hozó munka, az üzletember megkötötte az üzletét, míg a Kárpátokban élethalálharc dúlt, hogy minden élet, minden munka, minden üzlet, minden család minden otthona a mienk marad-e?

A magyar katona és nagy szövetségesünk világraszóló ereje visszavetették az ellenséget. Lengyelországot felszabadítottuk, bent Oroszország szívében kergetjük már az oroszot és a fenyők újra szabad napfényben fürödve állanak a vérlepett szabad Kárpátokban. De a győzelemnek ára is volt! Hőseink temetője lett a Kárpátok hegye-völgye, a kegyelet örök földje, ahova elzarándokol majd az utód, hogy a névtelen sírokra letehesse a hála hervadhatatlan koszorúját. Az erő, mely »őseinket felhozá Kárpát szent bércére«, meg is tartotta halálmegvető hősiességgel a Kárpátokat és vele Magyarországot: az Alföldet, a kincses Erdélyt, a televény Bánátot és a gyümölcsös Dunántúlt.

Mienk a győzelem, – óh, de milyen lehetett volna a pusztulás, ha a győzelem is ennyibe került. Községek, falvak mentek tönkre százsámra a Kárpátokban, a kis helységek lakóinak nincs lakóhelye, a tűzhely üszkös téglahalom és hamu lett. Gránátok fúrták át az ereszt, ahol máskor a fecske fészkel, tűz égette fel a gerendát, ahol aranyfényben csillogó kukoricásor mesélte eddig, hogy élet, béke, nyugalom volt.

Sáros vármegyében 20, Zemplénben 20, Ung vármegyében 5 község és falu pusztult el teljesen, töméntelen ezen kívül a községek és falvak száma, amelyek részben szenvedtek. Több mint 5000 ház semmisült meg. Nincs igavonó állat, nincs marha, nincs baromfi, mindent elhajtott, elpusztított az orosz. A mezőt nem lehet felszántani, a földet bevetni, a gyermeket iskolázni.

Siessünk az érettünk szenvedő Kárpátok segítségére! Az állam megtette, amit tehetett, gondoskodott az első segítségről, gondoskodott arról is, hogy a feldúlt tűzhelyek felépüljenek. De Magyarországnak, a magyar vármegyéknek, városoknak és a társadalomnak nem lehet közömbös, hogy miként épülnek újra a Kárpátok elpusztult falvai. Szegény és elhagyott volt eddig ez a vidék, kultúrája elmaradt, a hála érzete, a magyarság szeretete

és kegyelete kötelességé teszi, hogy gondoskodjunk róla, hogy többé ne legyen szegény elhagyatott és kulturálatlan.

Újjá, szebbé, egészségesebbé és magyarrá építjük az elpusztult falvakat, hogy gyermekei még az unokákban is arról meséljenek, hogy milyen csodát tett a magyar hála és szeretet. **Magyar óvodák és iskolák támadnak a ruthén és tót falvakban és magyar imával fogja megköszönni a föld szegény népe a kegyelmes Istennek, hogy a magyarság szívét feléje fordította, és hogy őt a magyarság szívére zárta.** [kiemelés tőlem: L.J.I.]

Mindnyájunknak közös, szent munkája az, hogy így történjék.

Ezért alakult meg a Háborúban Feldúlt Tűzhelyeket Újra Felépítő Országos Bizottság (Budapest Képviselőház), amely Magyarország gazdasági, technikai és művészi legjobb erőinek bevonásával, a hatalmas magyar sajtó támogatásával akarja célját megoldani. Ezért fordulunk Magyarország vármegyéihez, városaihoz és tehetős társadalmához, hogy segítsenek munkánkban, lassanak el termékenyítő gondolatokkal és pénzzel, hogy leróhassuk hálánkat a Kárpátok népe iránt és egy fokkal előbbre vigyük a kultúra útján. A szív szeretetével, a gondolkodás bölcsességével lehet ezt elérni. A szeretet és gondolkodás vezet ahhoz, hogy pénz, pénz és pénz szükséges ehhez a munkához.

A Kárpátokban elveszett kedveseinek és szívének épít emléket, aki a Kárpátok népét segíti. Ha azok a vármegyéik, azok a városok és az a társadalom, amelyet megkímélt, sőt üzlethez juttatott a háború, engedelmeskednek a szív és az ész szavának, a Kárpátok elpusztult vidéke szebb, jobb és magyarább lesz, mint valaha volt.

Budapest, képviselőház, 1915. Szent István király napján.

A Háborúban Feldúlt Tűzhelyeket Újrafelépítő Országos Bizottság:

Gróf Khuen-Héderváry Károly v.b.t.t. elnök,

Gróf Andrássy Gyula v.b.t.t.,

Gróf Apponyi Albert v.b.t.t.,

Berzeviczy Albert v.b.t.t.,

Gróf Zichy Aladár v.b.t.t.,

Pekár Gyula orsz. képvis. alelnök²

A sajtóban megjelent hírek tanúsága szerint azonban az adománygyűjtés az ország több pontján már korábban, jóval e „központi” felhívás közzététele előtt elkezdődött. Debrecen előljárói például az országos felhívás megjelenése előtt pár hónappal elhatározták, hogy az felépítenek egy teljes elpusztított sárosi falut, amely elkészülte után a *Debreczenfalva* nevet kapja majd. A város vezetése felhívással fordult egyúttal az ország törvényhatóságaihoz is, hogy azok is kövessék példáját:

Kedves Barátaink és Atyánkfiai!

Köztudomású dolgot írunk és mégis írjuk. Köztudomású és ismert az a pusztulás, amelynek hazánk északi vármegyéi, községek és egyesek ki voltak téve a téli hadjárat kegyetlen súlyai, a vad, mindent szenvedéllyel pusztító ellenség fegyvere alatt. Községek és egyesek évtizedek építő munkájának eredményét veszítették el, míg dicső hadseregünk, hű szövetésűnk féket tudott vetni és ki tudta űzni a Kárpátok bércei közül az ellenséget.

Istené legyen érte a dicsőség, ma már tiszta a szent haza földje az ellenségtől. Az ádáz tusa megszűnt, az ágyúdörgés elnémult. De néma könnyek hullanak a hazáért menekülő szeméből a pusztulás és romok között, munkásságuk évtizedes gyümölcsét siratva meg.

² Komáromi Lapok, 1915. augusztus 28., 1–2. p.

Ha volt valaha, úgy most van itt az az idő, melyben minden érző kebelnek fel kell dobognia attól a gondolattól, hogy hazánknak ezt az elpusztult részét újjáépítsük. És ez a szent kötelesség reánk, azokra vár, kik csak a dicső hadseregünk által foglyul ejtettekről ismerjük és láttuk az ellenséget, kik nem szenvedték közvetlenül személyünkben, anyagi javinkban annak zsarnoki nyomását, sarcolását.

Ez a gondolat vezette Debreczen közönségét, amidőn felbuzdulva mozgalmat indított az iránt, hogy egy ellenségtől elpusztított felsővidéki községet felépítsen.

Erre a célra szavazott meg törvényhatóságunk 2000 koronát, hogy ebből a község háza felépíttessék. A Vörös Kereszt debreczeni fiókjának intéző bizottsága, amelynek kebelében a gondolat megszületett, egyidejűleg társadalmi mozgalmat indított s felhívta adakozásra az egyházakat, pénzintézeteket és magánosokat, hogy adományaikkal egy elpusztult sárosmegyei falut segítsenek újjáépíteni. E falu Debreczenfalva nevet fogja viselni s késő maradékoknak hirdetni fogja, hogy a világháború nemzedéke méltó akart lenni a nagy időkhöz, nagy eseményekhez, melyek áztúgtak felette. Megtesszük, meg kell tennünk mindent, be kell bizonyítanunk ellenségeinknek, hogy az egy ezredév óta itt lakó annyi harcos küzdelmet kiállott nemzet életképes újat alkotni is tud ott ahol az ellenség annyi szenvedélyvel pusztított.

És mi bízunk bennetek is, kikhez megkereső szavunkat intézzük. Bízunk, hogy nem lesz Szent István koronájának szép birodalmában egy ellenségtől nem érintett törvényhatóság sem, mely meg ne hozná áldozatát az elpusztult község újjáépítésére. Az a föld, amelyet megépíteni kívánunk, őseink megszentelt vérével áztatott hazai föld. Fiaink, a szép magyar alföld gyermekeinek vére szentelte meg újra és adta át vissza nekünk. Menjünk tehát seregestül filléreinkkel, gazdaságunkkal segítségére az ott lakóknak, kik ott hőiesen elesett véreink sírjának ápolására is hivatottak lesznek, s kik e kötelességüket kétszeres buzgalommal fogják végezni, ha tudják, érzik, hogy az egész ország tetteikben nyilvánuló szeretete sugárzik mindenfelől feléjük.

Bizalommal kérünk benneteket kedves barátaink, Atyánkfiai, hogy Debreczen város közönségének áldozatát meghaladó áldozatkészséggel siessetek az ellenségjárta megyék lakosságának segítségére.³

A debreceni városvezetés néhány tagja még 1915 júliusában személyesen ellátogatott a háború sújtotta vidékre, hogy kiválasszák az újjáépítendő települést. Választásuk a Zboróhoz tartozó Váraljára esett:

A városi tanács július hó 13-ikán tartott üléséből a polgármestert, közművelődési tanácsnokot és polgármesteri titkárt küldötte ki, hogy Domahidy Elemér főispán vezetése alatt a Vöröskereszt megbízottaival együtt menjenek a helyszínére és válasszák ki azt az elpusztult községet, melynek felépítését Debreczen közönsége vállalja magára. A bizottság július hó 14-ikén elutazott Sárosmegyébe, ott érintkezésbe lépett a megye főispánjával és többi vezető férfiával. Együtt megtekintették az elpusztult községeket és a július hó 16-án Bártfafürdőn tartott értekezleten megállapodtak abban, hogy Zboró községhez tartozó Podhrad (magyarul: Váralja) nevű teljesen elpusztult falut fogja Debreczen városa felépíteni. Az emlékezetes értekezletről emléklapot szerkesztettek két példányban, az egyiket Debreczen, a másikat Sárosmegye levéltárában helyezték el.⁴

3 Építsünk a rombolás helyén. Debreczen körirata az ország törvényhatóságaihoz. Zemplén, 1915. július 31., 1. p.

4 Eperjesi Lapok, 1916. október 22., 1–3. p.

A debreceni példa szinte azonnal követőkre talált és országos méretet öltött. Több megyei jogú város is eleve úgy hirdette meg a gyűjtési akciót egy-egy teljesen elpusztított falu újrafelépítésére, hogy az elkészülte után vagy a megyeszékhely, vagy pedig a megye nevét viseli majd. Szeged például *Kisszegednek*, Bihar megye *Biharfalvának*, Nagyvárad *Nagyváradfalvának*, Miskolc *Újmiskolcnak*, Kecskemét *Újkecskemétnek*, Kassa *Kiskassának*, Sopron megye *Újsopronnak* tervezte elnevezni az újjáépített települést.⁵ Hogy e névadási mozgalom országsszerte népszerűvé vált, abban valószínűleg a hiúsági tényező is szerepet játszott.

Más magyarországi megyékhez hasonlóan a ma Szlovákiához tartozó egykori vármegyék között is akadtak olyanok, amelyek majd a nevüket viselő egész település felépítését tűzték ki célul. Komárom megye például *Komáromfalvát*, Nyitra *Nyitrafalvát*, Trencsén pedig *Trencsénfalu* felépítésére hirdetett gyűjtést. A korabeli gyakorlatot követve a megyék által kiadott felhívások sem nélkülözték a pátoszt, hiszen fontos volt, hogy minél nagyobb mértékben hassanak a lakosság érzelmeire, ezzel is fokozva az adományozó kedvet, ahogy erről hogy egyebek között a *Vágvölgyi Lapban* közzétett felhívás is erről tanúskodik:

Újdebreczen után Újszombathely, aztán Trencsénfalu. És ezzel a sor még nincs befejezve. Épülni fognak a kárpátaljai falvak, szebb házak, kényelmesebbek, jobbak emelkedni fognak a régiek romjain... Épülnek a kárpátaljai falvak Sárosban, Zemplénben, Ungban, Beregben és Máramarosban, hol a múlt télen az ellenség pusztított. A nemes gondolat, hogy a hazai közönség áldozatkészsége segítsen a nehezen sújtott vidékek szegény lakóin, mindenütt meleg visszhangra talált. Így fogamzott meg nálunk is a terv, hogy Trencsén vármegye építsen fel szintén egy kárpátaljai községet és keletkezik majd Beregben Trencsénfalu.

...Nem vagyunk gazdagok. Szűkebb hazánk: szép Trencsén megyénk nincsen annyi kinccsel megáldva, mint számosan a közelebbi és távolabbi szomszédai közül. De van a Trencsén megyei közönségnek egy szép jellemvonása: nagy hazafias áldozatkészsége, mely szép tulajdonsága megdöntött a múltban sok nehéz akadályt és teremtő erőt nyújt a jövőben is. Meglesz Trencsénfalu ott a magas Bereg megyei csúcsok alján és hirdetni fogja a Trencsén megyei közönség hazafias áldozatkészségét.

Nem kellett hozzá rábeszélés, nem kellett agitáció, hogy a nemes gondolat, melyet Boksay Bertalan törvényhatósági bizottsági tag a vármegye utolsó közgyűlésén egyszerű meleg szavakban megpendített, népszerűvé legyen. Vármegyénk intező körei azonnal magukévá tették ez a nemes tervet és a vármegye közönsége érzi, hogy hazafias kötelességet ró le, ha ott a Kárpátok aljában a koldusbotra jutott rutén népnek Trencsénfalut felépíti. Szívesen ad a kevésből is annyit, amennyit adhat, s annyit, amennyi elég legyen a nemes terv megvalósításához.

Minket megmentett a Mindenható a sors súlyos csapásaitól. Hős fiaink, kik ott a Kárpátok gerincén megakadályozták az ellenséget, hogy lábát tegye vármegyénk területére is. Az ellenség csak aránylag kis területeket szállhatott meg Felsőmagyarországon, óriási túlerővel és óriási áldozatokkal. Itt is csak rövid ideig vethette meg a lábát, hős fiaink nem tűrhették, hogy hosszabb ideig itt időzzön. De ez a rövid idő is elegendő volt, hogy barbárságát megmutassa. A kárpátaljai falvak romjai és a vagyonától kifosztott nép szomorú tanúságot tesznek az ellenség kegyetlen látogatásáról.

Az ország közönsége vállalkozik arra, hogy behegessze a sajgó sebeket. És ebben a nemes, hazafias munkában Trencsén vármegye akar az első közt lenni. Abból, ami neki

⁵ Az oroszultá falvak felépítése. *Eperjesi Lapok*, 1915. augusztus 15., 2. p.

megmaradt, akar a vármegye közönsége juttatni azoknak, akiket mindenüktől megfosztottak. Bebizonýítani akarja testvéri szeretetét polgártársai iránt, ott, az ellenségtől feldúlt vidéken.

Meglesz Trencsénfalva, mert Trencsén vármegye közönsége úgy akarja.⁶

Gömör Gömörfalvát, Nógrád vármegye pedig Nógrádfalvát kívánta felépíteni a legnagyobb károkat szenvedett Sáros megyében. Aránylag jelentős összegeket szavaztak meg a költségvetésből egyrészt az építkezés támogatására, másrészt pedig a gazdasági felszerelésre és az állatok vásárlására is.

A vármegye elhatározta, hogy egy községet Sárosvármegyében Nógrádfalva név alatt felépít. Erre a célra a megye milléniumi alapjából 5000 koronát szavaz meg azzal, hogy netáni szükséglet esetén ezen alapból további 5000 korona használható fel. Az egész megyében gyűjtést indít e célra és a begyűlendő összeg arányában fogja a megye a kiválasztandó falut felépíteni. További 3000 koronát szavazott meg a közgyűlés az alispán rendelkezésére abból a célból, hogy a felépítendő falu lakosai részére marhaállomány és gazdasági felszerelés beszerezhető legyen...⁷

A felhívást követően rövidesen megjelentek a különböző adományokról szóló hírek és kimutatások, s értesülhettek az olvasók az adománygyűjtés céljából szervezett különféle kezdeményezésekről, rendezvényekről stb. is. Komáromfalva felépítésének támogatására például a Komáromi Úri Kaszinó tagjai adományából 600 koronát szavazott meg,⁸ a komáromi főgimnáziumban pedig a tehetségesen festő diákok olajfestményei számára rendeztek sorsolást.⁹ Gömörfalvát Sárosnak! címmel a Rozsnyón megjelenő regionális lap felhívásában is megemlítik, hogy Nógrádhoz hasonlóan több helyen, például Érsekújvárott¹⁰ és Gömörben szintén megszavaztak a hatóságok egy nagyobb összegű adományt erre a célra:

*...Szabadrendelkezési alapunk múlt évben történt s gyümölcsözőleg elhelyezett megta-
karításának terhére 5000, azaz ötezer koronát szavaztunk meg egy Sárosvármegyében
létesítendő s nevünkkel vonatkozásba hozott falu céljaira s a vármegyénk területén köz-
igazgatási hatóságaink által a gyűjtést alábbi kérelmünk kapcsán elrendeljük s jelen vég-
határozatunkat közreahirdetve a szabályszerű fellebbezési határidő leteltével a m. kir.
Belügyminiszter Úrhoz felterjeszteni és Sárosvármegye közönségével, valamint a
Háborúban Feldúlt Tűzhelyeket újra Felépítő Bizottsággal közölni határozzuk s a többi
intézkedések megtételével az alispánunkat megbízuk...¹¹*

Nyitra vármegye nagyobb összeget, 60 000 koronát szavazott meg egy teljes falu, Nyitrafalva felépítésére, amelyet a vármegyéről kívántak elnevezni.¹²

6 Trencsénfalva. *Vágvölgyi Lap*, 1915. augusztus 29., 3. p.

7 Nógrádfalva. *Felsőnógrád*, 1915. augusztus 19., 1. p.

8 Komáromi Lapok, 1915. szeptember 25., 3. p.

9 Főgimnáziumunk Komáromfalváért. *Komáromi Lapok*, 1915. október 30., 6. p.

10 A feldúlt falvakért. *Ung*, 1915. november 7., 3. p.

11 Gömörfalvát Sárosnak! *Rozsnyói Híradó*, 1915. szeptember 26., 1–2. p.

12 Nyitrafalváért. *Nyitramegyei Szemle*, 1915. november 14., 4. p.

A háborús pusztítások által leginkább sújtott Sáros vármegyében megjelenő *Eperjesi Lapok* folyamatosan közölte a vármegye újjáépítésével kapcsolatos híreket, s arról is tudósított, hogy az ország területén mely megyék, városok, szervezetek vagy személyek stb. adakoztak Sáros újjáépítésére. Egyebek között innen is értesülhettek az olvasók, hogy „Gömörvármegye közönségének áldozatkészségéből” Ondavafő község épül újjá,¹³ s a Rimaszombatban tervezett jótékony célú teadélutánról is hírt kaphattak:

A Gömörvármegye által építendő sárosi falu javára december 12-ikén, vasárnap d.u. 5 órakor teadélután lesz a vármegyeház nagytermében. A rendezésben részt vesz a Rimaszombatban állomásozó 80. gyalogezred tisztikara is, mely ez alkalommal fog barátságos ismerkedést kötni az ottani polgári társadalommal. A jótékony célú teadélutánon a 80. gyalogezred zenekara fog a közönség szórakoztatásáról gondoskodni, s ez alkalommal az ezred tehetséges karmestere Frydrich Ferenc vezetése mellett fog a zenekar a finomabb nűanszú zeneszámokkal bemutatkozni. A teadélutánra külön meghívókat nem bocsátottak ki, de a falragaszokon s hírlapi úton hívják meg a közönséget. Úgy a hölgyek, mint az urak utcai öltözékben jelennek meg. Beléptidíj egy csésze teával és süteménnyel együtt 3 kor.¹⁴

A megyék és nagyvárosok mellett különféle egyesületek, csoportok is gyűjtést indítottak, a szabadkőművesek például *Kőművesfalva* felépítését hirdették meg, de ezen túl e gazdaságilag elmaradt vidéken a lakosság szociális helyzetének javítását is tervezték:

...a városokon kívül egyesületek és intézmények is hozzájárulnak már a városok akciójához. Edényekkel, ágyneműekkel, bútorokkal és ruhafélékkel segítik az elpusztult kárpáti falvak árva lakóit. A szabadkőművesek Magyarországi Symbolikus Nagypáholya egy egész falut fog felépíteni Kőművesfalva névvel. A nagypáholy nagymestere dr. Bókay Árpád egyetemi tanár szép felhívást intézett a szabadkőművesekhez és ebben a felhívásban a többi közt ezeket írja: A lerombolt bűzös, szűk levegőjű putrik helyett építsünk emberi méltósághoz és emberi igényekhez méltó lakásokat, igyekezzünk Tirol és Svájc kultúráját, gondatlan jómódját megtelepíteni a magyar hegyek között...¹⁵

Az ország diáksága *Diákfalva* felépítésére hirdetett országos adománygyűjtési akciót:

Lázban van az egész ország. Mindenki siet fillérjeivel a muszkahad ártatlan áldozatainak, a felvidéki elpusztult falvak lakosainak segítségére. Megyék és városok, gazdag mágnások és pénzüntézetek után sorompóba állnak a diákok is. »Diákfalvát« építsünk, ez a jelszavunk. Milyen szép eszme! S még szebb, hogy az eszme testet fog ölteni. Az egész ország diáksága összefog, hogy a Diákfalvát felépítsék. És Diákfalva állani fog és hirdetni fogja, hogy nem fajult el az ősi magyar vér!...¹⁶

Az oktatási intézményekben országsszerte különféle rendezvényeket, „kultúresteket”, színházi előadásokat stb. is szerveztek. Az iskolákban működő önképző körök és más

13 Gömör Sárosért! *Eperjesi Lapok*, 1915. december 12., 2. p.

14 Sárosi tea a gömöri megyeházán. *Eperjesi Lapok*, 1915. december 5., 5. p.

15 Az oroszduíta falvak felépítése. *Eperjesi Lapok*, 1915. augusztus 15., 2. p.

16 Diákfalva. *Rozsnyói Híradó*, 1915. szeptember 26., 3. p.

iskolákhoz kötődő egyesületek, szervezetek is aktivizálódtak, mint például a rozsnyói főgimnázium Petőfi Sándor nevét viselő önképzőköre:

A helybeli ev. főgimnázium ifjúsága már megindította a maga körében a gyűjtést a Diákfalva javára. A gyűjtés várhatólag eredményes lesz, habár a mai nehéz viszonyok közt a diákoktól illetőleg rajtuk keresztül a sokoldalúan igénybevett szülőktől nagy összeget kívánni sem lehet. Az ifjúság hazafias készsége mellett szól azonban az a körülmény is, hogy a Petőfi Önképzőkör legutóbbi ülése alkalmával 50 koronát szavazott meg az építendő »Diákfalvára«, s ugyanakkor azt is elhatározta, hogy az önképzőkör tőkéből 500 koronát fordít a tanári kar hozzájárulásával a III. magyar nemzeti hadikölcsönre. Megjegyzendő, hogy a Petőfi Önképzőkör az első és második hadikölcsönre már ezerszáz koronát jegyzett. Az ifjúságnak a mai nagy időkhöz alkalmazkodó gondolkodása mindenki szívét örömmel töltheti el.¹⁷

A diákság köréből más kezdeményezések is indultak, az egyik kassai helyi leányiskola például azzal a merész ötlettel állt elő, hogy az ország leányiskolái is építsenek újjá egy falut Szeretefalva néven:

Felhívás az ország valamennyi leányiskolájához!

Iskolás leányok!

Magyar honleányok!

Hozzátok intézi kérő szózatát a kassai ált. felső leányiskola VI. oszt. növendékserege. A magyar diákok lélekemelő példáján felbuzdulva, alakot öltött bennünk is az érzés, mely eddig is forrongott lelkünkben és kereste kifejezésének formáját.

Íme megtaláltuk: állítsunk mi is hazaszeretetünk szent érzésének örök emléket, építsünk mi is egy sárosi falut és nevezzük el arról az érzésről, melyből felépül: Szeretefalvának. A legcsekélyebb adományt is örök értékűvé teszi adakozójának nemes érzése. Minden fillért hálásan fogadunk és kérjük, hogy az adományokat a kassai áll. Felső leányiskolához a cél megjelölésével eljuttatni szíveskedjék.¹⁸

Az említett leányiskola tanulói adománygyűjtés céljából a kassai színházban műkedvelő előadást is szerveztek.¹⁹

Születtek olyan elképzelések is, hogy az újjáépített települést valamelyik történelmi személyről nevezzék el. A zempléniek által tervezett felső-zempléni falu, *Ilonafalva* Zrínyi Ilonáról kapta volna a nevét. A vármegyéből induló kezdeményezés az országos sajtóban is nagy publicitást kapott, mint ahogy az adománygyűjtés céljából rendezett Ilona-estek is.²⁰ Ilonafalva óvodáját a Sátoraljaújhelyi Járásbírószág kívánta felépíteni. A kezdeményezéssel kapcsolatban egy olvasói levél is érkezett a *Zemplén* c. lap szerkesztőségébe, mely arról számolt be, hogy a *Budapesti Hírlap*nak köszönhetően három és fél hónap alatt tízezer korona gyűlt össze Ilonafalvára. A levél írója is az óvoda építését kívánta támogatni azzal a határozott kikötéssel, hogy az óvoda magyar tanítási nyelvű legyen.

17 A Diákfalváért. *Rozsnyói Híradó*, 1915. október 10., 2. p.

18 A kassai felsőbb leányok a kárpáti falvakért. *Kassai Újság*, 1915. október 28., 2. p.

19 Szeretefalváért! Műkedvelő előadás a kassai színházban. *Eperjesi Lapok*, 1915. december 5., 5. p.

20 *Zemplén*, 1915. december 29., 3. p.

Én is Ilonafalván szeretném megépítve látni a Sátorajáújhelyi Járásbíróság Óvodáját. Viszem a perselyt Ilonafalvára. Felajánlom gyűjtésem eredményét, amely eddig takarékpénztári könyvben elhelyezett 800 koronát tesz ki és naponként növekszik, a széles megalapozott ilonafalvi akciónak.

Csupán egy kikötésem van: az óvoda tót vidéken állíttassék fel és magyar nyelvű legyen, tehát ha Ilonafalva már meglevő falu kereteibe helyezkedik bele, az a falu olyan legyen, amelyben iskola még nincs s ahol a kormány hajlandó állami iskolát föntartani...

Hazafias tisztelettel: Schiller Kálmán, Sátorajáújhely²¹

A háború sújtotta falvak felépítését célzó akcióba az egyházak is bekapcsolódtak. Az Országos Katolikus Szövetség a Budai Katolikus Kör ötletét felkarolva országos felhívással fordult Magyarország katolikusaihoz, hogy építsék fel együtt Máriafalvát:

Nem szabad elmúlnia ennek a világtörténelmi időnek a magyar nemzet feje fölött anélkül, hogy örökös, nem muló emléket ne állítana Annak, aki az ő szentséges imájával, mint ezer éven át annyiszor, megint megsegítette a magyart. A Magyarok Nagyasszonya, a Boldogságos Szűz, akinek a képe ott lobogott a zászlón a Muhi pusztáján a Sajó mellett, akinek a selymes, aranyos képe ott hanyatlott el azon a vadviharos felhőszakadásos délutánon Drághfy kezében a mohácsi sikon, az elbukott ország zászlaján, hogy megint fölragyogjon Petneházy vasmarkában Buda várfokán: Ő, aki ott volt velünk a Kárpátokban is. Én láttam ott a januári télben és beszélhetek róla. Ott volt a Szent Szűz, úgy mint Mohácsnál, úgy mint Buda ostrománál, a Kárpátokban is; ott volt a kis rutén falusi templomok ikonosztázán, amelyek elé térdelve imádkozni járt a magyar baka, ha a rajvonalból pihenő napokon a tartalékba került; ott ragyogott a képe az esztergomi fiuk csukaszürke sapkáján, akiket a csillogó ezüstös Mária-érmekről az oroszok gárdistáknak néztek, ott volt a Szent Szűz képe előttünk, amikor előrementünk, amikor küzdöttünk és amikor hosszú hetekig kitarva egy helyben, égi segítségre volt szükségünk, hogy el ne vesszen az erőnk a rettenetes harcban.

És ennek az emlékét akarja most megörökíteni az ország katolikus népe. A Nagyasszonyét, a Patronáét, akinek a képe ott ragyogott a kárpáti hóban, a zöld fenyőerdőkben, a halállejtőkön, szétrobbanó kis fehér srappnelfelhők és völgytorkok mélyén gomolygó fekete emberrajok felett: zászlókon, érmeken, kis rutén templomok képein, kötözőhelyeken, nyöszörgő sebesültek fohászos ajakán mindig ott volt Ő, akit a magyar hív, ha bajban van, a segítő Szűz Mária. Ezért akarja most az Országos Katolikus Szövetség vezetése mellett a magyarkatolikus társadalom, hogy Máriafalva épüljön a Kárpátokban. A Budai Katolikus Kör kezdte, az ország katolikusága folytatja és meglesz. Tudjuk, hogy meglesz, mert meg kell lennie, mert anélkül nem volna igazán magyar a magyar. Már eljött az ország főpapa, hogy áldását adja a műre; az ország hercegprímása ott volt az esztergomi vár alatti klostrom-teremben, ahol fehérruhás leánykák énekelték össze a jószívű emberek adományait Máriafalvára. Két nappal később pedig, Immakulata előestéjén, Budapesten, az ország fővárosában a nemzet főurai jöttek össze ugyanebből a célból: a Széchényiek, az Esterházyak, a Zichyek, mindazok a nagy nemzet-ségek, amelyek ezer esztendeje segítenek föntartani ezt a hazát, akik maguk vagy fiaik személyében ott küzdöttek és véreztek abban a háborúban is. Ott voltak a főurak, a polgárság és a harctérről sebesülten vagy betegen visszatért küzdők. Háromezer koronánál többet hozott Máriafalvára ez az egy este: az hat vagy hét új ház, de hátra van még az

21 Ilonafalvi óvoda. Zemplén, 1915. október 23., 3. p.

iskola, a templom. Hisszük, hogy Magyarország katolikus népe, püspöki székhelyei, amelyek most következnek, meg fogják tenni a magukét, hogy megszülessen Magyarországon a legszebb Mária-émlék és felépüljön a Kárpátokban az országot megmentett Segítő Máriafalva.²²

Az adománygyűjtések és jótékonyági rendezvények propagálásában a korabeli lapoknak kezdettől fogva pótolhatatlan szerepük volt. Sok újság szerkesztősége maga is gyűjtött pénzadományokat, s ezen túl folyamatosan tételesen közölték az adományozók névsorát a befizetett összeggel vagy természetbeni adománnyal együtt. A nyilvánosság tehát tudomást szerezhetett róla, hogy ki és mennyit adományozott, de az is kiderült, ki nem kapcsolódott be. A sajtó munkatársai országos gyűjtést is hirdettek egy *Sajtószállás* nevet viselő település felépítésére, melynek ötletét Sas Endre nagyváradi hírlapíró vetette fel, s a Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége teljes mértékben támogatta.²³ A *Sajtószállással* összefüggésben felmerült annak terve is, hogy az újjáépített településen egy üdülőház is épüljön a sajtó munkatársainak:

Jogos önérettel mondhatjuk, hogy a vidéki hírlapírók a legteljesebb lelkesedéssel, a legnagyobb buzgalommal teljesítik a mai nagy időkben kötelességüket. A háború megritkította a redakciókat. És ennek dacára, mégis az itthon maradt kis sereg munkáján nem látszik meg a fogyatkozás, sőt inkább úgy tűnik fel, mintha most többen dolgoznának.

A vidéki hírlapírók – szerénytelenség nélkül mondhatjuk – megfeszült erővel végzik kötelességüket s a legnagyobb eredménnyel szolgálják a háborús jótékonyt, amely a sajtó nélkül nem érhetne volna el az elért hatalmas eredményeket.

Ezek előrebocsájtása után – kivételesen a magunk ügyében, a mi számunkra indítottunk útnak egy kérés szót a magyar közönséghez, amelyet mindig a legnagyobb készséggel és önzetlenséggel szolgáltunk.

A Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége beilleszkedni készül a lerombolt kárpáti tűzhezlyek újjáépítésének mozgalmába, nemcsak olyképpen, mint hónapok óta cselekszi, hogy hozzájárulása buzdítja az ország közönségét, hanem fölépíteni óhajtja a »Sajtószállást« és abban egy hajlékot, és üdülőházat, ahol fáradt újságírók kipihenhetik magukat, erőt gyűjthetnek a további munkára...

Minden fillér építeni segíti azt az új kárpáti falut, a mely a »Sajtószállás« nevet fogja viselni. A sajtó mindenkori munkásai pedig időtlen időig őrzik ennek a speciális alkotásnak hírét, és alapítóinak emlékét.²⁴

A későbbiekben az adakozással kapcsolatos hírek már nem egy falu, hanem „csupán” egy üdülő felépítését említik. Valószínűleg közben felmérhették lehetőségeiket, s ezért mondhattak le eredeti tervükről. Később egyebek közt a *Komáromi Lapok* is már csupán az üdülő felépítésére beérkezett adományokról tájékoztatta olvasóit:

Épül a »Sajtószállás«.

A beteg és üdülésre utalt vidéki hírlapírók gyógyító telepének létesítéséhez a sajtó közhasznú munkáját értékelni tudó intézmények és magánosok a következő adományokkal

22 Pápa és Vidéke, 1915. december 25., 4–5. p.

23 A sajtó felépít egy kárpáti falvat. *Zemplén*, 1915. november 27., 2. p.

24 *Komáromi Lapok*, 1915. november 13., 5. p.

járuktak: Legutóbb Kassa város törvényhatósága a Bártfán épülő »Sajtószállás« céljaira 100 koronát szavazott meg. Lenkei Lajos a V.H.O.Sz. alelnöke egy »névtelen« adománya gyanánt 500 koronát juttatott a nemes célra. Adakoztak még: Szepes vármegye 200 K, Miskolc város 200 K, Komárom vármegye 100 K, Pécs város 100 K, Budapest székesfőváros 100 K, Ujvidéki Izraelita Nőegylet 150 K, Feministák Szegedi Egylete 50 K, Felebaráti Szeretet Szövetség Szeged 50 K, Kaposvári Jótékony Nőegylet 50 K. A szombathelyi hírlapírók Békefi Dezső szerkesztő vezetésével január 13-án igen előkelő és művészi színvonalú hangversenyt rendeztek a »Sajtószállás« javára... Ugyancsak az ország több nagyobb városában rendeznek legközelebb a kiválóan humánus célra színi előadásokat és hangversenyeket.²⁵

Bár a Sajtószállás felépítésére született eredeti ötlet megváltoztatásáról közvetve tudomást szerezhettek az olvasók, arra azonban nem derült fény, hogy a nyaralót miért éppen Bártfafürdőn tervezték felépíteni. A különböző hírekből arra következtethetünk, hogy Bártfa előljárósága igyekezett lehetőleg minél több támogatót szerezni a várost és a fürdőt ért háborús károk felszámolása anyagi fedezetének biztosítására. Bártfa polgármestere és Bártfafürdő igazgatója például személyesen kereste fel Debrecen előljáróit, hogy Debrecenfalva felépítése mellett támogassák a fürdő felépítésének ügyét is:

Dr. Fekete Elemér Bártfa város polgármestere, László Lajos, Bártfafürdő igazgatója is azért jártak személyesen Debreczenben hogy irányító akciót kezdeményezzen ez a város Bártfafürdő felkarolására – amely nagyon megsínylette a mostoha viszonyokat – annyival is inkább, minthogy ez a hely a Debreczen által felépített Zboróvár-alja-Debreczenfalvának éppen a szomszédságában fekszik. Gyalogútja Bártfáról Debreczenfalvára két kilométer. Azt kérték tehát, hogy Bártfafürdőre is elsősorban Debreczen terjessze ki a maga gondoskodását és szeretetét. És ehhez Bártfa városa Debreczen közönségének igyekszik is minden tőle telhető módot megadni. Nagy kedvezményeket biztosít a villák építésénél. Telket díjtalanul kapnak a debreczeniek, követ és épületfát pedig Bárfa városa bekerülési áron ad. Ne vigyék tehát a debreczeniek pénzüket külföldre, hanem hazai és elsősorban az arra legjobban ráutalt bártfai-fürdőt ferkventálják. Ezzel kiváló szolgálatot tesz ismételten Debreczen a nemzeti ügynek, amely érzékeny veszteséget szenvedne az által, ha a Felvidék életének olyan gazdagon kiaknázható tényezője, mint Bártfafürdő, amely annyi gyógyhatással rendelkezik, jelentőségét elvesztené.

Minden jel arra vall, hogy Debreczenben élénk visszhangra talált ez a mozgalom, amelynek társadalmi úton való megindítását e napokban megtartott nagy értekezleten ki is mondták. Debreczen nem is állhat meg félúton, továbbra is kezében kell tartani és előbbre kell vinni azt a zászlót, amelyre a Felvidék megmentésének, sőt a nemzeti élet vérkeringésébe való szorosabb bekapcsolódásának parancsoló kötelessége van felírva. Hiszen látjuk, hogy amit különösen e téren tesz Debreczen: arra figyel, sőt követi is az egész országot!²⁶

A Szepességből indult kezdeményezés Turistafalva felépítését tűzte ki célul.²⁷ A vasutasok is aktivizálódtak, ők Vasutasfalva felépítését tervezték:

²⁵ Komáromi Lapok, 1916. december 23., 5. p.

²⁶ Nyaralók Debreczenfalva mellett. Bártfa ajánlata Debreczennek. Megindult társadalmi akció. Eperjesi Lapok, 1916. február 23., 2. p.

²⁷ Építsük fel a „Turisták Falvát”. Kérelem és felhívás a Magyarországi Kárpátgyesület T. c. Tagjaihoz. Szepesi Lapok, 1915. november 12., 1. p.

Az elpusztult felvidéki falvak újjáépítésének nagy nemzeti munkájából a magyar vasutasok is kivesszük a maguk részét. A Magyar Vasutas Szövetség központi elnöksége mozgalmat indított, hogy a magyar vasúttársaság és a vele érző közönség áldozatkészséggel fölépítse a »Vasutasfalva« nevű községet a Kárpátok egyik szép fekvésű helyén. A szövetség felhívásából itt közöljük az alábbi részt: »Sokan vagyunk vasutasok. Több mint százezren. Ha mindenki átlag csak egy koronát juttat e nemes célra, hogy belőle újraépíthesse föl szerény házacskáit egy elpusztult kárpáti falu lakossága, úgy a „Vasutasfalva” község hamarosan fölépül, hogy örök időkre hirdesse a magyar vasutasok nemes érzését, hazafiságát, áldozatkészségét. Mi rajta leszünk, hogy a „Vasutasfalva” számára a sok között találjunk olyan elpusztult községet, mely egyúttal ózondús levegője, gyógyforrásai és más becses tulajdona folytán alkalmas volna egy régi törekvésünknek megvalósítására: az első szövetségi üdülőtelep létesítésére. Nagy és drága gondolat ez, melyet valóra kell váltanunk.«²⁸

Magyarország határain túl is gyűjtöttek a falvak felépítésére. A berlini magyar kereskedők körében született az ötlet *Berlinfalva* felépítésére:

A berlini Magyar Kereskedők és Iparosok Egyesülete minden hét szombat estéjén 9-kor helyiségében Café Nürnberger Platz 2., társas összejöveteleket tart. Összejövetelein, melyek felolvasásokkal és egyéb előadásokkal vannak egybekötve, kellemes együttléteket biztosítanak honfitársainknak. Elnökük dr. Mandel József f. é. október hó 16-án szombaton tartotta előadását »harctéri tapasztalatokról«. Az egyesületünk délutáni otthont szándékozik létesíteni az ott tartózkodó osztrák-magyar harcosok részére, valamint egy feldúlt magyar kárpáti falunak »Berlinfalva« néven leendő újjáépítését tervezi.²⁹

Az újjáépítési akcióba még a tengerentúliak, az amerikai magyarok is bekapcsolódtak, ők *Amerikafalvát* kívánták felépíteni. Tervükről Magyarország-szerte több lap is beszámolt, a *Nyitra megyei Szemlében* például az alábbi hír jelent meg:

Az Újvilágba kivándorolt magyarság eleven és őszinte hazafias érzéséről tesz tanúbizonyosságot az a mozgalom, melytől a most érkezett »Szabadság« című magyar amerikai lapban olvastunk. Nem kisebbről van szó, mint hogy idegenbe szakadt magyar testvéreink a Kárpátokban egy falut óhajtanak felépíteni. A mozgalom élén az amerikai magyarságnak legelőkelőbb és legszámtottevőbb személyiségei állanak s így alapos a reményünk, hogy az orosz invázió nyomait amerikai magyarok pénzén épült virágzó falu fogja eltüntetni.³⁰

Több megyeszékhely, kisebb-nagyobb városok és települések egy-egy ház felépítését vállalták fel valamelyik háború sújtotta településen. Léva például Zborón kívánt házat építeni, Zseliz és Garammikola képviselő-testülete szintén ugyanitt, s „a történelmi nevezetességű Zboró község háború következtében feldúlt tűzhelyeinek felépítéséhez 600-600 korona segélyt szavaztak meg”.³¹ Szepes vármegye Szepesi városok házáinak felépítésére hirdetett gyűjtést.³² Losoncon az ott üdülő katonák őrnagyukról elnevezett házat kívántak építeni:

28 Vasutasok a felvidék újjáépítéséért. *Árvamegyei Hírlap*, 1915. augusztus 28., 3. p.

29 Berliniek az oroszduíta falvakért. *Árvamegyei Hírlap*, 1915. október 26., 2. p.

30 Amerikafalva. *Nyitra megyei Szemle*, 1916. április 2., 5. p.

31 A feldúlt kárpáti falvakra. *Lévai Órálló*, 1915. október 14., 4. p.

32 Szepes – Sárosnak. *Szepesi Lapok*, 1915. augusztus 20., 1. p.

Mint értesültünk, a helybeli üdülőosztag parancsnoksága fényesen ünnepelte szent karácsony estéjét. Gyönyörűen díszített teremben, melynek falait a szövetséges hatalmak színei takarták és Őfelsége képe díszített, óriási karácsonyfa volt felállítva, alatta pedig minden egyes katonának értékes ajándék. Nádas hadnagy nagyhatású beszédben méltatta az ünnep jelentőségét, báró Vecsey Béla őrnagy pedig könnyekig elfogódva emlékezett meg nagyszerű katonáinkról, kik a frontokon vérrózsákat hullajtva harcolnak a mindent megváltó nagy és szent karácsonyért: az örök békéért.

A magasztos hangulat hatása alatt a legénység 757 korona 68 fillért küldött Az Est-nek egy elpusztított kárpáti ház felépítésére és ezt hálából parancsnokuk atyai gondoskodásáért elnevezték: »ajnácskői és hernádvecsey báró Vecsey Béla őrnagy háznak«. ³³

Ugyanebben a lapban egy másik élő katonai személyről elnevezett ház felépítéséről is hírt adtak, ezúttal a gömöri Jolsván állomásozó népfölkelők gyűjtöttek adományokat. Közölték a sárosi főispán levelét is, mely szerint ha felépül a tervezett ház, parancsnokuk, Benkő Lajos nevét fogja viselni. Arra viszont nem derült fény, hogy ezt vajon a katonák kérték, vagy pedig Szinyei-Merse István főispántól származott az ötlet:

A Kárpátokban Sárosvármegye főispánja a következő tartalmú megkeresést intézett a dr. Benkő Lajos népfölkelő főhadnagy – közjegyzőnk – parancsnoksága alatt lévő katonai kirendeltséghez:

»Gömöri Népfölkelők

Jolsva

Az orosz által elpusztított valamelyik sárosmegyei községben újjáépítendő ház költségeire nagylelkűen küldött 800 koronányi adományért fogadják a leghálásabb köszönetemet. Tisztelettel értesítem, hogy az adománynak „Az Est”-ben leendő közlése iránt intézkedtem. Egyben tudatom, hogy az annakidején felépítendő ház „Benkő-ház” névvel fog megjelölni.

Eperjes, 1915. november hó 20.

Szinyei-Merse István főispán«

Örömmel regisztráljuk a követésre méltó hazafias áldozatkészséget s megemlítiük, hogy különféle katonai jótékony intézmények javára dr. Benkő főhadnagy parancsnoksága alatt lévő népfölkelők a megtakarított zsoldjaikból még 2680 koronát juttattak sínylődő bajtársaik fölsegélyezésére. ³⁴

Amint a két fenti példa is bizonyítja, a katonaság körében is folyt a gyűjtés, és különféle ötletek születtek a lerombolt falvak felépítésére. Az Ung megyei katonák is egy ház újjáépítését tervezték például, ³⁵ a 34-es cs. és kir. gyalogezred abban a zempléni faluban készült házat építeni s magáról elnevezni, amelyet az oroszok ellen folytatott harcok idején ők tartottak megszállva:

A hős 34-esek, amint azt békében és háborúban egyaránt tapasztalhattuk, minden szép és nemes mozgalomból tevékenyen veszik ki részüket. Most, hogy országszerte megin-

33 Karácsonyest a losonci katonai üdülőben. Újraépül az elpusztított kárpáti ház. *Losonci Újság*, 1915. december 30., 2. p.

34 „Benkő-ház”. *Losonci Újság*, 1915. december 23., 2. p.

35 Épülő falvak. *Ung*, 1915. augusztus 22., 1. p.

dult a kárpáti tűzhelyek fölépítésére irányuló társadalmi akció, a vasdandár harctéren küzdő vitézei is ki akarják venni részüket a nagy nemzeti adakozásból. »Harmincnégyesek háza« lesz a felirata annak a háznak, amelyet Vilmos császár bakái egy olyan zempléni faluban fognak emeltetni, amelyet a dicső kárpáti küzdelmekben az ezred tartott megszállva. A nemes célra már eddig is jelentős összeg gyűlt be, amely azonban napról-napra nő.³⁶

Az adományozók számára általában fontos volt, hogy a felépült házban nevüket emléktáblán is megörökítsék valamilyen módon. A 13. népfelkelő zászlóalj egy Ung megyében elpusztított ház újjáépítésére gyűjtött adományt, s a század parancsnoka, Stangher Benedek főhadnagy Ung vármegye főispánjának címzett levelében egyebek közt abbéli óhaját is közölte, hogy a zászlóalj neve a majd felépülő házban meg legyen örökítve: »[...] Legénységem azon óhaját közlöm, hogy ragaszkodik ahhoz, hogy a tervbe vett házban feltűnően megjelölve legyen, hogy azt a XIII. Népfelkelő Őrzászlóalj 3-ik százada építette. Az erre vonatkozó emléktáblát sajátunkból óhajtjuk elkészíttetni és annak idején a gyűjtőívvel egyben a kívánt helyre beküldöm.«³⁷

Tanítók háza

Stampay János (1864–1960) köbölkúti kántortanító azzal a felhívással fordult az ország tanítóságához, hogy adományaikból építsék fel közösen a *Tanítók házát*, azaz egy iskolát tanítói lakással együtt. Ő maga felajánlott énekeskönyve huszadik kiadásáért kapott tiszteletdíjából 50 koronát, s már a tervezett épületre elhelyezendő tábla szövegét is megfogalmazta. A felhívást elküldte szinte valamennyi megyei lap szerkesztőségnek is. Az alábbiakban a *Losonci Újságban* közzétett felhívás olvasható:

A köbölkúti esztergommegyei igazgató-tanító, mint hozzánk elküldött levelében írja, lelkesülve »Az Est« f. hó 1-én közzétett felhívásán, mely a háború zivatara által elpusztított felsőmagyarországi falvaknak társadalmi úton való felépítését tűzte feladatául, felhívja kártársait, hogy ők is vegyenek részt ebben a leghazafiasabb munkában, ha nem is egy falu, de legalább egy iskola és egy tanító lak felépítésével, mert amily magasztos, ép oly messze századokra kiható eszme az elpusztult országrész társadalmi úton való felépítésének gondolata.

Igaz, hogy a magyar tanítóság, mint írja, rég kivette részét Magyarország újjáépítésének nagy munkájában, mert hisz évtizedeken át teljesített legszentebb missziójuk most a harctereken termi legértékesebb s legbőségebb gyümölcsét: a nép fiainak a hazáért való példátlan önfeláldozásában mellyel semmi más eredmény fel nem ér, amint igaz az is, hogy mindenkori hazaszeretetre lelkesítő szavaiknak mélységét a küzdő seregek élén ők is most igazolják s mutatják be, miként kell a hazáért meghalni, valamint tény az is, hogy a tanítók veteránjai és a tanítónők egy év óta vetélkedve vesznek részt minden mozgalomban, amely győzelmeinket előbbre segíti, mégis a mostan megindult mozgalom olyan, amelyből hiányozni senkinek nem lehet, nem szabad. S ha minden tanító és tanítónő csak egy koronával, vagy csak ötven fillérrel járul hozzá, akkor is tízezer korona jön

36 Harmincnégyesek háza a Kárpátokban. *Eperjesi Lapok*, 1915. december 5., 7. p.

37 Épülő falvak. Katonák pénzéből – egy ház Ungmegyében. *Ung*, 1915. augusztus 22., 1–2. p.

össze, s felépülhet a magyar tanítószáz iskolaháza és tanítói laka, melynek márványtáblájára csupán e szavak volnának vésendők:

»Közszégi iskola. Építtette a magyar tanítószáz. 1914-1915.«

Felkéri tehát kartársait, hogy e levél elolvasása után nyomban küldje be kiki adományát a Néptanítók Lapja adománygyűjtő hivatalához (Preszler Antal segédhivatali főigazgató úrhoz, Budapest V., Hold utca 16.), aki készséggel fogadja azokat s gondoskodni fog arról, hogy a kívánt épületek felemeltessenek.

Kéri végül kartársait, hogy erre a célra ne gyűjtsenek, hanem mindenki a saját kemény fillérjeit küldje be, hogy annál szilárdabban álljanak a szent falak, hogy azok legalább egy évezreden át hirdethessék a mostani magyar tanítószáz lángoló hazaszeretetét és lelkesedését.

Lelkes felhívását e szavakkal zárja be: »A tette fel, kedves Kartársaim!« Valóítsuk meg minél hamarabb minden igyekezetünkkel a szent ígéretet: »Lesz még egyszer ünnep a világon!« Legyen is mielőbb!³⁸

Liptói ház

A liptószentmiklósi polgári iskolák mások példáján felbuzdulva egy Liptói ház felépítését tűzték ki célul:

Szép és megható példáját adja a liptószentmiklósi polgári iskolák ifjúsága lelkes hazaszeretetének. A háború alatt Zemplénben elpusztult 1853 lakóház és 2670 gazdasági épület, Sáros megyében 1434 ház és 2280 gazdasági épület, Ung megyében 95 ház és 130 gazdasági épület. Nagy pusztulásból kell ismét virágzó községeket teremtenie a nemzetnek. Ebből a nagy munkából kérnek részt maguknak a liptószentmiklósi polgári iskolák, melyeknek igazgatósága a következő felhívást bocsátotta ki:

Építsünk »Liptói házat«

Az egész ország megmozdult, hogy a szerencsétlenül járt lakosságnak visszaadja otthonát, hogy az üszkös viskók helyére új házakat építsen. A nemes akcióban polgári iskoláink és női kereskedelmi szaktanfolyamunk növendékei is kiveszik részüket. Hogy a szerencsétlenség és megpróbáltatás sújtotta honfitársaink iránt érzett részvétüknek – s a szívükben lüktető hazafiságuknak csekély tanújelét adják, egy »Liptói házat« óhajtanak építeni. Hogy a ház építéséhez szükséges pénzt összegyűjtsék, növendékeink 6 magyar, tót, tiroli és ápolói ruhába öltöztetett karácsonyi babát fognak kisorsoltatni. Egy sorsjegy ára 1 korona.

A babák Schavernoch György úr kirakatában megtekinthetők. A m. t. közönségnek a nemes akcióban való szíves részvételét kérik.

Liptószentmiklós 1915. december 7.³⁹

A szepességiek a Zborón felépítendő házat a katonasághoz hasonlóan szintén egy élő személyről kívánták elnevezni, Hollán Miklósról, a Ksod⁴⁰ nyugalmazott vezetőjéről. Az ötlet Hollán Miklós tisztelői és barátai körében született.⁴¹ A felépítéshez szükséges

38 Tanítók háza. Egy tanító felhívása Magyarország összes tanítóihoz. *Losonci Újság*, 1915. augusztus 19., 2. p.

39 Építsünk „Liptói házat.” Jótékonyosság a polgári iskolákban. *Liptó*, 1915. december 12., 1–2. p.

40 A cs. és kir. szab. Kassa–oderbergi Vasút. A fővonala a sziléziai ipar- és bányavidéket kötötte össze Kassával.

41 „Hollán Miklós háza” Zborón. *Szepesi Lapok*, 1915. december 3., 1. p.

összeg összegyűjtése céljából több rendezvényt is szerveztek. Az egyik színelőadás előtt egy helyi rímfaragó tollából született verset is előadtak, amely a *Szepesi Lapok*nak köszönhetően fennmaradt az utókornak is.⁴² A ház felépítéshez szükséges összeg – 8000 korona – 1916. május elejére gyűlt össze, s a szepességieken kívül az ország más régióiból is érkeztek adományok.⁴³ Az építkezés május végén már el is kezdődhetett,⁴⁴ s még abban az évben fel is épült a ház. A sikeren felbuzdulva a vasutasok egy másik országos gyűjtést indítottak, mégpedig az ugyancsak Hollán Miklós nevét viselő vasutasotthon felépítésére Bártfafürdőn. Az adománygyűjtés gyors sikerrel járt, a vasutasok és magánszemélyek az ország más területeiről is adakoztak. December elejére már 12 000 korona jött össze, a *Szepesi Lapok* egyik számában háromoldalmi terjedelemben kis betűkkel szedve közölte az adományozók névsorát és az általuk befizetett összegeket is.⁴⁵ 1917. július elején már fel is avathatták a *Dr. Hollán Miklós Otthont* Bártfafürdőn.⁴⁶

Magyarosítási tervek

A települések újjáépítésén túl mind a kormányt, mind pedig a gyűjtések szervezőit más célok is vezérelték: az iskolák magyarosításának célja. Erre már a Feldúlt Tűzhelyeket Újjáépítő Bizottság újjáépítés-támogatása érdekében született első felhívásban is találunk konkrét utalást.⁴⁷ A felhívás magyarosításra vonatkozó kissé módosított szövege a *Vágvölgyi Lapból*:

...Szegény és elhagyatott volt eddig ez a vidék, kultúrája elmaradt, a hála érzete, a magyarság szeretete és kegyelele kötelességévé teszik, hogy gondoskodjunk róla, hogy többé ne legyen szegény, elhagyatott és kulturálatlan. Újjá, szebbé, jobbá, egészségesebbé és magyarrá építjük az elpusztult falvakat, hogy gyermekei még az unokákban is arról meséljenek, hogy milyen csodát tett a magyar hála és szeretet. Magyar óvodák és iskolák támadnak a rutén és tót falvakban és magyar imával fogja megköszönni a föld szegény népe a kegyelmes Istennek, hogy a magyarság szívét feléje fordította és hogy őt a magyarság szívébe zárta...⁴⁸

Az újjáépítéssel kapcsolatos hírekben és beszámolókból is gyakran megemlézték a magyarosítási törekvéseket, kihangsúlyozva, hogy egy-egy falu újjáépítését felvállaló települések is nagyon sokat tehetnek a magyarosítás folyamatának felgyorsításában. Egyebek közt az *Eperjesi Lapok* egyik cikkében is kitértek erre a szándékra, megjegyezve,

42 Prolog. Írta Kövessy Albert, a „Hollán Miklós ház” javára rendezendő szombati színelőadás előtt szavalja Huzella Irén. *Szepesi Lapok*, 1915. december 17., 3. p. A verset teljes terjedelmében lásd a Mellékletben!

43 A zborói Hollán ház építése. Együtt van a 8000 korona. *Szepesi Lapok*, 1916. május 11., 6. p.

44 A zborói Hollán ház építő bizottsága. *Szepesi Lapok*, 1916. május 27., 3. p.

45 Hollán Miklós háza Zborón. Hollán Miklós Ksod üdülőház Bártfán. *Szepesi Lapok*, 1916. december 5., 2–4. p.

46 Dr. Hollán Miklós Otthon felavatása Bártfafürdőn. A Ksod. vasutasság ünnepe. *Szepesi Lapok*, 1917. július 10., 1–2. p.

47 *Komáromi Lapok*, 1915. augusztus 28., 1–2. p.

48 *Vágvölgyi Lap*, 1915. augusztus 29., 3. p.

hogy az erőszakos magyarosítás helyett a békés magyarosítás folyamatát tartják célszerűnek, amelyben jelentős szerepet játszhat az újjáépült falvak lakossága és a falvak felépítését adományokkal lehetővé tévő megyék és települések közötti szoros kapcsolat ápolása, s felvázolták a magyarosítás céljait szolgáló háború utáni konkrét feladatokat is:

Távolabbi, de nem kevésbé fontos célja azonban a fentebb kiejtett nemzeti gondolatra épül. Megnyerni a nemzetiségeket a magyar állameszmének.

A nemzetiségi kérdés megoldása a háború után a legsürgősebben megoldandó problémák közé fog tartozni. A háború eddigi tanulságai kétségtelenné teszik, hogy a kényszermagyarosítás gondolatáról egyszersmindkorra le kell tennünk. De nem szabad letennünk, ha az ország magyar nemzeti jellegét a jövőben biztosítani akarjuk, a békés magyarosítás gondolatáról.

A Debreczenben megindult mozgalom ezt a célt tűzi maga elébe, hathatós eszközökkel ezt a célt szolgálja. Hogyan?

Ha Debreczen példájára a többi magyar városok is elvállalják egy-egy felvidéki elpusztult falu felépítését, ezáltal szoros érzelmi kapocs létesül a nemzetiségi falvak és a magyar városok között. Egy-egy Debreczenfalva, Kecskemétfalva, Győrtelek, Szabadkaújfalu stb, stb. újonnan épített nemzetiségi falvak természetes pártfogójukat fogják feltalálni az anyavárosban, mely felépítette őket. Debreczen ha már egyszer felépítette Debreczenfalvát, azontúl sem fogja megvonni tőle a gondoskodást, amint nem fogja Kecskemét, Győr, Szabadka stb. sem. Iskola, templom, óvoda későbbi szükségletei megteremtik a további érintkezés szükségességét. Sőt a debreczeni közönség praktikus észjárása már számításba vett egy olyan körülményt is, mely nagyban elősegítené a békés magyarosítás folyamatát.

... Íme: a békés magyarosítás folyamata megindult a zborói hegyzugban. Debreczen magyar lelke a maga képére fogja átformálni a Felvidék azon részét, hol tanyát verhetett. A világháború legszebb emlékei közé fog tartozni, ha Debreczen álma valóra válik: a magyar szótól, magyar lélektől idegen Podhradz hamujából kiemelkedett s most már magyaroknak épült Debreczenfalva.⁴⁹

A közoktatási minisztérium osztályvezetői személyesen látogattak el a háború sújtotta vidékre, hogy a helyszínen szerezzenek tapasztalatokat az oktatási intézményekkel kapcsolatos jövőbeni tervekhez. A látogatásról szóló hírben külön is kihangsúlyozták a magyar óvodák létesítésének fontosságát a magyarosítás folyamatában, illetve hogy ezekbe magyar óvónők kerüljenek:

...A közoktatásügyi miniszter osztályvezetői most utazzák be a károsult megyéket, hogy megtudják az óvodaköteles gyermekek számát. Azután ki fogják jelölni azokat a göcpontokat, ahol egy-egy óvodát, a magyarosításnak legerősebb fészket fel kell építeni. Eddig körülbelül 20 óvodára gyűlt össze pénz. Mindenüvé magyar óvónő kerül. Az óvodákat csak 1917-ben építik fel. Akkor kerül sor a kórházra is, valamelyik erre alkalmas göcponton.⁵⁰

Az *Eperjesi Lapok*ban Nemzeti dolgok a háború után és a tót nép címmel két folytatásban közölt írásban részletesen is kifejtették a szlovák nép magyarosítására irányuló nemzetpolitikai elképzeléseket.⁵¹

49 *Eperjesi Lapok*, 1916. október 22., 1–3. p.

50 *Zemplén*, 1916. május 20., 1. p.

51 *Eperjesi Lapok*, 1916. augusztus 13. és 20., 2. p.

Ezzel összefüggésben figyelmet érdemel az eperjesi görögkatolikus püspök rendelete is a cirill betűk betiltásáról az egyházmegye iskoláiban. E kezdeményezésről szóló hírt érdemes hosszabban is idézni, hogy megértsük, miért tartotta fontosnak a püspök ezt az intézkedést:

...A feldúlt falvak romjain a magyar nemzet áldozatkészségéből új élet fakad – szebb jövővel biztató, nagyobb reményekre jogosító. S a nép, Rákóczi sokat szenvedett népe, hazafias érzésekben megerősödve, szívében hálával nemzete, a magyar nemzet iránt, erős akarattal lát hozzá jövője megalapozásához. Annak a jövőnek a megalapozásához, melyben még a látszatát is kerülni akarja annak, hogy bármiféle történelmi, kulturális avagy szellemi közösségben van az orrossal. A beregi nép szívevégya ismert s nem sporadikus, azaz lokális, hanem kifejezője annak a szellemnek mely a Kárpátok népét évszázadok óta áthatja s mely szellemnek bármily sok, mégis oly kevés történt.

Az eperjesi görög-szertartású római katolikus egyházmegye ifjú püspöke, dr. Novák István megértette népe vágyát, s ennek az egysége nemzeti magyar állam szempontjából oly fontos szellemnek ápolója lett. Népét megértő, erős elhatározással oly intézkedésre szánta el magát, melynek kihatását nemcsak a magyar nemzet művelődése, történelme, hanem egységes nemzeti államának kiépítése, fejlődése okvetlenül meg fogja érezni.

E napokban rendeletet ad ki, mely a nép nyelvének az egyházmegye felekezeti elemei iskoláiban való oktatását szabályozza, s amely az ő megértésének, meglátásának és aggóató hazafiságának folyománya. Rendeletében anélkül, hogy az egyházmegye magyar tannyelvű iskoláiban a nép nyelvének oktatására szánt időt, avagy anyagot megbolygatná, eltörli a »cyrill« betű használatát s tanítását és a vallástan oktatásánál épp úgy, mint a nép nyelvének gyakorlásánál avagy a nép kezén lévő ima- és énekeskönyveknél, amelyek lehetővé teszik számára, hogy ősi szertartásain minden nehézség nélkül résztvehessen, a »cyrill« írás helyébe elrendeli a magyar fonetikus írást.

Ezen nagyszerű rendelkezés nyomán az egyházmegye 250 népiskolájából egyszerre kitakarodik a »cyrill betű«. Az az örökké kísértő fantom, mely alkalmas volt arra, hogy a »pravoslavia« csábos köpenybe burkolódzó pánrussok avagy ruszszofilek Rákóczi népet megkörnyékezzék. S helyébe diadalmasan bevonul a latin, nem is, a magyar betűvel a nyugati – nem, a magyar kultúra a maga teljes erejével, melynek nem kell többé osztozkodni a bizánc kultúrájával.

A magyar betű! Mi mindent rejt magában! Magyar szívet, magyar érzést, magyar gondolkodásmódot, magyar nyelvet... mindent, ami nekünk magyaroknak épp úgy, mint Kárpátok népének a legszentebb. A Kárpátok alján született gyermek ezentúl »csak magyarul« fog tanulni olvasni, s a felnövő generáció még hírből sem fogja ismerni a cyrill betűvetés titkait, melynek megoldása ezentúl tisztán az egyházi férfiaknak lesz a dolga, értem a szent könyveket, melyeknek magyar fonetikus helyesírással való kiadása sem az álomvilágból való.

Századok nyűgös »noli me tangere« cyrill betűje egy okos rendelkezéssel lekerül a magyar felekezeti népiskola kathedrájáról s faláról. S a jövő, Cyrill-betűmentes nemzedéke megszabadul majd egyszer s mindenkorra attól a jegytől, mely a nép vallásgyakorlata címén kért magának kulturális polgárjogot a magyar betűvetés árnyékban s amely oly sok kísértésre, gyanúsításra adott okot és alkalmat.⁵²

Sáros megye közigazgatásának harmadik negyedévi munkájáról közzétett jelentésében is megemlézték a püspök cirill betű betiltásával kapcsolatos rendeletét, „meleg üdvözölve” őt:

52 A cyrill betű alkonya. Eperjesi Lapok, 1915. augusztus 26., 1–2. p.

*Dr. Novák István eperjesi gör. kath. püspök az egyházmegyei magyar tannyelvű iskolákban megszüntette a cirill írásnak tanítását. Ezen a jövő szempontjából nagyon fontos s a magyar nemzeti érdek tekintetében rendkívül áldásos intézkedést szükségesnek tartja a vármegye közönségének tudomására hozni s egyúttal kéri a törvényhatósági bizottságot, hogy a püspököt ez alkalomból a legmelegebben üdvözölje.*⁵³

Irodalom

- A nagy vihar hajótöröttei. Hivatalos feljegyzések, tanulmányok és más írások a háború és a pusztító béke idejéről.* Sajtó alá rend.: Kádár Béla, Sarbó Vilmos. Bev. Ripka Ferenc, Sipőcz Jenő. Budapest, Wodianer 1927.
- Galántai József 2001. *Magyarország az első világháborúban.* Budapest, Korona Kiadó.
- L. Juhász Ilona 2010. *Neveitek e márványlapon... A háború jelei. Adalékok a világháborús emlékek etnológiai szempontú értelmezéséhez.* Fórum Kisebbségkutató Intézet Somorja.
- L. Juhász Ilona 2014a. *A Károly király gyermeknyaraltatási akció 1918 nyarán – 1. Osztrák gyerekek a mai Szlovákia területén.* *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 16. évf. 2. sz. 71–101 p.
- L. Juhász Ilona 2014b. *A Károly király gyermeknyaraltatási akció 1918 nyarán – 2. Magyarországi gyerekek nyaralása Ausztriában (A korabeli sajtóhírek alapján).* *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 16. évf. 3. sz. 123–145. p.
- L. Juhász Ilona 2015. *Amikor mindenki a háború ígája alatt roskadoz... Erdélyi menekültek a mai Szlovákia területén.* Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet. /*Jelek a térben*, 3./
- Szabó Dániel (szerk.) 2009. *Az első világháború.* Budapest, Osiris.
- Szijj Jolán–Ravasz István (szerk.) 2000. *Magyarország az első világháborúban.* *Lexikon A–Zs.* Budapest, Petit Real Könyvkiadó.

Felhasznált periodikumok

Árva megyei Hírlap (Alsókubin)
 Eperjesi Lapok (Eperjes)
 Felsőnógrád (Losonc)
 Felvidéki Újság (Kassa)
 Garamvidék (Brezsnóbánya)
 Gömör (Rimaszombat)
 Honti Lapok (Ipolyság)
 Kassai Hírlap (Kassa)
 Kassai Újság (Kassa)
 Komáromi Hírlap (Komárom)
 Komáromi Lapok (Komárom)
 Lévai Őrálló (Léva)
 Liptó (Liptószentmiklós)
 Losonci Újság (Losonc)
 Nyitrai megyei Szemle (Nyitra)

⁵³ Egy negyedév közigazgatása. Cirillbetűk kiküszöbölése az elemi iskolákból. *Eperjesi Lapok*, 1915. október 24., 3. p.

Nyugatmagyarországi Híradó (Pozsony)
Pápa és Vidéke (Pápa)
Pöstyéni Újság – Pöstyéner Zeitung (Pöstyén)
Rozsnyói Híradó (Rozsnyó)
Szepesi Lapok (Igló)
Ung (Ungvár)
Vágvölgyi Lap (Trencsén)
Zemplén (Sátoraljaújhely)

ILONA JUHÁSZ L.

GÖMÖRFALVA, SZERETETFALVA, VASUTASFALVA, AMERIKAFALVA AND OTHER VILLAGES. ADDITIONS TO THE NATIONAL ACTION ANNOUNCED FOR REBUILDING CARPATHIAN VILLAGES DESTROYED IN 1914 IN THE FIGHTS FOLLOWING THE RUSSIAN INVASION

The Russian army invaded Hungary in the autumn of 1914 on its northeastern border, and it occupied relatively substantial areas in a short period of time. Before April 1915, the Hungarians managed to drive them out completely, but the operational areas suffered major damage, especially 100 villages in the then Sáros, Zemplén and Ung counties, and to some extent, the fighting affected also the counties of Máramaros and Bereg. The greatest damage was suffered by the Sáros (Šariš) County, where 15 villages were destroyed completely. The costs of reconstruction were officially estimated at corona 7-8 million. It would have been impossible to generate this huge amount of money without the involvement of the population. The whole society of Hungary had joint forces in order to collect donations, and managed to raise the amount needed. This study introduces the reconstruction movement from its beginning to the delivery of houses, based on information gained mainly from calls, news, reports, etc. published in the contemporary regional press of Hungary's counties today belonging to Slovakia.

L. Juhász Ilona

Amikor mindenki a háborús állapotok igája alatt roskadoz...

Erdélyi menekültek
a mai Szlovákia területén

Fórum Kisebbségkutató Intézet

Dialektus, kontaktusjelenség vagy magyar propaganda?

Adatok és értelmezések a keleti szlovák
(szlovják) etnikai régióról

GÁBOR SZTANCS

Dialect, Contact Phenomena or Hungarian Propaganda?

Data and Interpretations of the Eastern Slovak (Slovjak) Ethnic Region

81`246.3

316.347(437.6)

323.174(437.6)

Keywords: Sáros (Šariš) County, Slovjak, censuses, regional identity, Rusyn–Slovak language border

Miroslav Kusý politológus két évtizeddel ezelőtti tanulmányában rámutatott arra, hogy az 1990-es évek közepén nem volt olyan közös nyelvi norma és történelmi hagyomány, amely a szlovákok körében az egységes nyelvi közösség képzetét megalapozta volna: „[...] egyszerű hazánkfia az irodalmi szlovák nyelvet valamiféle egzotikus dolognak tartja. [...] Sokan viseltetnek ellenérzésekkel az irodalmi nyelvvel szemben. [...] A nemzet többsége, úgy hiszem, még mindig árulásnak tartja, hogy a közép-szlovákiai dialektust választották számára irodalmi nyelvnek. Talán azért van így, mert az a bizonyos táji jelleg nyelvileg, nyelvjárásilag még mindig erősen él.” (Ábrahám 2003, 56–57. p.) Kusý szerint a szlovák népesség nagyobb része azonban sokáig nemcsak a kodifikált nyelvet nem érezte magáénak, hanem a térség sok más népéhez hasonlóan az állam területén belül érzelmileg elsősorban a szűkebb pátriájával, szülőföldjével tudott azonosulni, azaz a szlovákok területi identitásának mélyrétege gyakran ma is regionális. Az egyén elsősorban a maga szülőföldjéhez kötődik: „mi nem nemzethez, hanem tájegységekhez tartozunk.” (Ábrahám 2003, 56–57. p.) A több-kevesebb megszorítással sok más szláv nemzetre is érvényesnek tűnő megállapítás egyszerre utal a liptói, turóci, szepességi és más jórészt eredetileg régi megyei, térségi identitásformák szívós továbbélésére, és a 19–20. századi európai ember számára különösen fontos szülőföldi identifikáció elsőbbségére utal.

A szlovák „nemzeti ébredés”, azaz a modern szlovák nemzetépítő nacionalizmus korának írásaiban, a 19. század utolsó harmadától kezdve a keleti szlovák régió a nemzeti terület megkérdőjelezhetetlen része. A hegyek és a szepességi német falvak által elválasztva ugyanakkor a magyar Alföld felé nyitottan, a „szlovák Kelet” sok tekintetben elmaradt a nemzeti fejlődésben. Milan Hodža arról írt, hogy nemcsak a szerbeknek van Macedóniájuk, „hanem még minékünk is, akik annyira el vagyunk nyomva, [...] ahol szlovák testvérünk mindenféle védelem, tanács, hűséges intelligencia nélkül él, szolgabírók és az ostoba szavak kénye-kedvének kitéve”. (Hodža korabeli írását idézi Tajták 1966, 82. p.) Ezt a régiót nevezte Hodža a „szlovák Macedóniának”. Majd ugyanott megállapítja, hogy „keleti szlovákjaink mintegy el vannak vágva a nemzettől”. (Tajták

1966, 82. p.) A kormányok célja, hogy „sárosiak olyan törzsnek érezzék magukat, amelynek nincs semmi köze a többi szlovákhhoz”. (Tajták 1966, 82. p.) A keleti szlovákokat a domborzati viszonyok, a Felföld kelet–nyugati átjárhatóságának problémás volta kétségkívül elszigetelte a nemzeti mozgalmat éltető, öntudatos intelligenciát kitermelő megyéktől. A Ludovít Štúr vezette nemzedék is a nemzeti gondolat temetőjének tekintette a Tátrától keletre elhelyezkedő Sáros, Ung, Zemplén, Abaúj megyét, ahol a szlovák és a rutén nyelv közötti keleti szlovák nyelvjárást beszélő „szlovjások” éltek.

A tanulmányom célja a keleti szlovákok lakta tér elemzése az 1881, 1900 és 1910-es népszámlálás alapján. A dolgozat két nagyobb részre osztható. Első felében az általános felvetéseket, fogalmakat, illetve az értelmezendő tért határozom meg. A második részében Sáros vármegyével kívánok foglalkozni, az ott élő népcsoportok anyanyelvi, felekezeti és nyelvhasználati viszonyaival. Így forrásaim „A Magyar Szent Korona országainak 1900–1910. évi népszámlálások” nyelvi-felekezeti adatokat közreadó kötetei voltak.

A népesség összetételére vonatkozó demográfiai elemzések egyik igen fontos és a mai Európában egyre nagyobb érdeklődést kiváltó kérdéscsoportja az, amely az egyes országok népessége nemzeti (nyelvi), etnikai származási összetételére vonatkozik. A nemzetiségi hovatartozás meghatározása érdekében a népszámlálások alkalmával többféle idevágó kérdést tesznek fel a lakosságnak, és általában ma már az önkéntes bevallások eredményét teszik közzé és fogadják el hivatalosnak. Magyarországon a nemzetiségi hovatartozás megállapítása 1880-tól – közvetett úton – az anyanyelvként megjelölt nyelv alapján történt.¹

A régió fogalma nem állandó, statikus kategória, hanem kifejezetten dinamikus jelenség, amely mind tartalmában, mind jellegében fejlődik, határokkal való kijelölhe-

1 (Kovács 1928.) Az anyanyelv meghatározásának módja az 1900. évi népszámlálás során jelentősen megváltozott, amennyiben az anyanyelvet már nemcsak a családban elsőként elsajátított nyelvként, hanem vagylagosan a legszívesebben beszélt nyelvként határozták meg. „Anyanyelv gyanánt minden befolyástól mentes, a valósághoz híven, mindenkor azt a nyelvet kell bejegyezni, amelyet az illető egyén magáénak vall, s amelyen legjobban és legszívesebben beszél. Ennél fogva megjegyzendő, hogy ámbár az anyanyelv a legtöbbször azonos azzal a nyelvel, amelyet ki-ki gyermekkorában és rendszerint az anyjától tanult, mégis előfordulhat az az eset is, hogy a gyermek anyanyelve más, mint anyjájé, különösen, ha a gyermek kisdudóvodában, iskolában vagy egyéb társadalmi érintkezés által vagy annak következtében, hogy szülői különböző anyanyelvűek, az anyjától különböző, más nyelvet sajátított el. A még beszélni nem tudó csecsemőknél és a némáknál anyanyelv gyanánt a család nyelve, vagyis az a nyelv írandó be, amelyen az illető egyén hozzátartozói otthon rendszerint beszélni szoktak. Megjegyzendő továbbá, hogy anyanyelv gyanánt mindig csak egy nyelvet szabad kimutatni, az egy nyelven kívül esetleg beszélt egyéb nyelveket a 13. rovatba kell bejegyezni. Úgy anyanyelv, valamint más beszélt nyelv gyanánt is mindig csak élő nyelv írható be, ennél fogva a zsidó vagy héber nyelv nem mutatható ki. Az ország némely vidékén található zsidó vallású egyéneknél tehát, akik a héberrel kevert, rontott német nyelvet, az úgynevezett jargont használják, a német nyelvet kell bejegyezni. Ami az anyanyelven kívül beszélt egyéb nyelveket illeti, ezek kitüntetéséhez nem okvetlenül szükséges, hogy valaki az illető nyelvet kifogástalan nyelvtani tökélességgel bírja, hanem elégséges, ha azon nyelven életviszonyainak megfelelően másokat megértetni, és magát másokkal megértetni képes!” (Dávid 1980.)

tőségében is folyamatosan változik. A regionalizáció alatt pedig minden esetben a felülről irányított közigazgatási-politikai folyamatot értjük, amelynek eredményeként létrejövő régió valójában az esetek többségében külsődleges szempontok szerint kijelölt, mesterséges alakulat. Regionalizmus alatt viszont azt az alulról kibontakozó folyamatot értjük, melynek során egyes települések, térségek között a gazdasági és társadalmi kapcsolatok oly mértékben felerősödnek, hogy ezek a térségek összessége összetartozónak érzi magát, és ennek érvényt is akar szerezni. (Süli-Zakar 2003, 129. p.)

A regionalizmus alapja a gazdasági okok mellett valamiféle kulturális érték-történelem, szokások, nyelv, vallásazonossága is lehet. Ez a terület a regionális etnikai nacionalizmus vagy etnoregionalizmus forrásvidéke. Az etnoregionalizmusról Joó Rudolf definíciója alapján akkor beszélünk, ha a gazdasági és társadalmi folyamatok eredményeképpen megszülető régió teljes vagy kisebb-nagyobb mértékben egybeesik valamifajta tényező (nyelv, vallás) által kialakított területtel. (Joó 1988.)

Magyarországot régebben és napjainkban is különböző kritériumok alapján eltérő régiókra osztották és osztják fel. Mint közismert, a Magyar Királyságban, azaz az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezést követően a Habsburg Monarchiának a Lajta folyótól keletre eső részében nem alakult ki a Lajtától nyugatra meghonosodott tartományi rendszer. Az eddig megjelent regionális elemzések rendszerint az országon belüli területi eltéréseket és hasonlóságokat vették számba, rendszerint a korabeli statisztikai régiók, illetve a megyék szerint. A legtöbb kutató elsősorban természetföldrajzi alapon sorolta be külön-külön régiókba Magyarország egymástól különböző régióit. Keleti Károly alakította ki a statisztikai régiókat. Fodor Ferenc, Kemény György, Princz Gyula, Bulla Béla és Mendöl Tibor természetföldrajzi régiókra osztották fel az országot. (Nagy 2003, 10–17. p.) Ezekhez képest a korabeli etnikai realitásokból kiindulva az 1960-as években Katus László – az ország nem magyar többségű megyéit, járásait csoportosítva – próbálta leírni a soknyelvű ország nemzetiségi régióit. Ezek nemzetiségi sajátosságait a korabeli magyar közigazgatás is érzékelte, és a miniszterelnökség, belügyminisztérium nemzetiségpolitikai körleveleiben, illetve a mezőgazdasági segélyezési akciókban figyelembe is vette a szlovák, rutén, szász, román nemzetiségi régiókat. Közigazgatásilag természetesen nem léteztek, de a nem magyar anyanyelvű regionális társadalmak nyelvi, kulturális sajátosságai alapján ténylegesen kijelölhetőek, leírhatóak voltak, s még az egységes magyar nemzetállamban gondolkodó kormányzati politikának is figyelembe kellett vennie a regionális sajátosságokat. (Szarka 1995.)

A centrális magyar etnikai területeket körös-körül ezek a nem magyar etnikai régiók övezték: (Szarka 1998. Vö. Nagy 2003, 223–246. p.)

1. a felső-magyarországi szlovák régió tíz szlovák többségű vármegyeje,
2. az északkeleti-magyarországi rutén régió,
3. a kelet-magyarországi és erdélyi egybefüggő román többségű terület,
4. a dél-erdélyi román-szász régió,
5. a német-szerb többségű Dél-Magyarország,
6. a nyugat-magyarországi német régió.

Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a felosztás a regionális sajátosságok kutatását megkönnyítő elemzési keretként, módszertani okokból történt. A korabeli statisztikai források nagy része ugyanis megmaradt a vármegyei, járási, illetve törvényhatósági bontás szintjén. (Szarka 1998.) A fentiek alapján úgy vélem, hogy maga a szlovákok lakta

felső-magyarországi régió két, esetleg három részre osztható: etnikai-nyelvi szempontok szerint az egyértelműen szlovák többségű Vág- és Garam-völgyi megyék mellett kijelölhető az átmeneti szlovák–magyar vegyes övezet (Pozsony, Bars, Nógrád, Gömör, Abaúj-Torna és Zemplén megye), amelynek jelentős része egyfajta etnikai kontaktusórnaként működött, valamint a keleti szlovákok, ruszinok és németek által lakott északkeleti vegyesen lakott régió. Ezeket az úgynevezett vegyes vagy átmeneti régiókat, mint esetünkben az északkelet-magyarországi ruszin, szlovák, magyar régiót, éppen a három nyelv történetileg tartós egymás mellett élése tette sajátossá, elemzési célokra elkülöníthetővé. Az elemzések nemzeti perspektívája természetesen mindig is torzítólag hat. Ez a sajátos nyelvi, kulturális, felekezeti együttélés, a történetileg kialakult interetnikus és interkonfesszionális viszonyokra épülő multikulturalitás az alapja például a jellegzetes „sárosi világnak”. Amennyiben a szepesi, zempléni, ungi peremektől elvonatkoztatunk, Sáros megyét tekinthetjük a szlovjakok, azaz a keleti-szlovákok nyelvi régiójának. De több ok miatt nem lehet rá kizárólagosan alkalmazni a nemzetiségi régió fogalmát. Úgy vélem, hogy talán előnyösebb lenne a néprajzból származó „kulturális régió fogalmával” operálni. Hiszen a „szlovjakság” lényegét nem annyira a kétségkívül jelenlévő szlovják dialektus alapján, hanem inkább kulturális-vallási sajátosságok szerint lehet megfogni, és a régió egészére inkább a nyelvi, etnikai kevertség a jellemző.

A kelet-szlovákok lakta tér egy rendkívül dinamikusán változó terület, mind népességszám, mind nemzetiségi és vallási összetétel tekintetében. Eme terület pontos határait nehéz megállapítani, hiszen az összesíráskor a területen élő szlovákok számát rögzítette, amelyből nem tudjuk, hogy hányan vallották magukat szlovjárnak. Mégis a szlovák dialektológiai kutatások alapján többé-kevésbé pontosan leírható a nyelvjárási terület kiterjedése. (Karpinsky 2009.) Dvortsák Viktor 1918 novemberében Jászi Oszkárnak írt táviratában három északkeleti vármegyét sorolt fel. Kászonyi Ferenc által a „Kisebbségvédelemben” írt tanulmány alapján az alábbi vármegyéket, valamint járásokat lehet a szlovjakok fő területének tekinteni: Szepes vármegye keleti járásai, Sáros vármegye, Zemplén vármegye, Abaúj-Torna vármegye északi járásai. Központi területeknek Sáros vármegyét tekinthetjük, ahol Kászonyi szerint a létszámuk 1910-ben 101 855 fő volt. Ez a szám megegyezik a népszámlálásban feltüntetett szlovák anyanyelvű lakosság lélekszámával. Ez azt jelenti, hogy a szerző az itt élő szlovákok és a magukat sárosi szlovjárnak tartók között egyenlőséget tett.²

Sáros vármegye a népszámlálások tükrében

A továbbiakban az általam egyfajta nyelvi, történeti „magterületként” kezelt Sáros vármegye nyelvi, felekezeti és nyelvhasználati viszonyait elemzem. Mielőtt erre rátérnék, néhány szót kívánok ejteni, hogy milyen is volt ez az irodalmi vármegye. Sáros századokon át sajátos kis világ volt, amelyről ma Mikszáth Kálmán svihákjai után torzképet alkotunk. (Mikszáth 1999.) Ezt a svihákok lakta tájat elsősorban *A gavallérok* című kis-

² Vichodslovenska Rada nevében Dvortsák Győző elnök. Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (tovább: MNL OL) K40 1918 VII. tétel 42/1918. Vö. Kászonyi 1943.

regényen keresztül ismerte meg az olvasóközönség. A Szepességről vagy Sárosról írott műveiben hangja jóval ironikusabb, hidegebb, de még a táj színei is barátságatlanabbak. Passuth László szerint „a bűvös palóc sohasem értette meg a sárosi lelket, hanem a délibb ember realizmusával kegyetlenül, anyagszerűen boncolta szét [...] Sárosinak lenni körülbelül annyit jelentett ez idő tájt, mintha a Lajosnak udvarában beállított szakadt köpenyű kismemes azt mondta volna, hogy ő Gascogne-ból érkezett.” (Passuth 1996, 70. p.) Nem véletlenül hívták a századforduló tájékán a vármegyét a „magyar Gascogne”-nak. Itt keleten az igen népes dzsentri határozta meg a közvéleményt, a társadalmi élet, a helyi politizálás kereteit.

A magasabb állású szlovák családok beépültek ebbe az úri társadalomba, a régió birtokos nemessége, polgársága a 19 században még kétnyelvű. Az itteni szlovák nyelvjárások úri nyelvnek számítottak. A magyar nyelvhasználatra erősen hatott a német, a szlovák, a latin és lengyel, ezek keverékéből született meg a sárosi „nyelv”. A kormányok arra törekedtek, hogy az északkeleti vármegyék szlovákságát nyelvében, identitásában megkülönböztesse, politikailag pedig elszigetelje a nyugatiaktól. (Szarka 1995, 256–247.) Volt mire építenie: a szepesi, sárosi, zempléni nyelv igen eltér a középszlovák nyelvjárásoktól, amelyekből Štúrék megalkották az irodalmi nyelvet. A folyóvölgyekben élő helybéli szlovákság pedig a „po šarišsky” néven ismert keleti szlovák dialektust beszélte, amely számos magyar és német jövevényszót használt és amely bázisul szolgált egy külön „keleti tót” nyelv kialakításához. A népességnek még saját önelnevezése is volt/van: szlovják (Slovjak). A keletiszlovák nyelvjárást azoknak a papoknak, tisztségviselőknek népes tábora emelte az írásbeliségbe, akik a magyar nemzeteszme hirdetői lettek, és a régió szlovákságát minél erősebben a magyar kultúrához, politikához kívánták forrasztani. (Ábrahám 2003, 57–59. p. Vö. Ablonczy 2001, 82–86. p.)

A vármegye sajátos kulturális terület volt, ahol szlovák, ruszin, német és magyar lakott békességben, egymás megbecsülésében. Sáros megyében az etnikai viszonyokat döntő mértékben a domborzat és az ehhez kapcsolódó völgyirányok mint fő közlekedési útvonalak határozták meg. A megye déli részén ugyanúgy az észak–déli közlekedési irány volt a meghatározó, mint Zemplénben, a nyugati részen azonban a nyugat–keleti közlekedési irány dominált, s ez megakadályozta a peremvidéki ruszin lakosság déli irányú előretörését s ugyanakkor a fővölgyeket a szlovákok ülték meg. (Demeter–Bagdi 2009, 150–152. p.)

A Szepességgel határos részeken a Tapoly és a Poprád völgye határozta meg a legfontosabb közlekedési útvonalakat, melyek egyben a gazdasági élet fő részének számítottak, s ugyanakkor az egyes közösségek érintkezési lehetőségeit is behatárolták. A két megye közt a hajózható Poprád biztosította a kapcsolatot. A Tapolytól délre a másik jelentősebb vízi és szárazföldi út a Tarca mentén húzódott. A Tarca Pécsújfalunál délnek, addig a Tapollyal és a Popráddal párhuzamosan folyt, de e két folyó sűrűn lakott részeit a Mincsol és a Csergő nyugat–keleti irányú néptelen vonulatai választották el. Sáros északi határán beszélhetünk összefüggő ruszin településterületről, hiszen a Poprád-vidéki és Tapoly-vidéki ruszinság között az összekötetést a ruszin Csércs, Poprádkörös és Abroncsos jelentette, Lenártó viszont szlovák volt. A fővölgyek felé a falvakban erősödik a szlovák elem. (Demeter–Bagdi 2009, 152–159. p.)

A szepesi ruszin falvak többségében a 19. sz. elején már volt népiskola. Ez szellemi támaszt jelentett a felső-sárosi ruszinságnak is. A Csergő-vidéki ruszinság nem tudott

érintkezni egymással, a hegységen keresztül nem vezetett út. A Csergő déli részén élő ruszinok nem tudták kikerülni a szlovák észak felé Lubotényt vagy déli irányban Tarkót. A hegység délkeleti részén fekvő ruszin kistelepülések enklávéként ékelődtek a szlovák falvak közé. A megye keleti részén stabil ruszin közösség élt mintegy 50-60 településen a Felsővízközi járás területén, bár a jelentősebb település, Sztropkó szlovák volt. A fővölgyekben itt is szintén szlovák települések ültek, mint Kurima, Hazslin. A fontosabb utak mentén lévő ruszin települések nagyobb asszimilációs kényszernek voltak kitéve.

A népszámlálási adatok közül az 1880. évit vettem alapul, mint említettem, ez volt az első, amely az anyanyelv szerint rögzítette a lakosságot. Ez alapján a vármegyének 1880-ban 163 013 fő lakosa volt. (A magyar korona... 1882, 229. p.) A legnagyobb etnikum a szlovákság volt 115 470 fővel, második a ruszinság 30 898-cal, a harmadik a német anyanyelvűek csoportja 10 699 fővel, míg a negyediket a magyarok alkották 4 226 fővel. (A magyar korona... 1882, 229. p.) 1900-ra a megye lélekszáma 172 706-ra növekedett. Megfigyelhető, hogy a szlovákság lélekszáma csökkent 115 141-re, addig a ruszinok (33 988), a németek (10 886) és a magyarok (10 926) száma nőtt.³ A leglátványosabban a magyar anyanyelvűek száma nőtt, 122,6 %-kal. A magukat magyar anyanyelvűeknek vallók arányát növelte a kivándorlás. 1880 és 1910 között 50 390 szlovák anyanyelvű személy hagyta el a vármegyét.⁴

Rácz István idézi a Bártfán élő Gerényi József tudósítását: „érdekes látványt nyújt mezei munka idején a falu népe. Nő hajtja a tehenes szekeret, nő fogja az eke szarvát, nő kaszál [...]. Valóságos kis feminista társadalom képe gyanánt fest e furcsa állapot.” (Rácz 1972.) A férfi-nő aránya végletesen eltorzult, a szalmaözvegyek aránya meghaladta 25%-ot. Tovább növelte a magyarság részarányát és regionális jelenlétét a magyar közművelődés hangsúlyos jelenléte (egyesületek, az eperjesi Collegium), a városi német és főként a zsidó lakosság asszimilációja, a magyar kormánysegédlettel gondosan kiválogatott görög katolikus püspökök magyarosító hatása. Mindezt különösen felerősítette a gyorsan magyarosodó zsidóság jelenléte vidéken és a városokban. Ez a folyamat a több szakaszra osztható asszimilációs folyamatban az akkulturáció és a nyelvváltás (vagy inkább a kétnyelvűek nyelvi dominanciaváltásának) szakaszát jelentette az első világháború előtti évtizedekben. Véleményem szerint csupán az történt, hogy a két nyelvet beszélők közül egyre többen vallották magukat a népszámlálás szerint magyar „anyanyelvűnek”, azaz mint akik a legszívesebben magyarul beszélnek, és eredeti anyanyelvüket mint második beszélt nyelvet jelölték meg.

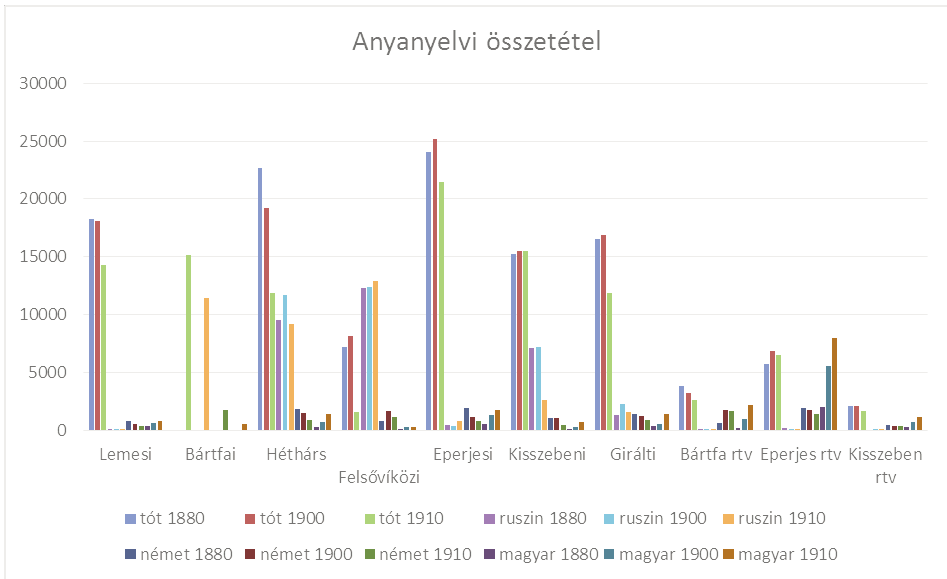
Az 1910-es népszámlálás során folytatódott az 1900-ban elkezdődött folyamat. A szlovákság és a németiség száma csökkent, a már említett folyamatok révén. 1900-hoz képest szlovákok száma 13 286 fővel csökkent, a németeké 1 400-zal.⁵ Ezzel szemben a ruszinok és a magyarok száma növekedett. A ruszinoké 4 512-vel nőtt, a magyaroké pedig 7 162 fővel. A már említett folyamatok és körülmények segítették a magyarok ily látványos növekedését.

3 Magyar Statisztikai Közlemények (tovább: MSK) 1. kötet. Budapest, 1902, 246–247. p.

4 Uo.

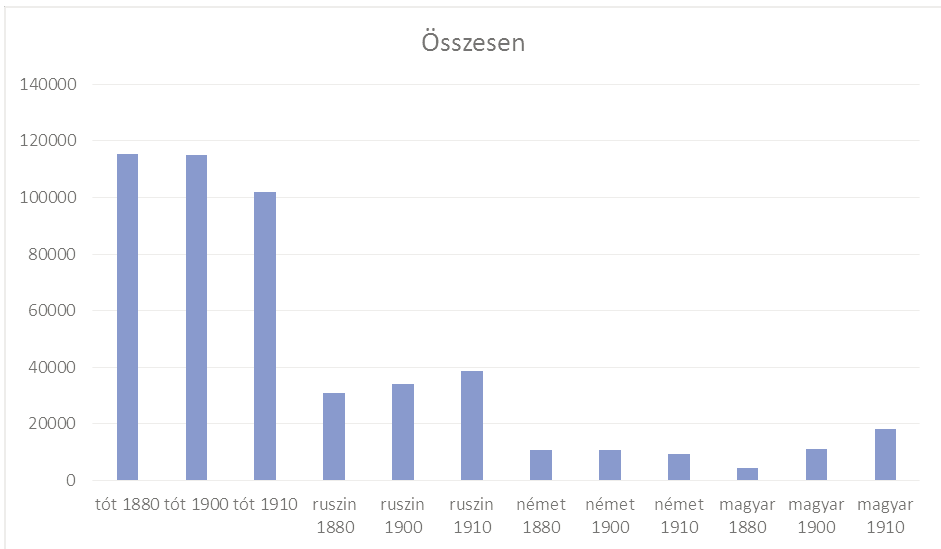
5 MSK 42. kötet. 1920.

1. diagram. Anyanyelvi összetétel 1880-ban, 1900-ban és 1910-ben

rtv = rendezett tanácsú város

2. diagram. Az összlakosság anyanyelvi megoszlása (1880, 1900 és 1910)

A felekezet összetételét vizsgálva 1880-ban a vármegyében a római katolikus volt a domináns, 88 828 fő. Ehhez tartoztak túlnyomó részt a szlovákok, magyarok. A másodikok a görög katolikusok voltak 51 361 fővel. (A magyar korona... 1882, 229. p.)

Voltak még ágostaiak (németek és szlovákok). A görög katolikusok esetében kiemelendő, hogy a számuk jóval több volt, mint a ruszinságé. A kettő közti különbséget a szlovákokhoz asszimilálódott ruszinság képezte. Megemlítendő még az izraelita vallású, részben még mindig jiddis anyanyelvű vagy jiddis–magyar kétnyelvű népesség, amely jelentős számmal, 12 735 fővel képviseltette magát. Az 1880-ban a magukat magyarnak vallók a megye északi részén zsidó vallású magyarok voltak. Zboróban a zsidóság többsége a szlováksághoz asszimilálódott, míg Eperjes kivételével a többi település izraelita vallású közösségeinek tagjai zömmel jiddis anyanyelvűnek vallották magukat, amit a korabeli magyar népszámlálási gyakorlat német anyanyelvűként rögzített. (A *magyar korona...* 1882, 229. p.) A fontosabb városokban, illetve a járások központjában a zsidóság képezte a magyar és a német lakosság jelentős részét. Például ilyen volt Héthárs, Girált.

Ehhez képest 1900-ban nem történt komolyabb változás a felekezeti összetételben. A római katolikusok száma 93 753-ra, a görög katolikusoké 53 434-re nőtt, viszont az izraeliták száma csökkent 12 262 főre.⁶ Ennek egyrészt az lehetett az oka, hogy sokan kikeresztelkedtek vagy a fejletlenebb területekről elvándoroltak az ország központi régióiba. A népszámlálási adatok alapján meg tudjuk mondani azt is, hogy hányan voltak magyarok vagy éppen szlovákok az egyes felekezetben.

1. táblázat. A magyar, rutén, szlovák és német anyanyelvűek felekezeti összetétele Sáros megyében, 1900–1910

	izraelita		görög katolikus		római katolikus	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910
Magyar anyanyelvűek	2 270	3 970	892	1 523	6 012	10 136
Rutén anyanyelvűek	–	–	33 717	38 241		
Szlovák anyanyelvűek	887	105	18 296	11 575	83 274	77 936
Német anyanyelvűek	9 027	8 194	–	–	1 240	826

Látható, hogy a magyarok és a németek alkották a legnagyobb részét a zsidó felekezetnek. Szépen látszik az is, hogy a ruszinok a görög katolikus felekezethez tartoztak. 1900-tól vannak arra nézve adataink, hogy a megyében hányan is tudtak magyarul. Ez 1900-ban 21 230 fő volt, de ebből csak 10 304-en tudtak beszélni is.⁷

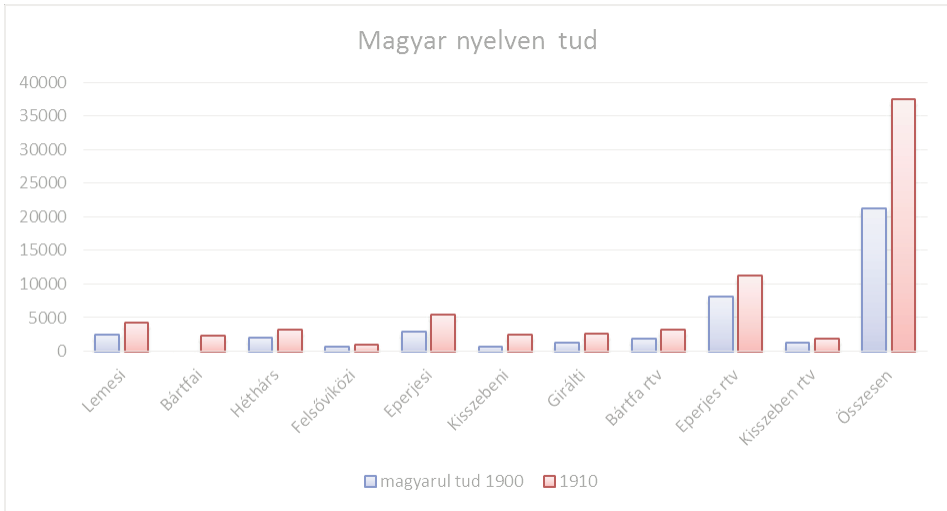
2. táblázat. A nem magyar anyanyelvűek magyar nyelvismerete Sáros megyében, 1900–1910

Anyanyelv	német anyanyelvűek		szlovák anyanyelvűek		rutén anyanyelvűek	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910
magyarul beszél	2876	3246	6900	14470	414	1203

6 MSK 1. köt. 1902, 246–247. p.

7 MSK 1. köt. 1902, 246–247. p.

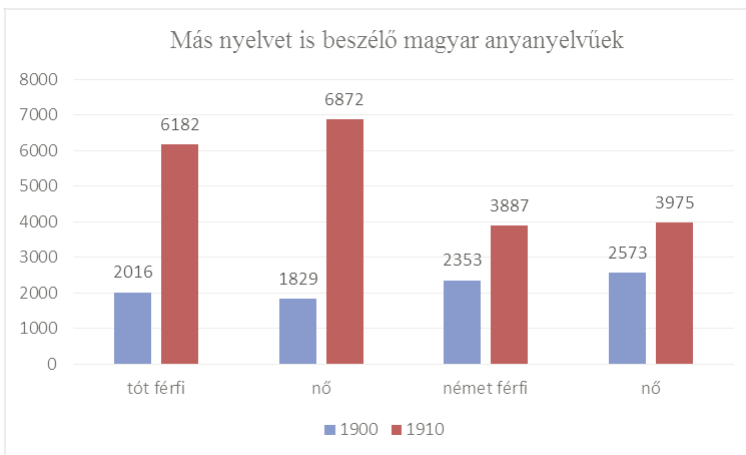
3. diagram. Magyar beszélő nem magyar anyanyelvűek 1900 és 1910-ben

A táblázatból kitűnik, hogy a megyében a szlovákok voltak azok, akik nagyobb számban tudtak magyarul. A ruszinok esetében ezt az alacsony számot az okozta, hogy ők a megye olyan részeit foglalták el, ahol a magyar nyelv hatása kevésbé érvényesült.

1910-re viszonylag erősen megmutatkozott a magyar oktatáspolitikai eredménye a térségben: 1900-hoz képest 37 441-en tudtak magyarul, körülbelül 16 000 fővel többen. Az egyes nemzetiségek esetében hasonló tendencia mutatható ki, különösen a szlovákság körében. A szlovákok esetében 14 470-en tudtak magyarul beszélni.⁸ Ehhez persze hozzátehetjük, hogy a magyar nyelvismeret terjedése elsősorban a városi népességben és a zsidóság körében volt megfigyelhető.

4. diagram. Nők és férfiak nyelvi megoszlása 1900 és 1910-ben

8 MSK 42. kötet. 1920.

A magyar nyelvismeret térnyerésével párhuzamosan a szlovákok használók száma is növekedett a magyarság körében. Ez főként a nagyobb településeken jelent meg, ahol a magyarság is képviseltette magát. Mint látjuk, 1910-re a nők megelőzik a férfiakat a magyar és általában minden további nyelv ismeretében. Ez vélhetően az oktatáson kívül abból ered, hogy a korban egyre többen kötöttek vegyes házasságot, amivel a nyelvi különbségek egyre inkább csökkenetek.

A vármegyét hét járásra osztották fel. A járások közül négyben a szlovákságnak volt abszolút többsége, kettőben csak relatív többséget alkotott. Egyben a Felsővízközi járásban ruszin többség volt megfigyelhető. Jelentősebb létszámban találunk magyarokat és németeket egyes településeken. A szlovákság magterületei voltak: Zboró, Girált, Kurima, Berenicze, Radoma, Tapolyhanusfalva, Héthárs, Pécsújfalu, Palonca, Alsószalók, Planica és Szemelye. A ruszinok nagyobb számban képviseltették magukat: Csércs, Hosszúvágás, Feketekút. Ahol a németek vannak többségben, azok a következők: Berencza, Héthárs, Paloncza, Németsóvár, Kurima, Tapolyhanusfalva, Felsővízköz, Lodomérvágás, Malczó és Zboró. Magyarok esetében pedig: Nagysáros (Eperjes kisu-gárzásának tudható be), Tótsóvár, Pécsújfalu, Girált. Közel azonos volt a létszámuk Sebeskellemesen és Limesen.

Az 1880-as népszámláláshoz képest az 1910. évi népszámláláson 61 település „váltott” anyanyelvet, többségében azok, amelyek 1880 előtt ruszinok voltak. Az ilyen esetekben megfigyelhető, hogy a teljes szlovák lakosság vált ruszin anyanyelvűvé vagy fordítva. (5. táblázat) Voltak olyan települések is, amelyekben a ruszinság és szlovákság száma megegyezett. Ez azzal magyarázható, hogy ezek a települések feküdtek az ún. szlovák–ruszin nyelvhatár kontaktuszónájában. Itt kell megemlítenem, hogy a kontaktuszóna fogalmát (a magyar néprajzi szakirodalom a németes „kontaktzóna” kifejezést használja) Gunda Béla használta először. Gunda az etnikai „kontaktzónát” kulturális és nyelvi érintkezési övezetként jelöli meg. (Gunda 1958, 573. p.) Paládi-Kovács Attila sajátos karaktert tulajdonít a két egymással határos nyelvterület, nyelvhatár, etnikai határ menti övezetnek. (Paládi-Kovács 1984, 61–73. p.)

3. táblázat. A „nyelvváltó” sárosi települések (1880, 1900 és 1910)

	1880	1900	1910
Bajorvágás	szlovák	ruszin	ruszin
Máté	ruszin	szlovák	ruszin
Pusztamező	ruszin	szlovák	ruszin
Szulin	szlovák	ruszin	ruszin
Fias	szlovák	ruszin	szlovák
Kozsány	szlovák	ruszin	ruszin
Mátévágása	szlovák	ruszin	ruszin
Sósfüred	ruszin	szlovák	szlovák
Vajkvágása	szlovák	ruszin	ruszin
Alsófenyves	szlovák	ruszin	ruszin
Alsóhímes	szlovák	ruszin	ruszin
Alsókomarnik	ruszin	szlovák	ruszin

	1880	1900	1910
Dobroszló	szlovák	ruszin	ruszin
Dolgonya	ruszin	szlovák	ruszin
Felsőfenyves	szlovák	ruszin	ruszin
Felsőkomárnok	ruszin	szlovák	ruszin
Felsőrákócz	szlovák	ruszin	ruszin
Gribo	ruszin	szlovák	ruszin
Györgyfülde	szlovák	ruszin	ruszin
Hrabovcsik/gyertyánpatak	szlovák	ruszin	ruszin
Kapisó	ruszin	szlovák	ruszin
Kisfagyalos	ruszin	szlovák	ruszin
Kisolysó	szlovák	ruszin	ruszin
Komlósa	szlovák	ruszin	ruszin
Körösény	szlovák	ruszin	ruszin
Meredély	ruszin	szlovák	ruszin
Mérfalva	ruszin	szlovák	ruszin
Peszternye	ruszin	szlovák	ruszin
Regettő	ruszin	szlovák	ruszin
Róna	ruszin	szlovák	szlovák
Ruzsoly	ruszin	szlovák	ruszin
Szárazhegy	ruszin	szlovák	ruszin
Végortovány	szlovák	ruszin	ruszin
Esztebnek	ruszin	tót	ruszin
Gerla	szlovák	ruszin	ruszin
Sárosgörbény	ruszin	szlovák	ruszin
Krizse	ruszin	szlovák	ruszin
Tapolylipova	szlovák	ruszin	ruszin
Viszlava	szlovák	ruszin	szlovák

A táblázatokból jól látszik, hogy a rutén–szlovák nyelvhatár, illetve etnikai kontaktuszó-
na közelében leginkább Felsővízköz járás területén volt a legtöbb bizonytalanság, illet-
ve változás a hivatalos népszámlálási adatfelvételben. A megyében látszólag itt volt a
legtöbb változás a ruszinság és szlovákság között, amit a korabeli irodalom az egyes
településekért folytatott nyelvi-nemzetiségi s részben felekezeti harcként, gyakran
pedig a „Felvidék eltótosodásaként” értelmezett. Tény, hogy a folyóvölgyekben, a Tapoly
és az Ondava mentén a települések egymásra jobban hatottak. A népszámlálási feke-
te-fehér adatok alapján készült térképen az látszik, hogy a „nyelvhatár” jelentősen
módosult 1880-hoz képest. 1910-re azonban – az anyanyelvi adatok megváltozott kri-
tériumainak a következtében – sok olyan település, amely 1900-ban látszólag a sta-
tisztikai adatok szerint anyanyelvet váltott, ismét visszatért az eredeti anyanyelvhez.
Rutén maradt például Bajorvágás, Szulin, Kozsány, Mátévágása, Vajkvágása,
Alsófenyves, Alsóhímes, Alsóodor, Dobroszló, Felsőfenyves, Felsőrákócz, Györgyfülde,
Gyertyánpatak, Kisolysó, Komlósa, Körösény, Végortovány Remenye, Gerla és
Tapolylipova. Szlovák maradt Sósfürdő és Róna, de Viszlava és Fias átmeneti ruszinság-

ből ismételten szlovák lett. 17 település esetében megfigyelhető, hogy míg 1900-ban szlovák volt, 1910-re ismételten az 1880-as összetételt mutatta, vagyis ruszinként írták össze. Jól látható, hogy ebben a zónában a „nyelvváltás” akár 10 évenként is bekövetkezhetett, ami a két nyelv nyelvjárása közti csekély eltérésekkel, a falu görög katolikus vagy katolikus jellegének hangsúlyozásával és az összeírások eltérő szempontjaival függött inkább össze, nem pedig a helyben élő népesség valamilyen tényleges nyelváltásával.

4. táblázat. A szlovák és a rutén anyanyelvű lakosság száma közel azonos

	szlovák 1880	szlovák 1900	szlovák 1910	ruszin 1880	ruszin 1900	ruszin 1910
Hönig	499	332	22	0	294	618
Olajpatak	517	317	326	0	183	86
Litinye	530	279	30	0	326	477
Berezóka	66	30	51	0	39	50
Porszács	1	50	3	90	73	91
Bányavölgy	217	112	95		140	123
Ladomérvágása	18	285	26	692	455	459

Az itt látható települések vegyes összetételűek voltak, és ez 1900-ra alakult ki. Ezek azok a települések, amelyek közvetlenül a két etnikai határ mentén fekszenek. Itt többes identitás meglétével számolhatunk, hiszen a szlovákok vagy a ruszinok száma közel azonos volt. 1910-re azonban kettő kivételével mindegyikben egy nemzetiség maradt többségben. Ilyen település volt: Hönig, Olajpatak, Litinye, Porszács, Szorocsány. Berezóka és Bányavölgy megtartotta vegyes etnikai összetételét, bár Bányavölgy esetében már a ruszinok javára mozdult a település összetétele.

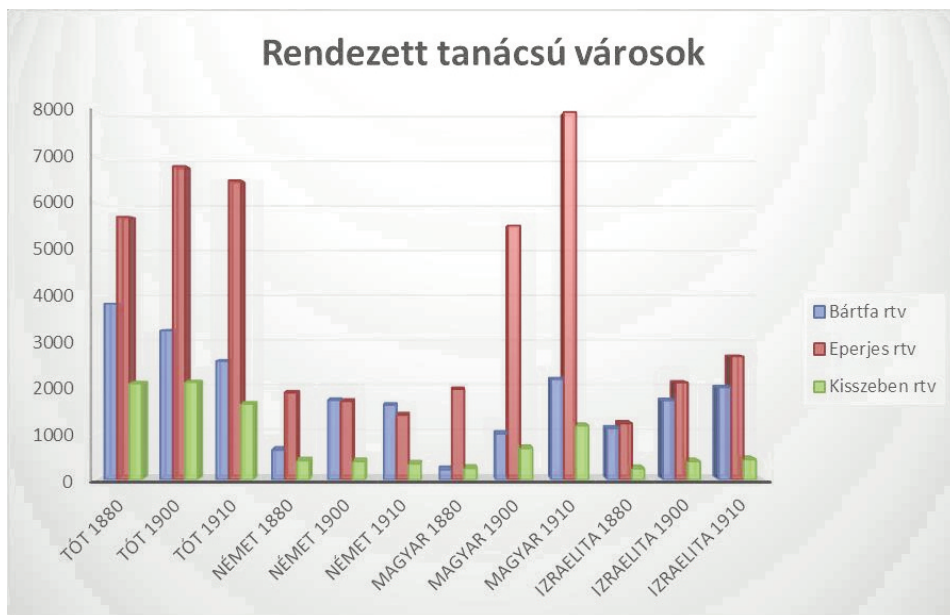
5. táblázat. Példák teljes települések két-, illetve kettős nyelvűségére

	szlovák 1880	ruszin 1900	ruszin 1910
Gellért	151	156	142
Zsetek	124	135	142
Jákorésze	204	214	230
Bátorhegy	287	308	284
Kishollód	76	81	77
Felsőcsernye	542	615	651
Rózsadomb	150	147	140
Czigelka	468	468	466
Sasó	149	151	153
Viskó	138	135	157

	1880 ruszin	1900 szlovák	1910 ruszin
Malczó	551	531	541

Érdekes külön megvizsgálunk a vármegye fontosabb városait. Sárosban három rendezett tanácsú város volt, Eperjes, Bártfa és Kiszzeben. A lakosság etnikai összetételét nézve Bártfa és Kiszzeben szlovák többséggel rendelkezett. Eperjes esetében jelentős változás figyelhető meg. 1900-ra a városban már csak relatív többséget mutatott a szlovákok száma, 1910-re viszont a városban a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók többségbe kerültek. Ily módon kétnyelvű város volt Eperjes mellett Kiszzeben is magyar és szlovák, Bártfa pedig a némettel kiegészülve a háromnyelvűség képét mutatta.

5. diagram. Rendezett tanácsú városok (1880, 1890, 1900)

Bártfának 1880-ban mindössze 4 686 lakosa volt, a város fejlődése a dualizmus korában stagnált. (A magyar korona... 229. p.) A város szlovák többséggel rendelkezett, valamint német és magyar kisebbséggel. A szlovákok aránya 81,4% volt az összlakosságból. (A magyar korona... 229. p.) A németek és magyarok csekély számmal képviselték magukat. Ennek a magyar és német anyanyelvűként regisztrált kisebbségnek a jelentős része zsidó felekezetű volt. 1900-ra némileg módosult a felállás. A szlovákok száma csökkent 582 fővel, míg a németek száma 1 076-tal, a magyarok száma 781 fővel nőtt.⁹ Ezt a növekedést mutatja az izraeliták számának növekedése is. (1 715 fő) Ennek az oka tehát elsősorban a zsidóság elmagyarosodása lehetett, másrészt Bártfa továbbra is őrzött valamit a múltjából, s viszonylag jelentős kereskedelmi forgalommal rendelkezett. 1910-re ez a kép is változott, a három etnikum aránya kiegyenlítette egy-

9 MSK 1. kötet. 1902, 246–247. p.

mást. A városban relatív többségre tett szert a magyarság 2 719 fővel, míg a szlovák anyanyelvűek a második helyre szorultak.¹⁰ A szlovákok száma 2 571 főre csökkent. A magyarok súlyát erősítette a gyorsan magyarosodó zsidók száma: közel kétezeren vallották magukat izraelita felekezetűnek.¹¹ Az izraeliták nagy része a népszámlálás során magyar anyanyelvűnek mondta magát. Ez azt jelenti, hogy a zsidóságnak a 93%-a a magyar nyelvet jelölte meg anyanyelvként, azaz mint olyan nyelvet, amelyet vagy a családjában elsőként tanult meg, vagy amelyet a legszívesebben beszélt. A nem magyar anyanyelvűek közül 1 048 fő tudott magyarul. Ennek a viszonylag alacsony számnak a forrása az lehet, hogy a város háromnyelvű volt, azaz szinte mindenki tudott szlovácul, illetve németül a magyar mellett.

Eperjes volt a vármegye központja, itt élt a legtöbb ember a népszámlálások során. „Európai értelemben vett városi élet virágzott ebben a bájos felvidéki városban [...]” (Borsody 1996, 74. p.) Ez a város jelentette a keleti szlovákok kulturális központját. Itt indult meg 1907-ben a szlovák dialektusban kiadott *Naša Zastava*, ami a keleti szlovákok központi újságja volt. Eperjest gyakran magyar városnak tekintjük, de nyelvében nem volt az. Lelkében és szellemében avatódott magyarrá, mert olyan események játszódtak falai közt, amelyek a magyar nemzeti történelem szerves részét jelentették. 1880-ban 9 719 lakosa volt. (A *magyar korona...* 229. p.) Ekkor még a város relatív szlovák többséget mutatott 5 705 fővel.¹² A magyarok és a németek alkották a város lakosságának egyharmadát. Eperjesen volt a legnagyobb a megyében élő magyar anyanyelvűek száma. 1880-ban 1 963, (A *magyar korona...* 229. p.) 1900-ban 5 513,¹³ 1910-ben 7 976 fő mondta magát magyar anyanyelvűnek.¹⁴ 1910-re a magyar etnikum került többségbe a városban, mivel a szlovákok száma 6 494 volt.¹⁵ Természetesen a zsidó felekezetűek többsége már itt is magyar anyanyelvűvé vált. Számuk folyamatos növekedést mutatott. 1880-ban 1 221, (A *magyar korona...* 229. p.) 1900-ban 2 106,¹⁶ 1910-ben pedig 2 673 fő volt,¹⁷ ami jól jelzi, hogy arányuk a magyarok közt végig igen jelentősnek bizonyult. A város magyarrá válásában is fontos szerepet játszott a zsidóság elmagyarosodása. Emellett Eperjes mint a vármegye központja, tipikus példája volt a felső-magyarországi városokban lezajlott oktatási, közigazgatási és modernizációs háttérű magyarosodásnak.

A várost a korban a Tarca-parti Athénnek is nevezték, és nemcsak a lokálpatrióták büszkesége tartotta jelentős szellemi központnak, hanem egész Magyarország. (Borsody 1996, 73. p.) Eperjes az elsőrendű középfokú oktatási központok közé tartozott a dualizmus időszakában. Négy polgári iskola mellett három tanítóképző (egy állami, egy evangélikus, és egy görög katolikus) és három gimnázium, illetve felső leányis-

10 MSK 42. kötet. 1920, 246–249. p.

11 MSK 42. kötet. 1920, 246–249. p.

12 MSK. 42. kötet. 1920, 246–249. p.

13 MSK 1. kötet. 1902, 246–247. p.

14 MSK 42. kötet. 1920, 246–249. p.

15 MSK 42. kötet. 1920, 246–249. p.

16 MSK 1. kötet. 1902, 246–247. p.

17 MSK 42. kötet. 1920, 246–249. p.

kola működött. Kiemelkedő volt a tanulók száma is a lakosságához képest (114,8 tanuló jutott 1 000 lakosra). (Beluszky 2005.) Oktatási szerepkörét gazdagították felsőfokú intézményei is (az evangélikus jogakadémia és a görög katolikus hittudományi főiskola). Eperjes tehát a századelő egyik legmarkánsabb iskolavárosa volt. Maguk az iskolák is hozzájárultak a magyarság térnyeréséhez. Fontos szerepe volt minden szinten abban, hogy a városi elit és a városi polgárság többsége magyar érzelmű maradt, végig az egész dualizmus időszakában, ami óhatatlanul hatott a városban élő keleti szlovák (szlovják) népesség patriotizmusára is.

Kisszeben Sáros vármegye harmadik rendezett tanácsú városa volt Bártfa és Eperjes mellett. A városnak 1880-ban 2 825 lakosa volt, Bártfához hasonlóan a dualizmus alatt alig fejlődött, inkább stagnált. (*A magyar korona...* 229. p.) A városban a szlovákok száma 2 088 fő volt, amely összlakossághoz viszonyítva 73,91%-ot jelentett. (*A magyar korona...* 229. p.) A német lakosság képezte a második legnagyobb etnikumot a városban, a maga 412 főjével. (*A magyar korona...* 229. p.) A magyarok száma elmaradt, mindössze 245 fővel képviselték magukat a városban. (*A magyar korona...* 229. p.) Ennek a magyar és német anyanyelvűként regisztrált kisebbségnek a jelentős része feltehetően zsidó felekezetű volt.

A másik két rendezett tanácsú városhoz képest 1900-ra a város etnikai összetételében jelentős változás nem történt. Ami a statisztikai adatokból szembetűnik, az, hogy a szlovákok száma szinte stagnált a 20 év alatt. A lélekszámuk 2 112 fő volt, ami 1880-hoz képest 24 fővel való gyarapodást jelentett.¹⁸ Ehhez képest nőtt a magyarok száma 435-tel, a németek száma viszont csökkent 19 fővel.¹⁹ Ezt a növekedést nem magyarázhatjuk az izraeliták számának növekedésével, mert a számuk 392 fő volt.²⁰ A magyarok lélekszámának növekedése és a szlovákok számának stagnálása a vármegyét sújtó kivándorlással magyarázható, illetve a magyarság térnyerésével.

1910-re Kisszeben anyanyelvi összetétele teljesen megváltozott. A város polgári lakossága 3 016 fő volt.²¹ A három etnikum közül a magyarok és a szlovákok száma közel megegyezett. A városban a szlovákok már csak relatív többségbe kerültek 1 640 fővel,²² míg a magyar anyanyelvűek száma megduplázódott. A magyarok száma 488 fővel nőtt. A magyarok súlyának erősödését kevésbé befolyásolta a Bártfához és Eperjeshez képest a magyarosodó zsidók száma, hiszen mindösszesen 437 fővel képviseltették magukat.²³ Valószínűleg továbbra is a kivándorlás képezett gátat a szlovákok számának növekedésében. Ezzel párhuzamosan nőtt a magyar anyanyelvűek születésének számaránya, mivel őket kevésbé érintette az Egyesült Államokba való migráció. A nem magyar anyanyelvűek közül 1 808 fő tudott magyarul.²⁴ Ennek a magas számnak a forrása az lehet, hogy az erőteljes magyarosodás következtében a város egynyelvűből kétynyelvűvé vált, azaz szinte mindenki tudott magyarul a szlovák mellett.

18 MSK 1. kötet. 1902, 246–247. p.

19 MSK 1. kötet. 1902, 246–247. p.

20 MSK 1. kötet. 1902, 246–247. p.

21 MSK 42. kötet. 1920, 246–249. p.

22 MSK 42. kötet. 1920, 246–249. p.

23 MSK 42. kötet. 1920, 246–249. p.

24 MSK 42. kötet. 1920, 246–249. p.

Összegzés

Tanulmányom összegzéseként a címben feltett kérdésekre, feltevésekre kívánok válaszolni népszámlálások tükrében. A keleti szlovák (szlovják) népesség értelmezési kereteit a nyelvjárás, felekezeti és a regionális identitás háromszögében jelölhetjük ki. A Sárosban és a szomszédos két megyében élő nemzetiségek (szlovákok, ruszinok, németek és magyarok) többes identitásáról, két- és többnyelvűségéről, kettős, hármass nyelvhasználatáról és változó (anya)nyelvi identitásáról beszélhetünk. Úgy gondolom, hogy a szlovjakságot elsősorban ezekben a helyi, lokális identitásstruktúrákban érthetjük tetten, amit a népszámlálások kategóriái nem tudtak visszaadni. Jól jelzi a helyi sajátosságokat, hogy a Sáros vármegyei elit körében teret nyert a helyi gyökerekre és viszonyokra épülő sárosi identitás, amely az elmosódó szlovák és ruszin nyelvhatár mentén a két szláv nemzetiség körében is éreztette hatását. Ennek gyökerét abban találhatjuk, hogy a nyugati szlovák kulturális intézmények, az ellenzéki szlovák nyelvű sajtó akciórádiusza nem ért el erre a területre. Jól nyomon érhető volt, hogy egyes települések esetében sokat számított az, hogy éppen milyen nemzetiségű és felekezeti lelkész, pap volt a községben.

Maga a szlovjakság egyfajta kontaktusjelenséggé is felfogható, mivel Sárosban négy nemzetiség és öt vallás keveredett egymással, illetve élt egymás mellett. A kisebb folyóvölgyekben megbúvó vegyes nyelvi összetételű falvak egymással tartottak fenn szorosabb kapcsolatot, ami gyakran oda vezetett, hogy az egymással való érintkezések során sajátos többnyelvűségi gyakorlatok, illetve vegyes vagy többes identitásformák alakultak ki. Természetesen a lokális viszonyokon kívül a magyar vármegyei és kormányzati politika is érdekelt volt abban, hogy a szlováktól különböző szlovják identitás megerősödjön, és kifejlődhessen.

Irodalom

- A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei.* II. kötet. Budapest, 1882.
- Ablonczy Balázs 2001. Virtuális vármegye: Sáros, 1820–1940. *Pro Minoritate*, 10. évf. 3. sz. 82–86. p.
- Ábrahám Barna 2003. Szlovákok és szlovjokok: a nemzet határai. *Limes Tudományos Szemle*, 16. évf. 3. sz.
- Beluszky Pál (szerk.) 2005. *Magyarország történeti földrajza*. I. kötet. Budapest–Pécs, Dialogus–Campus.
- Borsody István 1996. Eperjes – időszerű városkép. In Filep Tamás Gusztáv–Szőke Edit (szerk. és összeáll.): *A tölgyfaerdőre épült város*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum.
- Dávid Zoltán 1980. A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. *Valóság*, 7. sz. 87–101. p.
- Demeter Gábor–Bagdi Róbert 2009. *Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715–1992)*. Debrecen.
- Gunda Béla 1958. Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők. *Ethnographia*, 69. évf.
- Joó Rudolf 1988. *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Budapest, Gondolat.
- Karpinsky, Peter 2009. *Východoslovenské nárečia (Výsledky výskumu v období 1960–2009. Slovo o slove. Zborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity. Prešov, Katedra komunikačnej a literárnej výchovy, Pedago-*

- gická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2009. 20–35. p. <http://www.unipo.sk/public/media/11314/Slovo%20o%20slove%2015%20-%202009.pdf>
- Kászonyi Ferenc 1943. A szlovják kérdés. Dvortsák Győző emlékére. *Kisebbségvédelem*, 6. évf. 3–4. sz.
- Kovács Alajos 1928. A nyelvismeret, mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzője I. *Statisztikai Szemle*, 6. évf. 1. sz. 1–32. p.
- Mikszáth Kálmán 1999. A gavallérok. In uő: *A sipsirica és más elbeszélések*. Budapest, Unikornis Kiadó.
- Nagy Mariann 2003. *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Paládi-Kovács Attila 1984. Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In Kunt Ernő–Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 61–73. p.
- Passuth László 1996. Az örök Sáros. In Filep Tamás Gusztáv–Szőke Edit (szerk. és összeáll.): *A tölgyfaerdőre épült város*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum.
- Rácz István 1972. A parasztok elvándorlása faluról. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914*. Budapest, 1972. Eredetiben: Gerényi József: *Az amerikai kivándorlás okai, hatása*. Bártfa, 1913.
- Süli-Zakar István 2003. A régió: földrajzi integráció. In Süli-Zakar István (szerk.): *A terület-és településfejlesztés alapjai*. Budapest–Pécs, Dialóg–Campus.
- Szarka László 1995. *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, Kalligram, 48–78., 118–125. p.
- Szarka László 1998. *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 37–40. p.
- Tajták, Ladislav 1966. *Naša zastava – nástroj politiky maďarských vládnucich tried*. *Nové obzory*, 8.

GÁBOR SZTANCS

DIALECT, CONTACT PHENOMENA OR HUNGARIAN PROPAGANDA?

DATA AND INTERPRETATIONS OF THE EASTERN SLOVAK (SLOVJAK) ETHNIC REGION

The possibilities of interpretation of the eastern Slovak (Slovjak) population can be traced out in the triangle of dialect, denomination, and regional identity. The nationalities (Slovaks, Ruthenians, Germans and Hungarians) living in Šariš, have double or multiple identities, they use two or more languages and, as regards their use of mother tongue and other languages, they have a varying linguistic identity. As proof of that, a special local Šariš identity has gained ground among the local elite of the Šariš County, based on local roots and relations, which also had an impact on the two Slavic nationalities living along the blurred Slovak and Ruthenian language border. The Slovjaks can be seen as a form of contact phenomena, as in Šariš, four nationalities and five religions mixed together, or lived side by side. Naturally, apart from the locals, both the Hungarian county and national governments had been interested in the strengthened and developing Slovjak identity, which was differing from the Slovak one.

Jelek 5. a térben 5.

Liszka József

Szent Háromság egy Isten dicsőségére...

Fórum Kisebbségkutató Intézet

ISTVÁN GAUCSÍK
Theodor Ortvyar. The Representative of the Scientists ´ Republic

930.1-051
94(437.6)

Keywords: Tivadar (Theodor) Ortvyar, Ortvyar, biography, Hungarian historical science, history of Pozsony (Bratislava)

Ortvyar Tivadar katolikus pap, történész, régész, őskortörténeti, művészet- és politikatörténeti, természetrajzi és tudomány-népszerűsítő művek szerzője, ahogy a Pozsonyban 1876-ban megjelent írói névtár jellemzi, „szorgalmas és jeles történetnyomozó és régiségbűvár” (Moenich–Vutkovich 1876, 356. p.), kétségkívül a 19. század második felének és a 20. század elejének egyik legjelentősebb magyarországi társadalomtudósa.

Otthonosan mozgott a történet- és földrajztudomány, egyháztörténet, régészet, éremtan és művelődéstörténet cseppet sem akadálymentes, sőt felettébb igényes, szakmai felkészültséget, széles látókört, olvasottságot és újító lelkületet követelő területein. Sokrétű tudósi és majd fél évszázadot felölelő kutatói és publikációs tevékenysége annál inkább figyelemre méltó, mert ez a fajta polihisztori habitus napjainkra a társadalomtudományok specializálódásával, a történeti iskolák és képviselőik bizonyos fokú kanonizálódásával, az akadémiai műhelymunka elefántcsonttoronyba való bezárulásával (visszavonulásával) kiveszett, és inkább kivételnek, mint szabálynak számít. Manapság a történész szűk területen mozog vagy mainstream témákhoz nyúl, illetve azokhoz alkalmazkodik. A tudományos diskurzust a szociologizált modellek és nagystruktúrák tematizálják. Az újból és újból felbukkanó konjunkturális fogalmak, például identitás, kisebbség, elitek a reneszánszukat élik. A jelen sziszifuszi erőfeszítéseinek halmazából intellektuális felüdülés a historiográfiai hagyományokhoz való visszanyarodás, de természetesen nem az ott való végleges lehorgonyzásról van szó, hanem ösztönző impulzusok befogadásáról.

Ez a tanulmány nem foglalkozhat az Ortvyar-világ izgalmas és kiterjedt tereumával és változatos domborzati viszonyaival, azok körütekintő bejárásával, szemrevételezésével. Ortvyar 25 éves korától 73 éves koráig alkotott. 48 év alkotómunkájának részletes értékelésére természetszerűleg nem vállalkozhatom. Életrajzának legfontosabb állomásait kívánom bemutatni, és tudományos karrierjének vázlatos megrajzolására teszek kísérletet. Sokrétű munkásságát és szellemi irányultságát tézisszerűen, életrajzába ágyazom. Külön figyelmet szentelek a régészet, egyháztörténet és a város-, illetve régiótörténet területein kifejtett munkásságának, valamint az egyéb társadalomtudományi diszciplínákba vagy aldiszciplínákba (történeti földrajz, művészettörténet) besorolható műveit is bemutatom. Ortvyar Pozsony-recepciójával és a város történelméről kialakított képével a várostörténeti fejezeten belül foglalkozom.

A pozsonyi és budapesti kutatást, ugyanúgy a kézirat megszületését Frideczky János és az Agentura Pacis Posonium nagylelkűen támogatta 2013-ban.¹ Ortvy szellemi világának a feltérképezéséhez fontos impulzusokat adott a 2013. november 25-én, születésének 170. évfordulója alkalmából rendezett Ortvy-konferencia a Pozsonyi Casinóban.

A tanulmány kalandra és együttgondolkodásra hív, nem pótolhat egy több szempontú Ortvy-biográfiát. Annak megírására ösztönözhet. Emellett abban a reményben született, hogy Ortvy Tivadar emlékének az ápolására, egy pozsonyi Ortvy-kultusz felettből szükséges voltára felhívjuk a figyelmet és tudományos munkásságát a jelen szakmai diskurzusába emeljük be. Elhunytának ez évi 100. évfordulója erre is kötelezhet bennünket.

Családi gyökerek, szülőföld

A „hallgatag és szerény”, „lelkismeretes buzgalmű” Ortvy Tivadar Károly, eredeti nevén Orthmayr, 1843. november 18-án született Csiklován/Csiklovabányán.²

Ortvy egy különleges történeti régióban látta meg a napvilágot. A 18–19. századi Bánátban (Bánságban) ugyanis nem utolsó sorban a bécsi udvar gazdaság- és telepítéspolitikájának eredményeképpen differenciált munkamegosztási rendszer működött, gazdaságilag fejlett kultúrtáj volt. Mezőgazdasági, ipari és pénzügyi potenciálja a történelmi Magyarország legjelentősebb régiói közé emelte.³ Ez a gazdag múltú terület az etnikai és nyelvi tarkaság, sokféleség színvonalára: román, német, cseh, szlovák, különböző délszláv és balkáni népelemek, magyar, zsidó és cigány, sőt ugyan elenyésző arányban, de osztrák és francia élt egymás mellett évszázadokon keresztül. A hosszan elnyúló Csiklovabánya festői helyen, a bánáti erdős hegyek között található, a Krassó-Szörény megyei Oravicabányától délre, román etnikai területen, melyet nyugatról román–német vegyes terület és német etnikai sziget határolt.⁴

1 A kutatás a Szlovák Köztársaság Kormányhivatalának a nemzeti kisebbségek kultúrája támogatására kiírt pályázatán belül a KNM-232/2013/1.1.10 szám alatt valósult meg.

2 Magyar Tudományos Akadémiai Almanach 1916, 154. p. Életrajzi adatait röviden közli Borovszky 1904; 1914: 224–225. Arcképe uo. 227. A község neve románul Ciclova Montană, németül Montan/Deutsch Tschiklowa. Ortvy Tivadar neve és munkássága romániai szülőfalujának újabb kori emlékezetéből kihullott. Csiklova legjelentősebb szülőttei között nem jegyzik. A bánáti németek magyar történészként tartják számon. http://ro.wikipedia.org/wiki/Ciclova_Montan%C4%83,_Cara%C8%99-Severin (Utolsó letöltés: 2014. január 6.). [http://www.banater-berglanndeutsche.de/home.php?id=a13b16c1de&adm=\(Utolsó letöltés: 2014. január 6.\)](http://www.banater-berglanndeutsche.de/home.php?id=a13b16c1de&adm=(Utolsó%20letöltés%3A2014.%20január%206.)).

3 A bánáti gazdaság szegmenseinek részletesebb vizsgálatára Kókai 2006, 135–150. p.

4 Kókai 2010, 14. p. (3. térkép). Az etnikai-nemzetiségi viszonyok regionális megoszlására uo. 162–189. A község nevét 1911-ben magyarosították, átnevezték Csiklóbányára. Ortvy ezt az eljárást ellenezte. http://hu.wikipedia.org/wiki/Csiklovab%C3%A1nya#cite_note-3 (Utolsó letöltés: 2014. január 2.). „Az addig használatban volt s az évszázadok folyamán alakult régi falunевeket újjakkal cserélték fel. Néhány esetben visszaállították régi eltűnt magyar falunевeket, de igen sok falunak rosszul sikerült álmagyar és érthetetlen neveket találtak adni. Ezek az új falunевek nem mentek át a köztudatba s nem is éltek sokáig.” Cs. Sebestyén 1944, 5. p.

Ortvay német katolikus családban született. Lakásuk a csiklovai bányaigazgatóság épületében volt. A széles környéken híres, meredek sziklafalra épült, a Bánát legjelentősebb Mária-búcsújáró helyén, a helyi Sarlós Boldogasszony templomban keresztelték meg.⁵

A török hódoltság után német, cseh és egyéb telepesek, műszaki szakemberek, bányászok és ércverő munkások, illetve a több hullámban betelepülő román szénégetők lendítették fel itt a bányászatot. A település, melynek neve kora középkori szláv betelepülésre utalhat (Kiss 2006, 499. p.), a századok folyamán mindig román és ortodox többségű volt, valamint jelentős, aranymosásra szakosodott román anyanyelvű cigány kisebbséggel rendelkezett. A 18. század folyamán, a Temesi bánság bécsi telepítési mozgalma során betelepült németek a 19. század közepén adathozható 10% körüli aránya a 20. század elejére a töredékére csökkent.⁶

A Német- és Oláh-Csiklovára tagolódnak község már a középkorban híres volt rézbányászatáról, de vasat és ólmot is bányásztak itt. Csiklova a 18. század második felében és a 19. század első felében élte a virágkorát. A település bányaipara 1718-tól a bécsi udvar folyamatos befektetéseinek és fejlesztéseinek köszönhetően (kiterjedt nyersanyagfeltárás, kohók, vízi energia felhasználása) lendült fel. Csiklován épült fel a régió első rézolvastó kemencéje. A 19. század elején pedig meghatározó szerepet játszott a bánáti kohóipar, ércbányászat és -feldolgozás terén. Királyi pénzverdése I. Ferenc uralkodása alatt működött, rézpénzeket vertek benne. (Kókai 2010, 80., 81. p.) A 19. század második felében az Osztrák–Magyar Államvasút Társaság fektetett be a csiklovai bányákba és modernizálta a termelést. A helyi sörgyártás a közelmúltig élő hagyományt képez. Kezdetei a német bányajogban rögzített kiváltságokra vezethetők vissza. (Woth 2006, 12–13. p.) A település gazdag növényvilágát már a 19. század első felében felfedezték és feltérképezték a külföldi botanikusok. (Flora, 1840, I. kötet, 363–364. p.) A falu jelentős szőlőtermő vidéken helyezkedett el. (Boros 2006, 10. p.)

Az Orthmayr család valamikor a 18. század folyamán telepedett le Boksánbányán, amely a Bánát meghatározó ipari-bányászati központja volt. Ortvay nagy- és dédapja a boksánbányai műveknél bányafőnökként dolgozott.⁷

Apja Orthmayr Károly, aki „folyékonyan beszélte a magyar nyelvet”, a selmecebányai bányászati akadémián végzett és két évet a nagyváradi jogakadémián tanult. A csiklovai bányák igazgatója volt. A magyar forradalmi kormány valószínűleg 1848-ban kine-

-
- 5 Moenich–Vutkovich 1876, 356. p.; Ortvay 1906a, 1. p.; Szentkláray 1922, 4., 6. p.; Márki 1923, 4. p. Csiklova már a török korban látogatott zarándokhely volt. A templom kegyképe Máriát ábrázolja a kis Jézussal. A kis kápolna helyére építették 1776-ban a templomot. A helyi Mária-kultuszra bővebben Maurus 1925.
 - 6 A részletesebb demográfiai, nemzetiségi és felekezeti adatokra Varga 2002a; 2002b. A község történetének adataira <http://hu.wikipedia.org/wiki/Csiklovab%C3%A1nya>, (Utolsó letöltés: 2014. január 2.).
 - 7 Talán az egyik Ortvay-rokon, Ferdinand Orthmayr bukkan fel 1864-ben, akinek az apja bánya- és kohóigazgató volt. A közeli Dognácskáról származott. <http://leveltar.elte.hu/databases.php?ekod=22#O> (Utolsó letöltés: 2014. január 3.)

vezte a boksáni bányák főnökének, de a szabadságharc bukása után erről a posztról távoznia kellett. Szentkláray Jenő⁸ utal Ortvay apjának patrióta érzelmeire („a forradalmi mozgalmakban élénkebben nyilvánította hazafias érzelmeit”). Orthmayr Károly emiatt került a temesvári vizsgáló bizottság elé. A boksánbányai, jövedelmezőbb hivataltól ezután megfosztották, és a csiklovai bányák élére került vissza. Az Ortvay család ekkor költözött vissza Csiklovára. Apja 1857–1858-ban került az Osztrák–Magyar Államvasút Társaság szolgálatába, miután az állami bányabirtokokat a vállalat felvásárolta. Szászkbányára neveztek ki, majd egy erdélyi vasmű igazgatója lett. Betegsége miatt megvált állásától és Boksánbányán telepedett le, ahol 1864-ben hunyt el. (Szentkláray 1922, 8., 10. p.)

Anyja a horvát gyökerekkel is rendelkező, magyarul töredékesen beszélő Jendrássik Emília, aki orvosokat és ügyvédek felmutató családból származott. Orthmayr Károly 1840. május 11-én vette feleségül. (Szentkláray 1922, 5–6. p.) Négy fiúgyermekük született: Miksa, Tivadar, István és Béla.⁹ Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy idősebb testvérének, Miksának a fia az elismert matematikus és fizikus, Ortvay Rudolf, az unokaöccse volt.¹⁰

A fiatal Ortvay gyermekkorában nem tudott magyarul. A családban a társalgási nyelv a német volt. Joggal feltételezhető, hogy vallásosságát az erős helyi német katolikus identitás, a Mária-kultusz, a család mélyen megélt katolikussága és hitbuzgalma ébresztette fel, mélyítette el.¹¹ Idős korában betegen és magányosan sokszor visszakanyarodott gyermekéveihez.¹² Apró mozzanat, de lehet, hogy bizonyos fokú valóságstartalommal bír: a történelem iránti érdeklődése, az új ismereteknek a felfedezése kiskorára visszavezethető. Az 1904-es pozsonyi tudomány-népszerűsítő előadásán ugyanis egy csiklovai emlékképet villantott fel, amire még hatvanegy évesen is emlékezett.¹³

8 Szentkláray Jenő (1843–1925) történész és katolikus pap. Egyidős volt Ortvayval. 1866-ban szentelték pappá, és majdnem egy időben kezdte világi tanári pályáját is vele. Ortvay legközelebbi munkatársa és legjobb barátja. Életútjára és munkásságára bővebben Kalapis 1987, 87–91. p.

9 Szentkláray Jenő adatai szerint Miksa kúriai bíró volt Budapesten. Tom Keve szerint később Miskolcon működött ügyvédként és a város köztisztviselőként álló személyisége volt. Béla ezredesként élt Bécsben, az 1911-ban elhunyt István – aki orvos volt – törvényszéki irodaigazgatóként Nagyikindán élt. Testvérét, Istvánt valószínűleg Budapesten segíthette, mert a Magyar Nemzeti Múzeumban díjnoki állása volt. A római és bizánci érméket rendezte. 1875. április 28-án távozott Karánsebesre, ahol törvényszéki beosztást kapott. Ortvay 1875a, 37. p.; Szentkláray 1922, 6., 10. p.; Keve 2009, 70. p.

10 Ortvay Rudolf (1885–1945) fizikus, a modern magyarországi, egyetemi szintű fizikaelméleti oktatás megteremtője. Keve 2009, 70. p. Biográfiája Füstöss 1984.

11 „Mialatt Csiklován és Oraviczán az elemi iskolákat látogatta, legkedvesebb szórakozásai közé tartozott miseruhák színes papírból való készítése, oltárok állítása és a misézés, későbbi éveiben a templom szorgalmas látogatása és a ministrálás.” Szentkláray 1922, 7. p.

12 „Egyszernél többször erősen megragad a vágy – beszélte ő maga – szülőföldemet, Csiklovát meglátogatni, hol minden ház és fa egy-egy gyermekkori emlék.” Idézi Szentkláray 1922, 48. p.

13 „Még emlékszem, hogy zsenge gyermekkoromban szülőhelyemen földcsuszamlás alkalmával ily óriási csontokat találtak [mármint ősemberek maradványait – a szerző megjegyzése], melyek megbámulására a falu népe láрма és álmélködés között összecsődült.” Ortvay 1904a, 2. p.

Iskolái, papi pályája és a fiatal történész szárnypróbálgatásai

Elemi iskoláit 1850–1855 között német nyelven Csiklován és Oravicán végezte.¹⁴ Apja 1854 őszén a nagyváradi premontrei gimnáziumba íratta be, ahol Ortvay nyolc évet töltött.¹⁵ Valószínűleg apja helyismerete és a gimnázium hírneve döntött tanulmányairól. Itt tanult meg magyarul és vállalt magyar identitásának a gyökerei is ide vezethetők vissza. Külön szerette a görög és latin nyelvet, a történelmet és irodalmat. Gimnáziumi tanárai nagy hatással voltak szellemi fejlődésére. (Szentkláray 1922, 9. p.) Középiskolai éve alatt magyar és német nyelvű verseket, novellákat, tájismertetéseket írt, de ezekből kevés jelent meg. A *Nefejejts* című lapban közölte első történelmi elbeszélését. A *Katholikus Néplapban* több történelmi cikket publikált. (Moenich–Vutkovich 1876, 356. p.)

Érettségi után 1862-ben jelentkezett a csanádi egyházmegye teológiai líceumába Temesvárott. A szemináriumban a magyar gyakorlóiskola megszervezője volt és az egylet elnöke lett. Az egylet pályadíját a régi magyarok vallásával foglalkozó tanulmányával nyerte el. Negyedéves teológusként megyéspüspöki jóváhagyással szerepelt szentelték. (Szentkláray 1922, 10. p.) 1866-ban dicséretes előmenetellel befejezte szemináriumi tanulmányait. Bonnaz Sándor¹⁶ csanádi püspök „fiatal koránál fogva pápai dispensatioval” 1866. július 20-án Temesvárott áldozópappá avatta. Első miséjét családtagjai és rokonai jelenlétében a boksáni plébániatemplomban tartotta. 1866 és 1870 között segédlelkész és hitoktató volt Nagykikindán, Oravicabányán és Fehértemplomban.¹⁷

Az 1870-es év fordulópont a fiatal, ambiciózus, tudósnek készülő Ortvay életében. A csanádi egyházmegye vezetése – személy szerint Bonnaz Sándor – tudományos igyekezetét méltányolta. Két, mellesleg névtelenül megjelent tanulmányára felfigyelve kinevezte Lugosra helyettes gimnáziumi tanárnak.

Az 1868-as, az idáig ismeretlen és Ortvay nevével nem jelölt Bél Mátyás-kézirat (*De servitute Hungarica*) kritikai ismertetéséről és a rá egy évre közölt Itészet és vitiligatizmus című értekezéséről van szó.¹⁸

A Bél-féle dolgozatot nem véletlenül ajánlotta a Csanád megyei hittantári karnak, mert történészi szárnypróbálgatásait és kutatásait jó néhányan pártolták. A latin nyelvű Bél Mátyás-kéziratot, mely a magyar jobbágyság történelmi fejlődésével foglalkozott,

14 Oravicabányán 1733-tól működött német elemi iskola.

15 Márki Sándor tévesen a temesvári piarista gimnáziumot jelöli meg. Márki 1923, 4. p.

16 Bonnaz Sándor (1812–1889) francia származású csanádi megyéspüspök. Egyházi iskolák és alapítványok bőkezű mecénása. Ortvay első támogatója. Tevékenységére bővebben Miklós 2012, 5–7. p.

17 Márki szerint Oravicabányán szentelték fel, majd Csiklován káplánkodott. Márki 1923, 4. p.

18 Ortvay 1868. Első komolyabb dolgozatát 1865-ben küldte el kritikai bírálatra a dunaszerdahelyi születésű Csaplár Benedeknek, majd Knauz Nándornak. Knauz terjedelmi korlátokra hivatkozva nem közölte a *Magyar Sionban*. Koltai 2013.

Knauz Nándor¹⁹ bocsátotta rendelkezésére, aki az idő tájt az esztergomi primási levéltár archiváriusa volt. Ortvyai Bél téziseit magyarázta, illetve forráshasználatát elemezte. A művet szigorú kritikai vizsgálat alá vette. Kiemelte az írás „abszolút becsét”, „relatív értékét”, a korabeli forrásadottságot, és szemrevételezte a magyar történelem forrásaiban a kutathatóságát.

Milyen volt az „ítései” filozófiája? Erről a 26 éves Ortvyai dagályosan, a német nyelv hatása alatt, de problémaközpontúan és hát mondjuk ki, történelmi alázattal így fogalmazott: „Arról vagyunk meggyőződve, hogy ezen ismertetésből csak úgy háramlandik történelmi irodalmunkra némi haszon, ha ennek fonalán kijelöljük azon jelentékeny hézagokat is, melyekkel e műben találkozunk, s ha figyelmeztetünk azon igényekre, melyek eddigelé történelmi irodalmunk buja fejlődése dacára is e téren kielégítve nincsenek. Nem mintha ezáltal mások alapos tudományos készültségének rovására, a miénknek pedig dicsőítésére praejudikálni akarnánk; mert ily balgatatag és félszeg gondolkodás valóban nem szállhatott meg oly embert, kit néhány évi figyelmes körültekintés a történelmi irodalmi téren, valamint általában a tudomány fejlődésében oly óriásiilag előrehaladó századunk történettudományi termékeinek folytonos szemmel kísérése – saját szellemi csekélységének tiszta öntudatára hozott –, hanem mert tudományos vívmányaink szigorú követelése s nézetközlési tekintetknél fogva felette kívánatos, mint-hogy így javul történelmi nézeteink rendszere, melynek oly nagy befolyást tapasztaljuk korunkban közügyeink igazgatására”. (Ortvyai 1868, 17. p.)

Ennek a kéziratnak azonban van egy elfelejtett, újabb kori, mégpedig szlovák szellemi utózőngéje. Juraj Pavelek²⁰ 1956-ban közölt, a kornak megfelelően „haladó szellemenben” írt, de alapos tanulmányában megkérdőjelezte Béli Mátyás szerzőségét. (Pavelek 1956, 54–72. p.)

Pavelek ismerte Ortvyai értelmezését. Egyetértett vele a forrásfelhasználás és -kezelés egyoldalúságának kérdésében, jobban mondván elhanyagoltságában. Csupán azon csodálkozott, hogy Ortvyai ez nem ébresztett mélyebb kételkedést. Pavelek néhány lapangó ellentmondásra figyelt fel: a római jogra való hivatkozás, a szöveg jogi nyelvezete és a Szepes megyei vonatkozások. Felderítette az 1717–1718 körül született kézirat vándorlását, kalandos, hányatott történetét. Az igazi szerző létének felderítéséhez bemutatta a Béli-hagyaték hányatott sorsát a Batthyány József-féle gyűjteményen belül Pozsonyból Kalocsára, majd Esztergomba, a primási könyvtárba. Pavelek szerint Ortvyai nem az eredetit tanulmányozta, hanem Knauz másolatot küldött neki, amit Gál István készített. Pavelek bizonyította, hogy a kézirat szerzője a drezdai és jénai egyetemeket látogató, művelt, fémfeldolgozó vállalkozást üzemeltető szepesi polgár, Johannes Jony.²¹ Fő érveként hozta fel, hogy két Jony-féle publikált tanulmányra pontos hivatkozás történik.

19 Knauz Nándor (1831–1898) történész, katolikus pap, apát és címzetes püspök. Kötődik Pozsonyhoz, hiszen tanulmányi felügyelő volt a városban, majd 1895-ben lett pozsonyi prépost. Ortvyai és Knauz között „szívélyes és baráti viszony fejlődött ki”. A koronázóváros egyháztörténetével is foglalkozott. Sírja Ortvyaiéhoz hasonlóan neki is a pozsonyi Szent András temetőben van. Szentkláray 1922, 38. p. Knauz magángyűjteményére és pozsonyi vonatkozásaira Buzinkay 2008, 49–51. p.

20 Pavelek, Juraj (1920–1991) történész, városi krónikás és muzeológus. A szentgyörgyi Peter Jilemnický Múzeum igazgatója volt.

21 Béli Mátyás kapcsolatban állt Jonyival. Tibenský 1991, 24. p.

A másik oldalon Ortvayt nem érti, hogyan kardoskodhat a kézirat történeti értéke mellett, mikor érvelésével bagatellizálja, és mintha Bél „kicsinységét”, egyben „saját nagyságát” emelné ki. Ortvayval kapcsolatban elfogultan fogalmaz (burzsoá történész, állítólagos öntömjénezése, az egyházi hierarchia haszonélvezője, állítólagos protesztánsellenessége), akinek a tudományos alapállását „a feudális-jobbágyi viszonyok” ilyen jellegű elemzése „sértette”.

Ortvay Böhm Lénártnak²² a Temesi bánságról írt monográfiáját is a tudományos kritika boncasztalára helyezte.²³ Ortvaynak az ismertetése a Bánát történetéről zajló élénk történészi párbeszédbe ágyazódott. Böhmnek a dél-magyarországi régió történelméről írt művét – hiányosságai ellenére – hézagpótlónak tekintette.

A fiatal Ortvay történészi habitusát, tárgyközpontúságát, a másik alkotó szellemi teljesítményének az elismerését és a szakmai gáncsoskodástól, személyeskedéstől való ódzkodást máig ható érvénnyel fejezik ki következő sorai: „Legyünk méltányosak egymás iránt, ítéljük meg egymást kíméllettel és szeretettel, ezt s az ildomot szem előtt tartva, tiszteljük mindenha a személyt, mely őszintén s jóakarattal törekszik a jó ügyben előre, s csakis a tárgy legyen az, mellyel az igazság teljes szigorát érezzük: Igen míveljük az ítézetet, de hagyjunk fel mindenkorra a vitiligitizmussal”. (Ortvay 1869, 105. p.)

Mindkét dolgozat közös tulajdonsága a következetes forráselemzés, a mértéktartó kritikusi attitűd, az összehasonlító módszer alkalmazása, nem utolsósorban a német historiográfia módszertanára támaszkodva, és egy-egy kutatási probléma értelmezési lehetőségeinek számbavétele.

Lugoson két évet működött, de ez a két év nagyon fontos volt a számára. Nemcsak nyilvános tanárként működött, ekkor kötött életre szóló barátságot az Eugen Neditsként született, szerb apával és magyar anyával rendelkező, önként magyarosodott, a Bánát historikusának nevezett Szentkláray Jenővel. Szentkláray a Temesváron megjelenő *Történelmi adattár Csanád egyházmegye hajdanához és jelenéhez* című nagyszabású munkájához 1869-ben Ortvayt társszerkesztőnek hívta meg. Együtt összesen 42 füzetet szerkesztettek 1871–1874 között, melyek – bár annak ellenére, hogy Ortvay néhány év elteltével úgy nyilatkozott, hogy az oklevélközlések egy része hibás és pontatlan (Márki 1923, 6. p.) – máig a délvidéki-bánati egyháztörténet megkerülhetetlen irodalmának számítanak. Mindenesetre ez a kiadványsorozat kiugrási lehetőséget jelentett a fiatal történész számára és a kapcsolatépítést nagyban segítette.

Eredetileg azt tervezték, hogy a levéltári forrásokat a püspökségek, a káptalanok és a plébániák szerint elkülönítve teszik közzé, külön oklevéltárral. Ez azonban nem valósulhatott meg, minden bizonnyal az anyagi eszközök hiánya miatt, és az adatokat, alapos jegyzetanyaggal havonként megjelenő folyóiratban közölték. Mindenesetre a kez-

22 Böhm, Leonhard (Lénárt) (1833–?) a bánati történeti kutatások ismert alakja. Ortvay fehértemplomi tartózkodása alatt kerülhetett vele kapcsolatba. Böhm ugyanis a község tanácsosa, majd később 1872-ben polgármestere volt. Belovai 2012, 408. p.

23 Ortvay 1869. Böhm munkája először 1861-ben jelent meg Lipcsében (Geschichte des Temeser Banats), majd 1867-ben magyarra dolgozta át.

deményezés Böhm Lénárt és Pesthy Frigyes,²⁴ de Rómer Flóris²⁵ és Ipolyi Arnold²⁶ részéről is kedvező fogadtatásban részesült.

Ortvy az adattárat 1874. január 31-től Budapesten szerkesztette. Abban bízott, hogy a karrierépítés mellett a lap anyagi hátterét is sikerül biztosítani. Szentkláray ekkor már törökbecsei plébános volt. Útjaik ugyan szétváltak, de az együttműködésük megmaradt. Nem titkoltan támogatókat kerestek, és nem utolsósorban a fővárosi könyv- és levéltári gyűjteményeket tervezték alaposan kiaknázni. Törekvéseik végül sikertelenek maradtak. A folyóiratot támogatás hiányában 1874 júniusában megszüntették. (Márki 1923, 6., 8. p.)

Az 1870-es évek Ortvy hosszú, termékeny alkotói korszakát nyitották meg. Tanári munkája mellett kiterjedt Csanád megyei levéltári kutatásokat végzett, Szentklárayval püspöki, káptalani és plébániai levéltárakat látogatott, szorgalmasan és kitartóan szerkesztette az adattárat. Fokozatosan bekapcsolódott a tudományos közéletbe, melyben regionális szinten fontos kezdeményező szerepet játszott.

Pauler Tivadar²⁷ vallás- és közoktatásügyi miniszter 1872-ben kinevezte a Műemlékek Országos Bizottságának tagjává. Ortvy a bizottság tagjaként a régészeti ásatások és leletmentés nagyobb arányú anyagi támogatását szorgalmazta. A magyar társadalomtudomány regionális intézményesedésében is tevékeny szerepet vállalt. Ő is támogatta 1872-ben a temesvári székhelyű Dél-Magyarországi Történelmi és Régészeti Társulat létrehozását.²⁸ A társulat választmányi tagjává 1872. szeptember 7-én választották meg. A társulatban már 1873. január 30-án előadást tartott a Délvidéken honfoglalás kori eredetűnek vélt Kund-kapitányságról, melynek létét vonta kétségbe és forrásszinten kimutatta az addigi téves értelmezéseket. (Márki 1923, 6–7. p. Az előadás megjelent: Ortvy 1875b.) Az egyesülettel később tiszteletbeli tagként Pozsonyból is kapcsolatban állt.

Időközben megjelent harmadik önálló, igencsak hosszú című műve a magyar határ-ördök történetéről. (Ortvy 1871.) Ez a könyve váltotta ki az első komolyabb szakmai kritikát Thaly Kálmán²⁹ részéről. Szerinte a kötet tematikailag besorolhatatlan, számos

24 Pesthy Frigyes (1823–1889) történész, helynévkutató. Ortvy 1891-ben írt róla emlékbeszédet. Ortvy 1891; Szentkláray 1922, 42. p.; Márki 1923, 22. p.; Csorba 2009, 15–16. p.

25 Rómer Flóris (1815–1889) német gyökerű, pozsonyi születésű tudós, régész, művészettörténész, egyetemi tanár. Ortvy pártfogója. Ortvyt „Rómer lelkesítő hatása vezette szaktudományának, az archaeológiának eredményekben gazdag művelésére”. Szentkláray 1922, 52. p.

26 Ipolyi Arnold (1823–1886) besztercebányai és nagyváradai püspök. A tudományok széles palettáját művelte: régészettel, népköltéssel, ipartörténettel és művészettörténettel foglalkozott. Szerkesztő, mecénás és a magyarországi műemlékvédelem kiépítője.

27 Pauler Tivadar (1816–1886) jogász, 1871–1872-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter.

28 Márki kapcsolja Ortvy nevét az egyesülethez. Szerinte „megpendítette” az alapítás eszméjét. Az alapító atyának Ormós Zsigmond temesi főispán és mecénás tűnik. Ortvy 1872; Berkeszi 1908, 198–199. p.; Márki 1923, 7. p.

29 Thaly Kálmán (1839–1909) történész, költő, író, politikus. A Magyar Történelmi Társulat első titkára és a Századok első szerkesztője. A kuruc kor történetének elmélyült kutatója és a nemzeti függetlenségi eszme szószólója. Pozsonyhoz kötődik. 1904-ben díszpolgári címet kapott, hosszú ideig a Toldy Kör elnöke volt. 1909. szeptember 30-án a városban temették el. Életrajzára bővebben A város, 1909. szeptember 29. 3. p.

nem társadalomtudományi területre kalandozik, és nem a történeti munkák között a helye. A szerző olvasottságát bizonyítható folytonos idézés és a tárgyhoz szorosabban nem kapcsolódó témák a szövegértést akadályozzák, és inkább öncélnak tűnnek, mint hasznos építőelemeknek. Mondatfűzése bonyolult, németes. Egyszerre túlterhelt, rap-szodikus és elvont. Mindezek mellett a levéltári forrásokat nem ismeri vagy alig használja. Lehetséges, hogy az éles kritika miatt nem folytatta ezt a munkát és inkább kisebb tanulmányok írására törekedett, miközben ismereteit igyekezett elmélyíteni és hiányosságait akarta kiküszöbölni. (Márki 1923, 5. p.)

A magyar tudományosság Mekkájában: helykeresés és csalódás

Ortvay talán a legelsőik között vagy csak éppen Rómer Flórist, 1872. március 8-án tájékoztatta elhatározásáról, hogy Budapesten szándékozik egy évet tölteni.³⁰ Ekkor szó se volt arról, hogy Lugosról, hosszabb időre a fővárosba költözne.³¹

Bonnaz Sándor csanádi püspök egy évi fizetett szabadságot biztosított számára, hogy az egyetemet látogassa, múzeumi és levéltári kutatásokat végezzen és képezze magát. Az adattár körül végzett szerkesztői munkája felkeltette Ipolyi Arnold figyelmét, aki támogatni kezdte. A Szent István Társulatnál³² biztosított neki „szerény alkalmazást” és az akadémiai elit irányába egyengette lépteit.³³

Ortvay beiratkozott a Budapesti Tudományegyetem bölcsészeti karára, majd doktori disszertációján dolgozott. Doktori oklevelét 1874-ben szerezte summa cum laude minősítéssel, régészet–műtörténelem–numizmatika tárgyakból. Disszertációját Dácia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában címmel 1874. július 2-án a Magyar Történelmi Társulatban olvasta fel. (Ortvay 1874b.) A tanulmányt, több más írásával együtt – fiatalkori lelkesültségtől és talán illúzióktól fűtve – elküldte Theodor Mommsennek,³⁴ a kor legjelentősebb ókortudósának, a római történelem szakértőjének.³⁵

30 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban OSZK – K), Rómer Flóris levele Ortvay Tivadarnak (1872. március 8.). A Rómer–Ortvay-levelezést Katarína Pekařová kutatta fel, aki rendelkezésemre bocsátotta a forrásokat. Köszönet érte.

31 Kóhegyi 1970, 256., 257. p. Ortvay Rómerral már régebben kapcsolatban állhatott, éppen a Csanád megyei egyháztörténeti kutatások miatt.

32 A Szent István Társulat 1848-tól működő katolikus kiadó, mely népszerűsítő kiadványokat, tankönyveket és tudományos munkákat is megjelentetett. Történetére részletesebben Erdősi 1923.

33 Szentkláraynál Ipolyi Arnold szerepel támogatóként. Márki Bonnatz emeli ki. Szentkláray 1922, 11. p.; Márki 1922, 7. p. Ortvay Ipolyi tanulmányáról írt pozitív ismertetést. Kiemelte az írás régészeti és történeti egységét, és a lokális viszonyok összehasonlító módszerét. Ipolyi 1874. Az ismertetés közölve Ortvay 1875c, 8. p.

34 Mommsen, Theodor (1817–1903) ókortörténész, a 19. századi német történettudomány meghatározó alakja. Róma történelmével és a római jogrendszerrel foglalkozott.

35 Márki szerint Mommsen megjegyezte, hogy köszöni, de magyarul nem ért, így a művet nem tudja felhasználni. Ortvayt ugyanakkor felkérte, hogy az általa tervezett latin feliratok gyűjteményébe (Corpus Inscriptionum Latinarum) küldjön dél-magyarországi adatokat. Tehát a világhírű német tudós tájékoztatásáról, a fiatal tudós bemutatkozásáról volt szó. Tény, hogy

Budapesten munkatársa lett az *Archaeológiai Értesítő*nek, az *Archaeológiai Közleményeknek* és az Egyetemes Magyar Encyklopédiának. Figyelemre méltó, hogy a magyarországi tudományos élet központjában, a Magyar Tudományos Akadémia hierarchizált és sajátos szokásjogra alapozott fellegvárában milyen gyorsan megtalálta a helyét, és fiatalon 32 évesen elismerést szerzett. Külön elismerésnek tekinthető, hogy 1874-ben az Akadémia régészeti bizottsága felkérte az *Archaeológiai Értesítő* szerkesztésére. A folyóiratot 1876-ig, pozsonyi tanári működésének kezdetéig szerkesztette. A karrierépítése és szakmai előrehaladása, az akadémiai keretekbe való integrálódása, melyre 1874-ben és 1875-ben nagy erőfeszítéseket tett, mégsem volt akadálymentes.³⁶ Karrierje, nem utolsósorban kitaró szorgalma és következetessége miatt gyorsan ívelt fel, és magántanári képesítést is szerzett, a végkifejlet azonban annál fájdalmasabb volt.³⁷

Ortvy előadásait az akadémiai elit némelyik tagja szigorú kritikai megjegyzésekkel illette, ellenben mások igyekezetét méltányolták, „atyailag” bátorították és ösztönözték. Ortvy 1873. február 6-án olvasta fel előadását a rumén faj eredetéről a Magyar Történelmi Társulat ülésén. A testületileg megrostált és jóváhagyott előadások, megfelelő jegyzetapparátussal a *Századokban* jelentek meg. Ortvy titáni lendülettel erre törekedett, de Thaly Kálmán másképp vélekedett, türelemre intette: „Orthmayr előadása, illetőleg irálya, előző munkájához képest tetemesen javult, egyszerűbbé, világosabbá lett, ami fölött csak gratulálhatunk neki, kivált, ha még a néhutt [sic!] most is tapasztalható dagályosságtól – mi történelmi előadásnak épen nem válik előnyére – mene-

Ortvy a német historiográfia és régészet eredményeit folyamatosan recenzálta és módszereiket alkalmazta. Magyarul és németül egyaránt publikált.

Mommsennel kapcsolatban egy adalék. Ortvy és a magyar óorkutatás hazai képviselői számára a 19. században ő volt az irányadó mester. Vaskos háromkötetes, 1854 és 1856 között megjelent Róma-története évtizedeken keresztül kötelező olvasmány volt a magyarországi bölcsészeti fakultásokon. Ortvy 1883-ban európai tanulmányútja alkalmával meglátogatta a német történettudomány és tudománypolitika erős, morózus és szókimondó emberét. De adjuk át a szót Szentkláray Jenőnek: „Ortvy Berlinben tisztelgő látogatásra jelentkezett a római történelem klasszikus írójánál, Mommsen Tivadar egyetemi tanárnál. Félve tette bejelentését. Berlieni körökben ugyanis azt hallotta, hogy Mommsen sokszor még a princzeket sem fogadja. Ortvy azonban szerencsés volt és bebocsátást nyert. Mommsen fogadta és bár tartózkodó volt, mégis szólt a magyar archeológusokról. Gúnyolva, fitymálva emlegette őket és kijelenté: »Mi mindaddig barbároknak fogjuk önöket tartani, míg rá nem szánják magukat, hogy németül írjanak.« – »Bár ne mentem volna hozzá.«” – jegyzi meg keseregve Ortvy”. Később, akadémiai társai rábeszélésére 1916-ban példaképéről, Mommsenről írt emlékbeszédet, de annak végleges elkészítésében halála akadályozta meg. Ez a töredékben maradt és kiadatlan tanulmánya lett az utolsó. Már halott volt, amikor 1916. október 2-án felolvasták az akadémián. Ortvy Mommsen elhunytakor, 1903-ban a *Nyugatmagyarországi Híradóban* közölt nekrológot. Ortvy 1906a, 23. p.; Márki 1923, 8. p.; Szentkláray 1922, 25., 28., 32. p.

36 Családi nevének magyarosítása összefügghetett magyar identitásának megszilárdulásával és a magyar tudományos életbe való beágyazódás igyekezetével. A belügyminisztérium 54561/1873 számú engedélyével vette fel az Ortvy nevet. Márki 1923, 7. p.

37 Szentkláray szerint csak 1875-ben 19 önálló értekezést tett közzé. Az 1906-os bibliográfiájában más adatokat közöl: 8 tanulmány és cikk; 2 kutatási jelentés; 13 könyvismertetés. Ortvy 1906a, 7–8. p.; Szentkláray 1922, 12. p.

külni igyekszik. Különben, értekező egész hévvel szentelte magát felkarolt tárgyának, annak körében nagy olvasottságot tanúsít, de az érvei támogatásául felhozott nagyszámú kútfőket nem elég kritikával látszik használni, nem igen tesz különbséget állításaik súlyára nézve – ami pedig különféle becsű, korú, irányú munkákról és adatoknál fölötte lényeges. És azért, mi legalább, a jelen értekezést, bár sok becses anyag van felhalmozva benne, még nem tartjuk kiforrottnak, megértnek arra, hogy ezen alakjában kiadassék. S ezt éppen a szerző érdekében!”³⁸ Nos, ez már nem az 1871-es Thaly Kálmán megsemmisítő, elutasító és kiebrudaló hangja.

Rómer Flóris baráti pártfogásának köszönhetően 1873. augusztus 17-én lett a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának segédőre (korabeli hivatalos néven „tiszi segéd” lett).³⁹ A múzeumban 1875. szeptember 30-ig dolgozott. Feladatul kapta az adminisztratív ügyek intézését és az éremgyűjtemény rendezését is. (Szende 2015, 72–73. p.) Ezt az állást rövid időn belül terhesnek érezhette, alkotóerejét gátló helynek tarthatta. Ez ügyben egykori tanárához, Rómerhez fordult, akitől támogatást remélt, és akinek az ajánlólevele ennek az útkeresésnek a részleteire és Ortvay jellemére jobban rávilágít.⁴⁰

Rómer 1874. október 7-i levelében Neÿ Ferenc⁴¹ pesti reáliskolai igazgatónak a következőképpen írt Ortvayról: „Tanári állásért szándékozik Hozzád folyamodni, épen azon szakokból, melyekkel évek óta foglalkozik. Kellő készültségéről tanúskodnak eddigi irományai, és az, hogy ez idén a m. tudom. akadémia tagságra volt ajánlva, ahol csak egy szavazat hiányzott arra, hogy beválasztassék. – Tanári működéséről, főleg a tanítványokkal való szelíd bánásmódjáról, bizonyítványt teszen Igazgatója elismerése. Ortvaynak csak egy hibája van – ha mai napon hiba – hogy túlságig szerény. Ha békülékeny, pontos, lelkiismeretes, nem mindennapi készültségű tanárra van szüksége intézetednek – tiszta lelkiismerettel ajánlhatom folyamodót – kit, mint egyetemi hallgatómat szeretni, tisztelni tanultam, kit magam tartottam vissza a temesvári tanári állomás elfogadásától, hogy a fővárosi intézetekben magát tovább művelhesse – és idővel velünk közreműködjék. Ezen ajánlásnál egyéb sincsen szemem előtt, mint az, hogy jó erőt erősödni segítsünk – és ha ideiglenesen is olyan tanerőt nyerjél, melyet továbbra is megtartani Magad fogsz óhajtani.”⁴²

Ortvay állásügye azonban még 1874 nyarán sem rendeződött. Rómer biztatta, hogy tartson ki a történelmi-kutatói pályán, és támogatásáról biztosította: „Azért, hogy jövője nincsen még eléggé biztosítva, ne tessék elkedvetlen[ed]ni. Kegyed jövőjének nem sokára el kell jobbra fordulnia, mert e miatt én sem fogok nyugodni, nehogy azon szem-

38 *Századok*, 1873, 131. p. Az előadáshoz még annyi hozzáfűzhető, hogy a tudósi res publica valóság volt. Az előadását 1873. január 2-ra tervezték, de időhiány miatt nem került rá sor, így elhalasztották. Ugyanúgy Thaly Kálmánt is hátrébb sorolták. Uo. 62. p.

39 Rómer 1869-től volt a múzeum régiségtárának őre. Ortvay publikációs „csúcsideszakában” Rómer új könyvéről is írt ismertetést (Rómer 1874). Ortvay 1874. Rómer válaszára *Kőhegyi* 1970, 257. p.

40 Ortvay doktori tanulmányaira utal Rómer. *Kőhegyi* 1970, 257. p.

41 Neÿ Ferenc (1814–1889) tanár, hírlapíró a magyarországi pedagógustársadalom és a kisdédvők szervezője.

42 A Rómer–Ortvay-levelezést közli *Kőhegyi* 1970, 255–256. p.

rehányást kelljen tennem, hogy ezen mostani [árva?] állapotának némileg én is oka vagyok”.⁴³

Rómer Ortvyval, annak ellenére, hogy tanítványa budapesti intézeti állást nem kapott, végig kapcsolatban maradt.⁴⁴ Bár közöttük majd három évtizednyi különbség volt, kapcsolatuk barátivá fejlődött. A kutatások során kölcsönösen támogatták egymást. Rómer még 1887-ben is Ortvy egyetemi tanári elhelyezkedésének ügyében próbált tenni, mikor a kolozsvári egyetem világtörténeti tanszékén szabadult fel hely. Rá egy évre Rómer betegségben elhunyt. Ortvy nemcsak patrónusát, hanem jó barátját is elvesztette.⁴⁵

Három év alatt meghatározó társadalomtudományi folyóiratok munkatársa lett. Érdemei elismeréséül a Békés Vármegyei Történelmi és Régészeti Társaság tiszteletbeli tagjává fogadta. (A Békésvármegyei 1893, 46. p.) A Magyar Történelmi Társulatban 1873. június 5-én választmányi taggá választották. (Márki 1923, 7. p.) Többször bemutatkozott az Akadémia felolvasásain. Levelező akadémiai taggá 1875. május 26-án választották. Rómer fenti híradása szerint csak egy szavazat híján nem lett rendes tag. Akadémiai székfoglaló előadását két részben, 1875. január 3-án és május 26-án tartotta Margum és Contra-Margum helyfekvése címmel, mely két év múlva látott napvilágot.⁴⁶ A terjedelmes és lelkiismeretesen adatolt tanulmány az 1875. májusi szerbiai terepszemle, a vonatkozó ókori kútfők, a releváns hazai és külföldi irodalom, valamint a levéltári kutatások eredményeire támaszkodott. A forráskritikai módszert és az eddigi értelmezések összehasonlítását következetesen alkalmazta. A két római erődítményt az al-dunai térségben lokalizálta hagyományos pozitívista szellemben, tehát minden történeti kérdést megfeleltetve egy-egy forrásnak és így a vélt objektivitásnak: „Egyrészt a források megbízhatatlansága, másrészt azok helytelen értelmezése annyi zavart idézett elő, hogy nyilván még sokáig fog kelleni a jó szerencsére várni, midőn majd minden egyes kérdés kútforrása fel lesz fedezve, az anachronismus kijavítva, a bonyolult, zavaros kérdés kritikailag tisztázva.” (Ortvy 1877b, 3. p.)

A szerbiai útja már jelezte, hogy támogatókat volt képes mozgósítani, hiszen kutatását a Műemlékek Országos Bizottsága anyagilag támogatta, és a külföldi kutatását a Külügyminisztérium is lehetővé tette. (Ortvy 1877b, 46.)

Fiatal tudósként a magyarországi tudóstársadalomnak ugyan elismert tagja lett, de a fővárosi, illetve a nagyobb erdélyi (kolozsvári) tudományos, oktatói és kutatóintézeti hálózatba nem sikerült beilleszkednie. Ezt még hosszú évek elteltével is mellőzősként élte meg.⁴⁷

43 OSZK – K, Rómer Flóris levele Ortvy Tivadarnak (1874. augusztus 28.).

44 OSZK – K, Rómer Flóris levelei Ortvy Tivadarnak (1877. július 12., 1882. november 13., 1884. augusztus 24.).

45 Lásd a levelezésüket Kőhegyi 1970, 258–260. p.; Ortvy 1906a, 1. p. Rómer a betegségét említi. OSZK – K, Rómer Flóris levele Ortvy Tivadarnak (1888. augusztus 30.).

46 Ortvy 1877a, 3–74. p.; Márki 1923, 9. p. Az akadémián a Margum-problematikáról tartott még előadást 1876. május 22-én. Ortvy 1877b, 3–53. p.

47 Ő maga ezt számos alkalommal megemlítette, baráti körben is szóba hozta. Szerintem élete végéig sérelmezte a mellőzését. Szentklárayval folytatott levelezésében erre számos helyen tesz utalást. Ellenben Szentkláray a szinte sztoikus nyugalmú Ortvy-képet festette meg. Úgy

A Pozsonyi Jogakadémia nyilvános rendes tanárának 1875-ben nevezték ki. Már addig is sokrétű kutatásainak egy újabb területe nyílt meg a város- és régiótörténet iránt.

Pozsony, a szeretett város

Ortvay Tivadar özvegy édesanyjával 1875-ben költözött a koronázóvárosba. Kötődése Pozsonyhoz azonban 1873-ra visszavezethető, hiszen a Pozsony Vármegyei Régészeti és Történelmi Egyesület egyik alapító tagja volt. (Magyar Tudományos Akadémiai Almanach 1916, 100. p.)

A pozsonyi jogakadémia nyilvános tanárává Ferenc József 1875. október 12-én nevezte ki. Közéleti, kulturális, oktatási és közművelődési tevékenysége a városban három évtizedet ölelt fel. A nagy múltú pozsonyi jogakadémia nyilvános rendes tanáraként magyar és egyetemes történelmet oktatott heti 13 órában. Tanári éveit a nyugodt és kiegyensúlyozott időszakot jelentették életében. Párhuzamosan ezzel tovább folytatta és kibontakoztatta tudományos tevékenységét. Pozsonyba való költözése azonban nem jelentette, hogy kikerült volna a magyar történettudomány és régészet fő sodrából,

látta, hogy ezek a túsúrások Ortvayt fájdalmasan érintették, de a sérelmeken mártír módjára képes volt felülemelkedni. Nem véletlen, egyébként szokatlan módon, Ortvay 1906-os „búcsúbibliográfiájában” nevesítette konkurensait. A budapesti tudományegyetem bölcsészeti kara 1879-ben ajánlotta őt a klasszikus régészeti tanszékre, de a helyet a szintén régész Torma Károly kapta. Tormát minden bizonnyal politikai kapcsolati tőkéje segítette, hiszen az 1860-as évektől politikai-közéleti pályán is mozgott (országgyűlési képviselő, főispán). A kolozsvári egyetem történelmi-nyelvészeti kara 1886–1887 körül a világtörténelmi tanszékre javasolta Ortvayt. Azt végül Lánczy Gyulának ítélték, aki szintén politikusi múlttal rendelkezett. Ortvay 1906a, 1. p.; Angyal 1916, 540. p. „A mellőzést bizonyára kevés ember tudta volna oly nyugodt rezignációval és annyi önmegtagadó lemondással elviselni, mint azt Ortvay tette. Panasz nélkül hajolt meg a felsőbbiség intézkedése előtt, és épp oly fáradhatatlan buzgósággal folytatta tevékenységét az iskolában és a pozsonyi egyházi és vallási közélet szolgálatában, mint annakelőtte. Mintha lelkét éppen semmi sérelem sem érintette volna.” Szentkláray 1922, 12–13. p.

Ortvay előrelépése és elismerése tudósként a katolikus egyház hierarchiájában is akadályokba ütközött. Csak „szerényen emelkedett”. 1887-ben a csanádi püspöki szentszék ülnökévé, pápai udvari kamarássá 1892-ben nevezték ki. 1900. február 9-én címzetes csanádi apát lett. Ez volt a legmagasabb egyházi címe, amiben részesült. Az 1890-es években több üresedésben lévő vagy csak feltételekkel juttatandó egyházi pozíciót kínáltak fel neki. Ezeket nem fogadta el, illetve temesvári kanonoki helyét másnak ítélték. Külön sérelmezte 1903-ban, hogy a megürült pozsonyi prépostságot nem kapta meg, azzal az indokkal, hogy nem az esztergomi egyházmegye papja (érdekes, hogy a hivatalt Komlóssy Ferenc csak 1905-ben foglalta el). Pozsonyból való elköltözéséhez ez is hozzájárulhatott. Csupán jelezni kívánom, hogy a tudományos karrierépítéssel járó egyéb kisutak, így a patrónusok mozgósítása, pozícióhalmozás és a befolyás mindenáron való alkalmazása vagy éppen kikönyöklése szerény természetétől távol állt. Az ilyen jellegű igyekezeteket elítélte. Úgy gondolta, hogy teljesítménye önmagáért beszél. Az egyházi hierarchiában és a tudományos intézményrendszerben talán ezért nem tudott feljebb emelkedni. Szentkláray 1922, 40., 45–46. p.; Márki 1923, 11. p.

sőt tudományosító és történelmet népszerűsítő tervei itt is szárba szökkenek. Ezekon kívül új témák tárháza nyílt ki a számára.

Az egyetemes történelem nagy ókori korszakai mellett európai, magyarországi művelődéstörténetet és Magyarország „oknyomozó” történetét, a történeti „kútforrások” elemzését, tehát történeti módszertant és forráskritikát is tanított. (Ortvy 1884.)

Az Orsolya-rend pozsonyi tanítóképző intézetének az igazgatójaként (1893–1900) virágoztatta fel az iskolát. (*NyH*, 1900. március 8. 2. p.) Az iskola éléről 1900 májusában mondott le. (*NyH*, 1906. szeptember 13. 2. p.) Vaszary Kolos⁴⁸ esztergomi hercegprímás 1900. augusztus 30-án mentette fel igazgatói kötelességei alól.⁴⁹

Magántanárként fontos elismerést kapott, hiszen Frigyes főherceg⁵⁰ és felesége, Izabella⁵¹ négy lányának 1895 és 1905 között volt a házi tanítója. Heti két órában történelmet tanított.⁵²

Szoros kapcsolat és együttműködés alakult ki Ortvy és a Pozsonyi Városi Múzeum között.⁵³ Könyöki József⁵⁴ segítette Ortvyt a Pozsony-sorozat elkészítésekor. Ortvy számos muzeális tárgyról kapott információt, illetve készíthetett rajzokat.⁵⁵ A múzeumi bizottság tagjaként figyelemmel kísérte a múzeum gyűjteménygyarapítási és kiállítási tevékenységét. A Könyöki elhunytá után, 1900–1903 között megvalósult, Helmár Ágoston⁵⁶ nevével fémjelzett koncepciózus gyűjteményszervezés, tárgyrevizó és új alapokra helyezett kiállítási stratégiát támogatta és meg is védte. (*Archaeológiai Értesítő*, 1903, 23. kötet, 1. szám, 93–94. p.) A városi múzeum regionális, szélesebb hatáskörű intézménnyé váló – egyébként sikertelen – átalakítására tett kísérletet támogatta

48 Vaszary Kolos (1832–1915) pannonhalmi főapát, bíboros, hercegprímás.

49 „Nagyságod [...] ott volt megalapításánál, tanúja volt megnyitásának. Létesülése körül sok szolgálatot tett. Mai rendezettsége, jó hírneve, keresettsége, virágzása azon buzgalom és odaadás gyümölcse, amelyet állandóan tanúsítani szíveskedett. Sajnálattal látom tehát távozását az intézettől.” Ortvy 1906a, 4. p.

50 Habsburg-Tescheni Frigyes főherceg (1856–1936) szorosan kötődik Pozsonyhoz. 1882-ben lett a 27. gyalogdandár parancsnoka, és Pozsonyban telepedett le. A pozsonyi 5. hadtest parancsnokává 1889-ben nevezték ki. 1914–1917 között az osztrák–magyar haderő főparancsnoka volt.

51 Izabella von Croÿ-Dülmen (1856–1931) a pozsonyi társasági élet és jótékonyági akciók meghatározó alakja volt.

52 A hercegi pár leányai: Mária Krisztína, Mária Anna, Mária Henriette, Mária Gabriella. Ortvy 1906a, 4. p.; Sturm 1901, 3. p.; Szentkláray 1922, 38. p.

53 Ortvy testvérével, Miksával és annak nejével 1877. június 14-én látogatta meg a múzeumot. Múzeum mesta Bratislava, K1 – 15574.

54 Könyöki József (1825–1900) régész, restaurátor, tanár. A Pozsonyi Városi Múzeum alapítója és 32 évig vezetője.

55 Ortvy 1892, 40. p. (1. jegyzet – római oltár); Ortvy 1894a, 74. p. (11. ábra – Zsófia cseh királyné függőlámpája), 294. p. (37. ábra – a Szent Márton-dóm ajtókopogtatója); Ortvy 1895, 188. p. (12. ábra – 3 köfej), 189. p. (13. ábra – 2 talapzat és 2 oszlopfő); Ortvy egyébként rosszul rajzolta le, mert mind a 4-et oszlopfőként ábrázolta; Ortvy 1898a, 161. p. (16. ábra – a restaurált pozsonyi polgárgyámház emlékére), 245. p. (22. ábra – vaspánt).

56 Helmár Ágoston (1847–1912) gimnáziumi és főreáliskolai tanár Pozsonyban. Történész és térképszerkesztő. A Pozsonyi Városi Múzeum második kusztóda.

1903-ban, mikor a Nyugat-Magyarországi Múzeum Egyesület megalakításának az ötlete is felmerült. Ez ügyben Kumlik Emillel⁵⁷ és Helmár Ágostonnal együtt tervet tett közzé. (NyH, 1903. szeptember 24., 1903. október 27. 1–2. p.)

A városi elit képviselőivel, például Stampfel Károly⁵⁸ könyvkereskedővel, Vutkovich Sándor⁵⁹ újságíróval, Wertheimer Ede⁶⁰ történésszel, Fésüs György⁶¹ jogakadémiai igazgatóval szoros barátságot kötött. Az egyháziak közül Rimely Károllyal,⁶² Dankó József Károllyal⁶³ és Knauz Nándorral állt kapcsolatban. (Szentkláray 1922, 38–39. p.) Mellesleg Fadrusz Jánost támogatta, és nem kis szerepe volt abban, hogy Fadrusz a Mária Terézia-szobor pályázatát elnyerte.⁶⁴ A *Nyugatmagyarországi Híradó* szerkesztő-

-
- 57 Kumlik Emil (1868–1944) könyvtáros, író. Römer Flóris máig idézett biográfusa. 1914–1921 között a Pozsonyi Városi Könyvtár igazgatója.
- 58 Stampfel Károly (1873–?) könyvkereskedő és kiadó. A nagy múltú Wigand-féle könyvkereskedést vezette. Ortvay Pozsony-történetét ő jelentette meg.
- 59 Vutkovich Sándor (1845–1905) jogakadémiai tanár, szerkesztő. A Toldy Kör alapítója 1874-ben és 16 évig vezető tisztségviselője. 1887-től elnöke, majd tiszteletbeli elnöke. A város magyarosodásának szószólója, a magyarosítás programszerű képviselője. A *Pozsonyvidéki Lapokat* indította 1873-ban. A *Pozsonymegyei Közlöny* szerkesztője. A *Nyugatmagyarországi Híradó* alapítója és szerkesztője 1890-ben. A Vutkovich–Ortvay-kapcsolatra például NyH, 1913. szeptember 11. 3. p.
- 60 Wertheimer Ede (1848–1930) 1886-tól volt a jogakadémián a történelem rendes tanára. Történészként a Habsburg Birodalom bel- és külpolitikájával foglalkozott.
- 61 Fésüs György (1841–?) jogász, a Kassai Jogakadémia segédtanára, majd rendes tanára volt. A Pozsonyi Jogakadémiára 1873-ban került, melynek 1889-ben igazgatójává nevezték ki. A pozsonyi társadalmi életbe tevékenyen bekapcsolódott. Számos városi egyesület tagja volt. NyH, 1906. május 23. 4. p.
- 62 Rimely Károly (1825–1904) 1867-ben lett pozsonyi kanonok és 1889-ben a város plébánosává nevezték ki. 1893-ban beszercebányai püspök lett.
- 63 Dankó József Károly (1829–1895) pozsonyi születésű pap, címzetes pristina püspök, egyháztörténész. 1889-ben lett pozsonyi prépost. Híres műgyűjtő. Gazdag művészettörténeti gyűjteményét Ortvay is tanulmányozta. Szentkláray 1922, 39. p. Ortvay a nagyközönségnek bemutatta a gyűjteményt. Ortvay 1891, 605. p. A Dankó-gyűjtemény sorsáról Buzinkay 2008, 46–48. p.
- 64 Ortvay 1892. június 11-én a *Nyugatmagyarországi Híradó* hasábjain indítványozta, hogy a Mária Terézia-szobor elkészítésére meghirdetett pályázatot tegyék nyíltá. Tilgner Viktor és Fadrusz János így versenyezhet és mindketten azonos pozícióból indulhatnak. Ortvay ezzel (hallgatólagosan) Batka János tervét vetette el, aki Tilgnert favorizálta. Batka ugyanis nem felejtette el, hogy annak idején Fadrusz a mesterét Bécsben elhagyta, őt pedig, egykori pártfogóját „elárulta”. A szobor felállítása körüli teendőkkal megbízott végrehajtó bizottság december 21-én az Ortvay által felvetett tervet fogadta el. Ortvay nyomban levélben értesítette Fadruszt a döntésről: „Tisztelt barátom, uram! Nagyon örvendek, hogy a pályázatra meghívást kapott. Itt főleg a magyarság körében mindinkább terjed a meggyőződés, hogy a koronát tartó oroszlán eszméje elfogadhatatlan [mármint Tilgner terve – szerző megjegyzése]. Az könnyen emlékeztetné az embert a cseh oroszlánra. Az emlékek okvetlenül magyar, nemzeti vonatkozásúnak kell lenni. Kövessen el mindent, hogy tervezetével sikert arasson. Ily jó alkalom nem fog egyhamar ismét kínálkozni”. Lázár 1923, 71., 72. p. Ortvay a művésztől a szobor felavatásakor a felhasznált márványból faragott babérágat kapott: Ortvay Tivadar dr.-nak, régi segítőmnek felirattal. Fadrusz Ortvay édesanyjáról 1888-ban készített mellszobrot, mely portréalkotásának legjobb darabjai között foglal helyet. Szentkláray 1922, 39. p.; Lázár 1923, 39. p.

sége 60. születésnapja alkalmából 1903-ban aranyozott tollal ajándékozta meg.⁶⁵ Születésnapján a Pozsonyi Jogászszegegyeletnek 1000 koronás adományt juttatott. (NyH, 1903. november 19. 2. p.)

Több közéleti tisztséget is elvállalt. Tagja volt a Pozsonyi Közkönyvtár felügyelőbizottságának, a Városi Statisztikai Hivatalnak, alelnöke volt a Pozsony Vármegyei Régészeti és Történelmi Egyesületnek, a Toldy Körnek; a Közművelődési Társulat igazgató választmányának tagja. A város szellemi életében kiemelkedő szerepet játszó Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület alelnökévé választották 1896-ban, mely tisztelet 1906-ig látta el. Ugyanakkor az egyesület közkönyvtári bizottságának lett a tagja 1899-ben. Az egyesület közleményeinek a szerkesztésében is részt vett 1901–1906 között, Fischer Jakabbal⁶⁶ és Kornhuber Andrással⁶⁷ együtt. Előadóként és szerzőként szintén serénykedett. (Fischer 1907, 16., 72. p.) A városban 1902-től pótolhatatlan népoktatási és közművelődési feladatokat felvállaló pozsonyi népszerű főiskolai tanfolyam bizottsági tagja volt 1906-ig.⁶⁸ Érdemei elismeréséül 1902-ben a törvényhatósági bizottság tagjának választották, mely posztról 1906-ban lemondott.⁶⁹

„Ő még mindig a miénk, mi még mindig számot tartunk Ő reá” – a pozsonyiak kötődését Ortvyhoz a *Nyugatmagyarországi Híradó* ismeretlen cikkírója így fejezte ki. (NyH, 1906. február 8. 3. p.) Azonban édesanyja 1904-es elhunytja után már döntött: nyugdíjaztatását kéri, és a fárasztó pedagógusi feladatok elhagyásával kizárólag a történelmi kutatásoknak szenteli magát. (Szentkláray 1922, 40. p) A pozsonyi préposti hely elnyerésére tett sikertelen kísérlete csak megerősíthette elhatározásában.

Ortvy 1904-ben nyugdíjas lett, de a pozsonyiak rábeszélésére még két évet tanított. A vallás- és közoktatásügyi miniszter végül 1906. május 11-i rendeletével nyugdíjaztatta. (NyH, 1906. augusztus 12. 4. p.) A *Nyugatmagyarországi Híradó* cikke erről így írt: „a legfájdalmasabb veszteség azonban kétségkívül a pozsonyi kir. jogakadémiát éri. Ez az az intézet, melynek Pozsony tulajdonképpen köszönheti, hogy Ortvyja volt”.

65 NyH, 1903. november 18. 1. p.; 1906. február 8. 3. p. Ez a tárgy a Pozsonyi Városi Múzeum gyűjteményében található és az állandó várostörténelmi kiállításon megtekinthető. Felirata: Kötűnő munkatársának a „Ny. Híradó” 1903. november 18. (Múzeum mesta Bratislavy, U – 2252).

66 Fischer Jakab (1860–1920) a Pozsonyi Állami Kórház főorvosa volt 1891-től. Pszichiátriai osztályt szervezett a kórházban. A Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület titkára volt.

67 Kornhuber András (Andreas) (1824–1905) természettudós, udvari tanácsos. Számos botanikai és geológiai cikk szerzője. A Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület természettudományi szakosztályának elnöke. Ortvy tartott róla búcsúztató előadást 1905-ben. Ortvy 1905c, 1–17. p.

68 Štátny archív v Bratislave, oddelenie archívnych fondov mesta Bratislavy (a továbbiakban ŠA BA – OAFM), Mestská rada, 2291. doboz, 35030/15. A tanfolyamon Ortvy 1904-ben tartott előadást. Lásd a 13. jegyzetet.

69 NyH, 1906. október 2. 2. p. Ortvy 1906-ban a Toldy Kör alapító tagja lesz, mikor a 200 korona „alapítódíjat” befizeti. Uo. 1906. október 14. 3. p.; 1906. október 20. 3. p.

(NyH, 1906. augusztus 12. 4. p.) Ekkor már a pozsonyiak tudták, hogy Budapestre való költözése végleges.

Budapestre való távozásakor alapította Pozsonyban 1906-ban a Dr. Ortvay Tivadar Napközi Gyermekeotthont, amit a városi lakosság nagymértékben méltányolt.⁷⁰ Az alapítás külső és belső lelki mozgatórugók eredményeképpen szökkent szárba. A polgári korszak egyik jelképe volt a jótékonykodás, a közösségi ügyek anyagi támogatása és a szociális érzékenység megnyilvánulásaként az adományozás intézményesítése, nem utolsósorban az anyagi javak hatékony felhasználása (tőkésítés) és elosztása végett. A lelki indíttatást Ortvaynál egyrészt pedagógusi-nevelői magatartásában és nagyváradi gimnáziumi éveinek a tapasztalathalmazában vélem felfedezni.

Pozsonyban bensőségesen búcsúztatták. A Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület, (NyH, 1906. április 27. 4. p.) a Toldy Kör és a Jogakadémiai Jogászegélyző Egylet (NyH, 1906. május 31. 4. p.) tiszteletbeli elnökévé választotta. A város törvényhatósági bizottsága pedig 1906. február 5-én, hogy „az összeköttetés a város és Ortvay között a jövőben is meglegyen”, díszpolgári címet adományozott neki. Küldöttség kereste fel, hogy a kitüntetésről értesítsék. A jogakadémia tanári kara, az élen Fésüs György akadémiai tanárral, szintén búcsúztatta.⁷¹ A Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület Ortvay tiszteletére 1906. május 2-án bankettet szervezett a Magyar Király szállóban.⁷² Ortvay május 5-én hagyta el a várost, melyben három évtizedet töltött, és a pozsonyiak szeretetét, egyben nagyrabecsülését kívívta. (NyH, 1906. május 5. 3-4. p.) A szellemi kapcsolat azonban továbbra is megmaradt.⁷³ Abból a városból távozott, amely tudósként menedéket nyújtott a számára.⁷⁴

70 „A nemeslelkű alapítónak az a célja ezzel, hogy az említett iskolásgyermek a tanórákat megelőző reggeli időt, a déli szünetet s a délutáni oktatás befejezésétől az esti munkaszünet beálltáig terjedő időt olyan helyen tölthessék, ahol kellő felügyelet alatt szórakozhassanak, üdülhessenek, tornázhassanak, kézi ügyességeket fejleszthessék s esetleg testi ápolást is nyerhessenek. A gyermekeotthonba felekezeti különbség nélkül, az egyes hitközségek arányában fogadják majd a gyermekeket, elsősorban olyanokat, akik az iskolát rendszeresen látogatják.” NyH, 1906. január 21. 3. p.

71 NyH, 1906. február 2. 3. p.; 1906. február 9. 3. p.; 1906. február 14. 4. p. A pozsonyi jogakadémia 1905–1906. évi évkönyve közölte Ortvay vázlatos életrajzát, egyben el is búcsúztatta.

72 NyH, 1906. május 1. 7. Szentkláray 1906. május 7-re teszi Budapestre költözését. Szentkláray 1922, 41. p.

73 Gyorsan jelentkezett egy cikkel. Dicsérő ismertetést közölt gróf Apponyi Sándor új oklevélgyűjteményéről a *Nyugatmagyarországi Híradó* karácsonyi számában. NyH, 1906. december 25. 3.

74 Pozsonyból való távozása után mindjárt felröppent egy valótlan hír hirtelen elhalálzásáról. A budapesti *Magyar Hírlap* szerint Ausztriában a Pörtschach és Krumpendorf közötti szakaszon „borzalmas vasúti szerencsétlenség” következtében elhunyt Ortvay. A *Nyugatmagyarországi Híradó* utánajárt a hírnek és kiderült, hogy tévedés. Összekeverték egy a balesetben elhunyt pappal. NyH, 1906. szeptember 19. 2.

Irodalom

- A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 1892/93. 17. kötet. Gyula, A társulat kiadása, 1893.
- Acsády Ignác 1900. Ismertetés. Ortvyai Tivadar: Pozsony város története. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 7. évf., 422–427. p.
- Acsády Ignác 1904. Ismertetés. Ortvyai Tivadar: Pozsony város története. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 11. évf., 64–67. p.
- Angyal Dávid 1916. Ortvyai Tivadar. *Történelmi Szemle*, 5. évf., 540–541. p.
- Archeovest I. In *Memoriam Liviu Măruia. Interdiscipliniritate în Arheologie și Istorie, Timișoara 7. decembrie 2013*. Szeged, JATEPress, 2013.
- Belovai József 2012. Szentkláray Jenő és Dél-Magyarország historizmusa a XIX. sz. második felében és a XX. sz. kezdetén. In Szalma József (szerk.): *A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken 2011*. Újvidék, Vajdasági Magyar Tudományos Társaság.
- Berkeszi István 1908. Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Temesvárott. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 4. füzet, 198–199. p.
- Bernath, Mathias (szerk.) 1980. *Historische Bücherkunde Südosteuropa*. Bd. 1. Teil 1. Mittelalter, Oldenbourg–München.
- Biographisches Lexikon zur Geschichte Südeuropas*. Bd. III. L–P. Oldenbourg–München, 1979.
- Bodor András 1996. Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepétől az első világháború végéig. In *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik születésnapjára*. Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 66–84. p.
- Bognár Szabina 2010. „Mivé lesz a styl?” Tagányi Károly történetírói pályakezdése. In Balogh Margit (szerk.): *„Alattad a föld, fölötted az ég...” Források, módszerek és útkeresések a történetírásban*. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 214–216. p.
- Boros László 2006. A Bánát szőlő- és borgazdasága 1790–1920. In Kókai Sándor (szerk.): *A Délvidék történeti földrajza. A Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott konferencia előadásai. /Történeti Földrajzi Tanulmányok 9./ Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke*.
- Borovszky Samu (szerk.) 1904. *Pozsony vármegye. Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Modor és Szentgyörgy r. t. városok*. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság.
- Borovszky Samu (szerk.) 1914. *Temes vármegye*. Budapest, Országos Monográfia Társaság.
- Breisach, Ernst 1994. *Historiography: Ancient, Medieval and Modern*. Chicago & London, The University of Chicago Press.
- Buday, Peter 2012. K stavebným dejinám františkánskeho kostola v Bratislave. *Zborník Múzea mesta Bratislavy*, 24, 29–52. p.
- Buzinkay Péter 2008. Főpapi műgyűjtők a modern kor hajnalán (1895–1924). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 20. évf., 1–2. szám, 49–51. p.
- Cevins de, Marie-Madeleine 1998. Les Confreries de Bratislava a la Fin du Moyen Age d'Après les Sources Testamentaires. *Confraternitas*, 9. évf., 2. szám, 3–22. p.
- Csorba Csaba 2009. Pesty Frigyes emlékezete. *Honismeret*, 37. évf., 6. szám, 15–16. p.
- Csukovits Enikő 1992. Órhasználat a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 3–4. kötet, 153–172. p.
- Debreceni-Droppán Béla 2015. A Rómer Flóris emlékére készült szobrok és emléktáblák. *Arrabona*, 2013, 51. évf., 291–310. p.
- Dinnyés István (szerk.) 1993. *Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás*, 9. kötet, Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kiadványai. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Erdősi Károly (szerk.) 1923. *A hetvenötéves Szent István Társulat*. Budapest, Szent István Társulat az Apostoli Szentszék könyvkiadója.
- Eros Vilmos: Falak és határok a historiográfiában (avagy omnis determinatio...). www.nyf-tfi.hu/konf/falak-es-valasztovonalak-a-kotet.
- Fischer Jakob 1907. A Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület története 1856–1906. In Fischer Jakob–Ortvay Tivadar–Polikeit Károly (szerk.): *1856–1906. Emlékmű a Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmából*. Pozsony, Az egyesület kiadása.
- Förster, Horst–Fassel, Horst (szerk.) 1999. *Kulturdialog und akzeptierte Vielfalt? Rumänian und rumänische Sprachgebiete nach 1918*. Stuttgart, Thorbecke.
- Füstöss László 1984. *Ortvay Rudolf*. Budapest.
- Gaucsík István 2014. A Pozsonyi I. Takarékpénztár közhasznú és jótékonyági tevékenysége a 19. században. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 16. évf., 3. szám, 59–79. p.
- Gergely Jenő 2010. A katolikus egyházi elit a századfordulón. In Háda Béla–Ligeti Dávid–Majoros István–Maruzsa Zoltán–Merényi Krisztina (szerk.): *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. Budapest, ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék.
- Hlavačková, Miriam 2008. *Kapitula pri dóme sv. Martina. Intelektuálne centrum Bratislavy v 15. storočí*. Bratislava, Slovenská akadémia vied Historický ústav.
- Horváth István–Kelemen H. Márta–Torma István (szerk.) 1979. *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*, 5. kötet. Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kiadványai. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ilieșiu, Nicolae 2011. *Monografia istorică a Banatului*. București, Editura Mica Valahie.
- Ipolyi Arnold 1874. *Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata. Előadva a magy. történelmi társulatnak Besztercebányán 1874. aug. 20-án tartott nagygyűlésén*. Budapest, Nyomatott az Atenaeum nyomdájában.
- Jenkins, David 2000. The Identifikation of Harward Law School Ms 189. *Law Library Journal*, 92. évf., 1. szám, 27–51. p.
- Kalapis Zoltán 1987. *Régi bácskai és bánáti utazók*. Újvidék, Forum Könyvkiadó.
- Keve, Tom 2009. Ferenci és Ortvay – „két miskolci fiú”. *Thalassa*, 20. évf., 1. szám, 70. p.
- Király János 1894. *Pozsony város joga a középkorban*. Budapest, A Magyar Tud. Akadémia kiadása.
- Kiss Lajos 2006. Helynévmagyarázatok. *Magyar Nyelv*, 102. évf., 4. szám, 499. p.
- Kőhegyi Mihály 1970. Rómer Flóris levelei az Országos Széchényi Könyvtárban. In *Arrabona*, 12. kötet, 245–261. p.
- Kókai Sándor 2006. A Bánát szerepe és jelentősége a történelmi Magyarország gazdaságában. In Kókai Sándor (szerk.): *A Délvidék történeti földrajza. A Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott konferencia előadásai. /Történeti Földrajzi Tanulmányok 9./ Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke*, 135–150. p.
- Kókai Sándor 2010. *A Bánság történeti földrajza (1718–1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete.
- Koltai András 2013. Ortvay Tivadar, az egyháztörténész. www.agenturapacisposonium.sk/web/eloadasok.htm
- Kováts Ferenc 1901. *Városi adózás a középkorban. Pozsony szab. kir. város levéltárának anyaga nyomán*. Pozsony, Angermayer Károly.
- Krischan, Alexander 1993. *Deutsche Beiträge zur Banater Historiographie 1860–1980*. Freiburg.
- Kristó Gyula 1973. *Csák Máté tartományúri hatalma*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lázár Béla 1923. *Fadrusz János élete és művészete*. Budapest, Athenaeum, 1923.
- Lehotská, Darina 1956. Bratislavská mincovňa v stredoveku (1430–1527). *Historické štúdie*, 2. évf., 216–241. p.

- Magyar Tudományos Akadémiai Almanach polgári és csillagászati naptárral MCMXVI-ra. Budapest, Kiadja a Magyar Tud. Akadémia, 1916.
- Márki Sándor 1923. *Emlékbeszéd Ortvy Tivadarról. Felolvastatott az 1918. évi február 22-én tartott együtt-ülésen. /A Szent István Akadémia emlékbeszédei/* I. kötet, 6. szám, Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Maurus, Hartwig 1925. *Die Geschichte der Wallfahrtskirche von Tschiklowa*. Orawitza, Verlag Kaden.
- Miklós Péter 2012. 200 éve született Bonnaz Sándor, csanádi püspök. *Honismeret*, 40. évf., 4. szám, 5–7. p.
- Moenich Károly–Vutkovich Sándor (szerk.) 1876. *Magyar írók névtára (Életrajzi és könyvészeti adatok gyűjteménye)*. Pozsony, Nitzschy Ferenc könyvnyomdája.
- Mokó Árpád–Pálffy Géza 2002. A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és korai barokk síremlékei. *Művészettörténeti Értesítő*, 3–4. szám, 107–172. p.
- Ortvy Tivadar 1868. *Bél Mátyás »De servitute Hungarica« című kiadatlan kézírata a prímási könyvtárban. Kivonatilag és ítézetileg ismertetve*. Pest, Nyomatott Emich Gusztáv m. akad. nyomdásznál.
- Ortvy Tivadar 1869. *Ítézet és vitiligatizmus. Böhm Lénárt »Délmagyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme« cz. munkájának igazolásául és kiegészítéseül*. Temesvár.
- Ortvy Tivadar 1871. *A horvát-szlavón-magyar határörvidék logikája, területi s szervezeti alakulatának története, múlt és jelen fennállásának jogalapja és a magyar constitutionismus, mint polgárosítandó végvidék politikai és társadalmi jövőjének biztosítéka*. Temesvár, Diemer Nyomda.
- Ortvy Tivadar 1872. *A megalakítandó délmagyarországi történeti és régészeti társulat eszméjéhez*. Történelmi Adattár.
- Ortvy Tivadar 1874b. *Dácia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában*. Budapest, Athenaeum Ny.
- Ortvy Tivadar 1875a. *A Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiség-gyűjteménye 1874-ben. Az osztály évi gyarapodásának, rendezésének, személyzeti működésének és az évi leletek kimutatása. /Különlenyomat az Archaeológiai Közlemények IX. köt. III-ik füzetéből/*, Budapest, Nyomatott az Athenaeum R. Társ. Nyomdájában.
- Ortvy Tivadar 1875b. *A Kund-kapitányság*. Temesvár, Csanád-Egyházm. Ny.
- Ortvy Tivadar 1875c. *Irodalmi tanulmányok a hazai és külföldi történelem, műtörténelem és régészet terén*. Budapest, Nyomatott az Athenaeum nyomdájában.
- Ortvy Tivadar 1877a. Margum és Contra-Margum (Castra Augusto Flaviensia vagy Constantia) helyfekvése. Topográfiai helyesbítés, fogalommagyarázata a Dél-Magyarországon, a Maros, Tisza, Duna és Erdély közti területen egy római település Margum létezett. Források és közvetlen helybúvárlat alapján. In *Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből*, 6. kötet, 3–74. p.
- Ortvy Tivadar 1877b. Kritikai adalékok Margum történetéhez. In *Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből*, 6. kötet, 3–53. p.
- Ortvy Tivadar 1877c. *A magyarországi Dunaszigetek alakja, iránya, nagysága és partmagassági viszonyai*. Budapest, Akadémia.
- Ortvy Tivadar 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig*. 1–2. kötet. Budapest, A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala.
- Ortvy Tivadar 1883a. Észrevételek Tagányi bírálatára. *Századok*, 17. évf., 3. szám, 288–294. p.
- Ortvy Tivadar 1883b. *Zur Frage der Wasserabnahme in Ungarn. Eine hydro-historische Studie*. Pressburg, Ungermayer.
- Ortvy Tivadar 1884. *Száz év egy hazai főiskola életéből. A Pozsonyi Kir. Akadémiának 1784-től 1884-ig való fennállása alkalmából*. Budapest, Nyomatott a Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomdában.

- Ortvay Tivadar 1886a. *Észrevételek a „Zsarnokgyilkosok” néven ismert ó-görög szoborcsoport felállításához. Különlenyomat az Orsz. Rég. és Embertani Társulat 1879–85-iki évkönyvéből*, Budapest.
- Ortvay Tivadar 1886b. A praehistorikus köeszközök régiségi jellegéről. *Értekezések a Történettudományok Köréből*, 12. kötet, 2. szám.
- Ortvay Tivadar 1887a. A bulaki muzeum. Egyiptomi tárcza. *Fővárosi Lapok*.
- Ortvay Tivadar 1887b. Ephesusig. Két közlemény. *Fővárosi Lapok*.
- Ortvay Tivadar 1888. *Jeruzsálemtől Názárethig. Úti emlék. Írta és a pozsonyi Toldy-körben 1888. január 22-én felolvasta Dr. Ortvay Tivadar*. Pozsony, Nyomatott Löwy és Alkalaynál.
- Ortvay Tivadar 1890. A pécsi egyházmegye alapítása és első határai. Történeti-topográfiai tanulmány. In *Értekezések a történettudományok köréből*, 14. kötet, 8. szám, 3–85. p.
- Ortvay Tivadar 1891. A Dankó-gyűjtemény Pozsonyban. *Századok*, 25. évf., 7. füzet, 605. p.
- Ortvay Tivadar 1891. *Emlékbeszéd Pesty Frigyes rendes tagról. Olvastattott az 1891. október 26-án tartott összes ülésen*. Budapest, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- Ortvay Tivadar 1891–1892. *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. A pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve*. Budapest, Franklin Nyomda.
- Ortvay Tivadar 1892. *Pozsony város története. I. kötet, A legrégibb időktől az Árpádházi királyok kihalásáig*. Pozsony, Kiadja a Pozsonyi Első Takarékpénztár, Stampfel Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedő bizománya.
- Ortvay Tivadar 1894a. *Pozsony város története. III. kötet, Mellékletek Pozsony 1300–1526. évi történetéhez*. Pozsony, Kiadja a Pozsonyi Első Takarékpénztár, Stampfel Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedő bizománya.
- Ortvay Tivadar 1894b. Néhány hét Egyiptomban (Régészeti és történelmi tanulmányút) (Első közlemény). *Katholikus Szemle*, 8. évf., 1. szám, 95–109. p.
- Ortvay Tivadar 1894c. Néhány hét Egyiptomban (Régészeti és történelmi tanulmányút) (Második közlemény). *Katholikus Szemle*, 8. évf., 2. szám, 261–274. p.
- Ortvay Tivadar 1894d. Néhány hét Egyiptomban (Régészeti és történelmi tanulmányút) (Harmadik közlemény). *Katholikus Szemle*, 8. évf., 3. szám, 456–467. p.
- Ortvay Tivadar 1894e. Néhány hét Egyiptomban (Régészeti és történelmi tanulmányút) (Negyedik közlemény). *Katholikus Szemle*, 8. évf., 4. szám, 623–636. p.
- Ortvay Tivadar 1894f. Néhány hét Egyiptomban (Régészeti és történelmi tanulmányút) (Ötödik, befejező közlemény). *Katholikus Szemle*, 8. évf., 5. szám, 825–883. p.
- Ortvay Tivadar 1895. *Pozsony város története. II. kötet, I. rész: A város középkori topográfiája, 1300–1526*. Pozsony, Kiadja a Pozsonyi Első Takarékpénztár, Stampfel Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedő bizománya.
- Ortvay Tivadar 1896. *Temesvármegye és Temesvár város története I. 1. Őskor. A vidék földtani alakulásától a kelta-vaskor végéig*. Pozsony, Eder I. ny.
- Ortvay Tivadar 1896. *Temesvármegye és Temesvár város története 4. Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*. Pozsony, Eder I. ny.
- Ortvay Tivadar 1898a. *Pozsony város története. II. kötet, II. rész: A város középkori jogszervezete, 1300–1526*. Pozsony, Kiadja a Pozsonyi Első Takarékpénztár, Stampfel Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedő bizománya.
- Ortvay Tivadar 1898b. Pozsony város és Pozsony megye. In *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*, 15. kötet, Magyarország, 5. kötet. Budapest, Magyar Királyi Államnyomda.
- Ortvay Tivadar 1899. Adatok a tölgy és egyéb fák tenyésztete történetéhez Pozsony megyében. *Különlenyomat a Pozsonyi Orvos-Természettudományi Egyesület közleményeiből. Sonder-Abdruck aus dem Verhandlungen des Vereins für Natur- und Heilkunde zu Pressburg*. Pozsony–Pressburg, Wigand F. K. Könyvnyomdája.
- Ortvay Tivadar 1900. Adatok a tölgy és egyéb fák tenyésztete történetéhez Pozsony megyében. *Verhandlungen des Vereins für Natur- und Heilkunde zu Pressburg– A Pozsonyi*

- Orvos-Természettudományi és Orvosi Egyesület Közleményei 1889, 11. évf., 30–37. p.
- Ortvy Theodor 1900. Die culturhistorische Bedeutung der in Europa gefundenen Nephrit- und Jadeit-Geräthschaften. In *Verhandlungen des Vereins für Natur- und Heilkunde zu Pressburg–A Pozsonyi Orvos-Természettudományi és Orvosi Egyesület Közleményei* 1889, 11. évf., 69–70. p.
- Ortvy Tivadar 1900. *Pozsony város története. II. kötet, III. rész: A középkori város háztartása, 1300–1526.* Pozsony, Kiadja a Pozsonyi Első Takarékpénztár, Stampfel Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedő bizománya.
- Ortvy Tivadar 1902a. *Pozsonyvármegye és a területén fekvő Pozsony, Nagyszombat, Bazin, Modor s Szentgyörgy városok állatvilága. Állatrajzi és állatgazdaságtörténeti monográfia. A Pozsonyban 1902. szept. 7-én megnyíló országos mezőgazdasági kiállítás alkalmából kiadja Pozsony város anyagi hozzájárulásával Pozsony vármegye közönsége.* I. kötet, Állatrajzi rész. Pozsony, Stampfel Károly udvari könyvkereskedő bizománnyában.
- Ortvy Tivadar 1902b. Mar Saba. Palaestinaí úti emlék. *Alkotmány.*
- Ortvy Tivadar 1903a. Vadászati kultúrkép Pozsonymegye hajdanából és jelenéből. In *Verhandlungen des Vereins für Natur- und Heilkunde zu Pressburg–A Pozsonyi Orvos-Természettudományi és Orvosi Egyesület Közleményei* 1902, 14. évf., 3–31. p.
- Ortvy Tivadar 1903b. *Pozsony város története. II. kötet, IV. rész: A városlakosság családi, anyagi, értelmi és vallás erkölcsi élete, 1300–1526.* Pozsony, Kiadja a Pozsonyi Első Takarékpénztár, Stampfel Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedő bizománya.
- Ortvy Theodor 1903c. Állatgazdaságtörténelmi adalékok. Különös tekintettel Pozsony megyére 1, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 10, 49–65. p.
- Ortvy Tivadar 1904a. *Az európai művelődés kezdete és haladása. Írta és előadta a pozsonyi népszerűítő főiskolai tanfolyamon 1904. febr. 20., 27., márczius 5-ik (...) és ajánlja hálás tisztelete jeléül méltóságos Porubszky Jenő, kir. it. táblai tanácselnöknek, mint a népszerű főiskolai tanfolyam pozsonyi helyi bizottsága elnökének.* Pozsony. Mellékletek a Nyugatmagyarországi Híradó 71., 82., 93., 102., 113., 128. számából.
- Ortvy Theodor 1904. Állatgazdaságtörténelmi adalékok. Különös tekintettel Pozsony megyére 2, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 11, 321–362. p.
- Ortvy Tivadar 1904. Pozsony vármegye természetrajzi viszonyai. In Borovszky Samu (szerk.): *Pozsony vármegye. Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Modor és Szentgyörgy r. t. városok.* Apollo Irodalmi Társaság, 1–22. p.
- Ortvy Tivadar 1904. Pozsony vármegye őstörténete. In Borovszky Samu (szerk.): *Pozsony vármegye. Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Modor és Szentgyörgy r. t. városok.* Apollo Irodalmi Társaság, 497–502. p.
- Ortvy Tivadar 1905a. *Pozsony város utcái és terei.* Pozsony, Wigand F. K. könyvnyomdája.
- Ortvy Tivadar 1905b. *A pozsonyi béke emléktáblája. Az emléktábla szövegének igazolásául a pozsonyvárosi képviselőtestület számára.* Pozsony, Eder István könyvnyomdájából.
- Ortvy Tivadar 1905c. Dr. Kornhuber András. *Verhandlungen des des Vereins für Natur- und Heilkunde zu Pressburg – A Pozsonyi Természettudományi és Orvosi Egylet Közleményei*, 17. évf., 1–10. p.
- Ortvy Tivadar 1906a. *Ortvy Tivadar írói munkásságának összege. Negyvenévi közszolgálat után való nyugalomba vonulása alkalmából jóakarói és barátai számára emlékül.* Pozsony, Eder István könyvnyomdájából.
- Ortvy Tivadar 1907a. Pozsony városának kulturális haladása az utolsó ötven évben. In Fischer Jakab–Ortvy Tivadar–Polikeit Károly (szerk.): *1856–1906. Emlékmű a Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmából.* Az egyesület kiadása, Pozsony, 1–44. p.

- Ortvay Tivadar 1907b. *Az ősember táplálkozása. (Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1907. február 11-én tartott ülésén).* Budapest, A Magyar Történelmi Társulat kiadása.
- Ortvay Tivadar 1907c. Természettudomány és őstörténelem vagyis az ember ősiségének és származásának kérdése a mai természettudományi vizsgálatok nyomán. In Kerekes Pál – Biró Lajos (szerk.): *A Magyar Orvosok- és Természetvizsgálók 1907. augusztus 25–29-ig Pozsonyban tartott XXXIV. vándorgyűlésének történeti vázlata és munkálatai*, 205–222. p.
- Ortvay Tivadar 1908. Az állatvilág s gazdasági kultúra. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 8, 51–61. p.
- Ortvay Tivadar 1908. A vadászat haszna és jelentősége. Különös tekintettel Pozsony megyére. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 8, 281–293. p.
- Ortvay Tivadar 1910. A mohácsi csata, elvesztésének okai és következményei. Egykorú jelentések és okiratok közlése alapján írta Ortvay Tivadar. (Főolvasatott a M. Tud. Akadémia 1910. május 9-én tartott ülésén). In *Értekezések a történettudományi osztály köréből*, 22. kötet. Budapest, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- Ortvay Tivadar 1912. *Pozsony város története. IV. kötet, I. rész: A város politikai szereplése a XVI-ik század első felében, a mohácsi vésztől I. Ferdinánd király haláláig 1526–1564.* Pozsony, Kiadja a Pozsonyi Első Takarékpénztár.
- Ortvay Tivadar 1913a. *Habsburg Mária és férje II. Lajos igazhitűségének kérdése.* Budapest, Szent István Társulat.
- Ortvay Tivadar 1913b. *Pór Antal 1834–1911.* Budapest, Franklin Nyomda.
- Ortvay Tivadar 1914a. *Temesvármegye és Temesvár város története I. 2. Régibb középkor. A római hódítástól a magyar királyság megalapításáig.* Budapest, Akadémia támogatásával Temes vármegye és Temesvár város közönsége.
- Ortvay Tivadar 1914b. *Mária II. Lajos magyar király neje (1505–1558).* Budapest, A Magyar Történelmi Társulat kiadása.
- Ortvay Tivadar 1991. *Pozsony város utcái és terei.* Budapest, Püski–Regio.
- Ortvay, Tivadar 2003. *Ulice a námestia Bratislavy: Podhradie, Theresienstadt, Terézváros.* Bratislava, Marenčin Vydavateľstvo PT.
- Ortvay, Tivadar 2004. *Ulice a námestia Bratislavy: Ferdinandovo mesto, Ferdinandstadt, Nándorváros.* Bratislava–Pressburg, Albert Marenčin Vydavateľstvo PT.
- Ortvay Tivadar 2005. *Ulice a námestia Bratislavy. Mesto Františka Jozefa.* Bratislava, Albert Marenčin Vydavateľstvo PT.
- Ortvay Tivadar 2009. *Pozsony város utcái és terei. Ferenc József város.* Pozsony, Kalligram.
- Pálffy Géza 2013: *A Magyar Királyság új fővárosa: Pozsony a XVI. században. Fons*, 20. évf., 1. szám, 3–76. p.
- Pavelek, Juraj 1956. O autorstve najstaršej práce o dejinách poddanstva v Uhorsku De servitute Hungarica. *Historické štúdie*, 2. évf., 54–72. p.
- Pokomyi Ferenc 1969. Megemlékezés Bäumlér András mikológusról. *Mikológiai Közlemények*, 1. 31. p.
- Polikeit Károly 1907. *A Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület közleményeiben 1856–1905-ig megjelent értekezéseknek ismertetése.* Fischer Jakab–Ortvay Tivadar–Polikeit Károly (szerk.): *1856–1906. Emlékmű a Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmából.* Pozsony, Az egyesület kiadása, 136–180. p.
- Rómer Flóris 1874. *Régi falképek Magyarországon.* Budapest.
- Romsics Ignác 2011. *A magyar történetírás évszázadai. Korunk*, 22. évf., 5. szám, 3–15. p.
- Sas Andor 1973. *A koronázóváros. A bécsi kongresszustól a nagy márciusig 1815–1848.* Bratislava, Madách.
- Cs. Sebestyén Károly 1944. *Krassó-Szörény megye parasztháza.* Kolozsvár, Nagy Jenő Könyvnyomdája.

- Šedivý, Juraj 2008. Najstarší patriciát v stredovekej Bratislave: šľachtici alebo mešťania? *Forum Historiae*, 2. évf., 2. szám, http://forumhistoriae.sk/FH2_2008/texty_2_2008/sedivy.pdf
- Šedivý, Juraj 2012. Jazyková a etnická pluralita v stredovekom Prešporku/Bratislave–stredoveká realita alebo moderný obraz? *Forum Historiae*, 6. évf., 2. szám, http://forumhistoriae.sk/FH6_2012/texty_6_2012/sedivy.pdf
- Šedivý, Juraj–Štefanovičová, Tatiana (szerk.) 2012. *Dejiny Bratislavy 1. Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia. Brezalauspurc na križovatke kultúr*. Bratislava, Slovart.
- Šípošová, Katarína 2011. Strelecký spolok v Bratislave. *Zborník Múzea mesta Bratislavy*, 23, 63–90. p.
- Sólyom Jenő 1933. *Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig*. /Új sorozat XII. Luther-tanulmányok II./ Budapest, Kiadja a Luther-társaság, 59–74. p.
- Sturm Albert (szerk.) 1901. *Országgyűlési Almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*. Budapest, A Pesti Lloyd-társulat könyvnyomdája.
- B. Szabó János. Gondolatok a mohácsi csata historiográfiájáról – Ortvy Tivadar szemlélete. <http://www.agenturapacisposonium.sk/web/eloadasok.html>
- Szabó Noémi Gyöngyvér 2009. Az egyháztörténet-írás irányai, műhelyei. Különös tekintettel a középkori magyar egyháztörténetre. *Vallástudományi Szemle*, 5. évf., 2. szám, 107–132. p.
- Szakács Zsolt Béla (szerk.) 2001. *Guide ti Visula Resources of Medieval East-Central Europe*. Budapest, Central Europe University Department of Medieval Studies.
- Szende László 2015. Vedecká činnosť Flórisa Rómera v numizmatickej a archeologickej zbierke Maďarského národného múzea. Bratislava, 27, 72–73. p.
- Szentkláray Jenő 1922. *Ortvy Tivadar r. tag emlékezete. Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1922. április 24-én tartott összes ülésén*. 18. kötet, 6. szám. Budapest, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- Szögi László 2006. Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an den deutschen Universitäten 1789–1919. In *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- Tagányi Károly 1883a. Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. Ismertetés. *Századok*, 17. évf., 2. szám, 169–174. p.
- Tagányi Károly 1883b. Válasz. Ortvy Tivadar: Észrevételek Tagányi bírálata című cikkére. *Századok*, 295. p.
- Téglás Gábor 1889. Hunyadmegye barbár fémléletei. *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve az 1887-ik és 1888-ik évekről*. 5. kötet. Budapest, Franklin Társulat Könyvnyomdája.
- Tibenský, Ján 1991. Historické pozadie pokusu o vytvorenie celouhorského vedeckého centra na východnom Slovensku v prvej polovici 18. storočia (K vedeckej aktivite D. Fischera, J. Bohuša, J. Buchholtza ml. a J. A. Raymanna). *Biografické štúdie*, 18, 9–29. p.
- Valter Ilona 1964. Régészeti adatok a Bodrogköz honfoglalás kori településtörténetéhez. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, 4. kötet, 131–141. p.
- Varga E. Árpád 2002a. *Krassó-Szörény megye településeinek etnikai (anyanyelvi/nemzetiségi) adatai 1880–2002*, www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/csetn02.pdf.
- Varga E. Árpád 2002b. *Krassó-Szörény megye településeinek felekezeti adatai 1869–2002*. www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/csfel02.pdf
- Woth, Walter 2006. Altes und Neues aus Montan-Ciklova. *Banater Berglanddeutsche*, 22. évf., 2006. szeptember–október, 130. szám, 12–13. p.

ISTVÁN GAUCSÍK

THEODOR ORTVAY. THE REPRESENTATIVE OF THE SCIENTISTS' REPUBLIC

Theodore Ortvay (1843-1916) was one of the best-known personalities of the 19th-century Hungarian positivist historiography. Nonetheless, his scientific biography featuring new aspects is still missing. This study is partly an attempt to compensate for this. Although the Slovak historical science considers him as a historian specialized on the medieval history of Bratislava, Ortvay's academic activities were of a much wider range. His works of an enduring value encompassed the uneasy areas of social, economic and cultural history. Despite the fact that he spent three decades in Bratislava, his academic research remained mainstream. The author of this study deals with Ortvay's career and achievements, he highlights the historian's engagements in Bratislava from the perspective of fundamental research. He examines Ortvay's works in the context of the 19th century social sciences in Hungary, in the contemporary discourse. He devotes special attention to the analysis of the historian's scientific and public social networks (Szentkláray, Flóris Rómer, Arnold Ipolyi). A further, not-so-hidden objective of the study is to pave the way for Ortvay's cult in Bratislava—in a positive sense, of course.

POPÉLY ÁRPÁD

FÉL ÉVSZÁZAD KISEBBSÉGBEN

Fejezetek a szlovákiai magyarság
1945 utáni történetéből

Fórum Kisebbségkutató Intézet

Fürdőélet a 19. századi Gömörben, 10.

Csízfürdő – világfürdő?!

ÉVA KERÉNYI
Spa Life in Gömör in the 19th Century, No. 10.
Csízfürdő – a world spa?!

615.838(437.6)(091)
711.455:615.838(437.6)(091)

Keywords: Gömör (Gemser), Csíz (Číž), spas, climatic resorts, balneology, medicinal mineral water

A Rima-völgy természeti környezete

Gömör megye méltán legismertebb, ugyanakkor legfiatalabb gyógyfürdője a szelektől védett, dombos Rima-völgyben feküdt, dél-keletre Rimaszombat városától, a Rimaszécsi járásban. Bár ásványos vize már a 19. század 60-as éveitől széles körben ismert volt, fürdőtelepe viszonylag későn, a századforduló éveiben épült ki. Villámgyors fellendülése párhuzamba hozható más – sokkal szebb és hatékonyabb természeti adottságokkal rendelkező – gömöri fürdők hanyatlásával, ill. stagnálásával, Csízfürdő titka azonban egyedülálló konyhasós, jódos-brómos gyógyvizében és mindenekfölött rátermett, ambiciózus és modern gondolkodású vezetőségében rejtett, amely ügyesen előnyére változtatta a fürdőnek egy teljesen átlagos vidéki panorámát nyújtó, nem éppen természeti rezervátumba illő környezetét.

Csíz tengerszint feletti magassága 174 métert számlált. A fürdő száraz és meleg éghajlatát előnyösen befolyásolta északról a Gömör–szepesi-érchegység, délről pedig a Bükk és Mátra hegység láncolata, amely klímájának szubalpin jelleget kölcsönzött: ennél fogva levegője tiszta, egészséges, a környező dombokkal védve az északi szelektől, derült, sokszor igen meleg száraz nappalokat és kellemes, enyhén hűvösebb éjszakákat eredményezett. A község és környékének talaja neogén képződmény volt, melyet az ár annyira elsodort, hogy az alatta levő miocén rétegek¹ repedésein források nyomultak fel.²

Kutatásból gyógyvízforrás

A 13 hőfokos jódos-sós forrás felfedezése Csíz község határában már-már meseszerű. 1862-ben egy Harnócz András nevezetű parasztgazda a telkén kutat ásott s 4-4½ méter

- 1 A rétegben a Hygiea-kút ásása alkalmával, azon repedés szélén, ahonnet a forrás fakad, erősen a talajba beékelődve két fogat találtak, melyek valamely ősvilági állattól származtak. Ezen geológiai rétegek rendsorát feltüntető szelvény az 1896-iki millenniumi országos kiállítás balneológiai pavilonjában is megtekinthető volt, a tárlat befejeztével pedig a fürdőigazgatóság jóvoltából a Magyar Nemzeti Múzeum ásványtani osztályára került. (Sassy 1898, 12. p.)
- 2 Csíz jód-bróm-fürdő útmutatója. *Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn.* 1900, 3–4. p.

mélységben édesvizet talált. Tovább ásva sós vízre bukkant, melyet a falubeliek főzéshez és kenyérsütéshez kezdtek el használni. A pénzügyőrök észrevették, hogy a kősó kereslete apadt a faluban és emiatt a sós vízű kút használatát betiltották, vizét azonban a szolgabírórság vegyelemzés végett Rimaszombatba küldte. Az 1863-as Félix Antal kincstári vegyész általi vizsgálatok azt mutatták, hogy a víz jódot-brómot s más haloid-vegyületeket is tartalmaz, (Borovszky 1904, 309. p.) amire rögtön felfigyeltek a szakemberek.³

A víz paramétereit megtudva a telket a kúttal együtt egy bizonyos Blumenthál nevű vállalkozó vette meg,⁴ aki 1865-ben egy újabb kutat ásott⁵ mintegy 20 ölnyi távolban az elsőtől. Bár itt is sós vízre leltek, de ez sóban is, iblanyban (jódban) is szegényebbnek bizonyult az elsónél. (Hunfalvy 1867, 187. p.) Az elsőként feltárt 12,72 méter mélyről fakadó Themis⁶-forrás vizét az új tulajdonos kezdeményezésére Than Károly vegyészprofesszor vizsgálta meg a folyó évben minőségileg,⁷ melynek eredményeként egy liter vízben 15,592 gramm chlornatriumot és 0,748 gramm szénsavas meszet mutatott ki, (Boleman 1887, 364. p.) továbbá kiderült, hogy a víz ezer grammjában 0,041 gramm jódkáliumot és 0,080 gramm brómkáliumot tartalmaz.⁸ Ezzel a víz a legértékesebb jódos vizek egyikévé vált, s hamar forgalomba is hozták mint gyógyvizet, a helyszínen fürdőt ekkor még nem alapítottak.⁹

3 Bár Felix kohónagy vizsgálatai eredményét a bécsi cs. és kir. geológiai intézet évkönyveinek XIII-ik kötetében még folyó évben közzétette, alig egy évvel később a balneológiai szakirodalom piacán máris napvilágot látott az első vegyészeti jellegű forrásmunka, Hasenfeld Manó kiadványa. Hasenfeld Manónak mint a párizsi orvos-fürdészeti társulat levelező tagjának, 14 oldalas füzeté kétségkívül bizonyítéka a csízi jódos-brómos forrásvíz európai jelentőségének a balneológia terén, melyben Hasenfeld Félix méréseire alapozva a víz különféle kémiai analízisein kívül más hasonló jellegű európai forrásokkal (Adelaide, Halle, Bassen, Lipik, Hessen, Saxon) is összevetette azt, mintegy bemutatva Csíz egyediségét és értékét. Ezen munkát jogosan tekinthetjük a fürdő első írásos forrásának is. (Hasenfeld 1864, 11–12. p.)

Hasenfeld Manó (1836, Balassagyarmat – 1905, Budapest): orvosi tanulmányait Bécsben végezte, majd ugyanitt fürdőgyógyászatból lett magántanár. Előbb Szliácson, majd Franzensbadban (Františkovy Lázně) folytatott fürdőorvosi gyakorlatot. A balneológia terén számos értekezést írt magyar, német és francia nyelven. (Magyar Életrajzi Lexikon. <http://mek.oszk.hu/04000/04093/html/szocikk/11964.htm>)

4 *Gömör-Kishont*, 1899. május 25.

5 Nem minden lefúrt kút hozott szerencsét a befektetőknek. A fenti példán kívül a *Felvidéki Közlöny* 1874. december 6-i számában szintúgy olvashatunk egy írásos megjegyzést arra vonatkozólag, miszerint a csízi templom tőzsomszédságában a nevezett napon kútásás alkalmával egy vegyészeti felügyelő figyelmet keltő vízre találtak. Az elsőleges vizsgálat nagymértékben konyhasót tartalmazónak mondta, s egyidejűleg további felülvizsgálásáig a kút hatósági zár alá vétetett, későbbi sorsáról azonban nincsenek információink.

6 Themis az igazság és a törvényes világrend istennője volt a görög mitológiában.

7 Than Károly később a Hygiea-forrás vizét is megvizsgálta asszisztensével az 1899. év elején, vizét 6%-kal koncentráltabbnak találta az 1890. évi méréseknél. *Gömör-Kishont*, 1899. május 25.

8 *Gömör és Kishont vármegyei naptár az 1906. évre*. 1906, 43. p.

9 A gyógyforrás egyedisége abban is megnyilvánult, hogy az 1867-i rimaszombati XII. naggyűlés alkalmával mintegy annak kísérelőrendezvényeként megszervezett Műipari és Gazdasági Kiállításon a vegyelemzéssel együtt bemutatásra került 15-féle, főleg vastartalmú gömori ásványvíz között már az újonnan felfedezett csízi jódforrás vize is prezentálásra került. *Napi Közlöny*, 1867. augusztus 14.

A csízi ásványvíz rövid idő alatt kiviteli cikként nagy jelentőséget nyert, (Boleman 1884, 241. p.) noha később a kút elhanyagolásával veszített piaci értékéből. (Boleman 1892, 76. p.) Ezzel kapcsolatban nagyon jó példával szolgál Bernáth József írása a Gőmörmegeyi Orvos-Gyógyszerész Egylet 1875. év őszén Rozsnyón megrendezett közgyűléséről, (Bernath 1878, 21. p.) melyen a csízi forrás minősége felett heves vita alakult ki.¹⁰ A csízi ásványvizet csupán az 1880-as években kezdték el újból szakszerűen kezelni, amikor felmerült egy esetleges fürdő építésének a gondolata, (Boleman 1887, 364. p.) s jelent meg az első reklámhirdetés magára a fürdőre vonatkozó utalásról.¹¹ Jó pár évbe telt, míg az ásványvíz a követelménynek minden tekintetben megfelelő minőségben, ízletes kivitelezésben, gondos csomagolás mellett újból forgalomba került.¹² A forrás „újrakezelése” olyannyira jól sikerült, hogy az 1885. évi budapesti országos kiállításon a csízi víz mind a közegészségügyi, mind a Mattoni és Wille magánpavilonban prezentálásra került, (Bernáth 1885, 13. p.) a kút birtokossága pedig versenyképesséért kapott kiállítási nagy éremmel térhetett haza.¹³

1884 áprilisától a csízi jód-brómos ásványforrás telke zálogos birtokként új magántulajdonosokhoz került. A Losonczy család¹⁴a gyógyforrás kezelésével a rimaszécsi Lamos Lajos gyógyszerészt kérte fel. A fürdést igénybe vevők kényelmére ekkor a forrás közvetlen közelében több fürdő- és lakószobát alakítottak ki, s még a nevezett év június 15-én megnyitották a fürdőszezont.¹⁵ 1888-ban a telket a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. vásárolta meg, így szerencsés tulajdonosváltást követően a gyógyforrás végre szakértő kezekbe került, sőt a fürdő kiépítése is ígéretes jövőnek nézett elébe. „A múlt évben még rozszant viskó alatt possadt, egy paraszt ember létrán ment a víz színéig és onnan szivattyúzta a gyógyszerül szolgáló vizet a gyógyulást keresőknek és az elszállítandó üvegekbe – ma ott áll a csinos fürdőház a forrás fölé épített gépházzal, mely a modern haladás vívmányaival, czélszerű gépekkel és szivattyúkkal van ellátva” – állt egy esztendő múlva a helyi sajtó tudósításában.¹⁶ Az építendő fürdőhöz édesvíz után kutatva 1889 augusztusában új kutat ástak Csízben, melynek során a következő év februárjában a régi kúttól délkelet felé mintegy 30 méternyire, 33 méter mélységben

10 A gyűlésen állítólag szóba került, hogy a víz szétküldésénél és árusításánál nagy visszaélések történtek. A kút tulajdonosa ellen feljelentés is történt a vármegyei hivatalnál, miszerint „csízi víz” címen némely kereskedésben áruba bocsátott víz annyira mentes volt minden ásványi alkatrésztől, hogy bátran közönséges víznek volt hihető. Kétségek merültek fel annak kapcsán is, hogy a csízi forrás egyáltalán gyógyhatással bírna. A balneológiában jártas Bernáth önmaga nézett utána a fent felsorolt vádaknak, melynek értelmében a különbséget a kút alsó és felső rétegének a minőségében vélte felfedezni: az alsóban a víz sokkal töményebb és feloldott sókban gazdagabb. *Rozsnyói Híradó*, 1876. február 20.

11 *Gömör-Kishont*, 1882. június 11.

12 Nemcsak Gőmörben, hanem Budapesten is kapható volt Édeskuty Lajos, Trum István, Emerling és Rabsch, valamint Mattoni és Wille ásványvíz-kereskedésében, később pedig valamennyi nagyobb gyógyszerár és kereskedés pultjain elérhetővé vált. *Rozsnyói Híradó*, 1884. június 8.

13 *Közegészségügyi Kalauz*, 1885. október 1.

14 *Gömör-Kishont*, 1899. május 25.

15 *Közegészségügyi Kalauz*, 1884. június 1.

16 *Gömöri Hírlap*, 1889.

bukkantak rá a később forgalomba hozott Hygieia¹⁷-forrásra. (Sassy 1898, 16. p.) Ennek vizét még 1890-ben dr. Leibermann Leó, a budapesti Magyar Királyi Vegykísérleti Állomás munkatársa és dr. Ludwig Ernő (Ludwig 1890, 42. p.) udvari tanácsos, a Bécsi Egyetem vegyészprofesszora és a Cs. és Kir. Vegytani Intézet igazgatója analizálták.¹⁸ 10,000 súlyrészben 1,415 bróm-magnéziumot, 1,230 tiszta brómot, 0,428 tiszta jódot és 0,468 rész magnéziumot találtak.¹⁹ A csízi forrás kémiai elemzését a darkauai, a halli, a heilbrunni, az ivonci, a luhatschowitzi (Luhačovice) jódforrásokéval hasonlította össze, azonban a csízi forrás jód- és brómtartalom tekintetében valamennyit felülmúlta. (Hankó–Papp 1907, 235. p.) Hankó egyenesen a leghatásosabb európai jód- és brómtartalmú gyógyvíznek kiáltotta ki,²⁰ tökéletesen helyettesíthetővé minősítve azt akár a sodeni vízzel,²¹ míg mások a Gellérthegy alatti Erzsébet-fürdővel helyezték párhuzamba.²² A felfedezett forrásvíz használata az 1880-as évektől rohamosan terjedt, hazánkából a hasonló külföldi jódvizeket azonban mégsem tudta az ásványvízpiacról kiszorítani, sem azokkal külföldön sikeresen versenyre kelni. Pedig korszerű technikát alkalmazva a vizet ónozott rézcsöveken át emelőgép vezette a díszes ivó- és töltőcsarnokba, ahol a töltés és dugaszolás a legmodernebb gépekkel történt.²³ A tényálláson az sem segített, hogy a csízifürdői részvénytársaság kérelmére a magyar királyi belügyminisztérium 1891 novemberében kelt rendeletében hivatalosan is az „ásványvizek” rangjára emelte a csízi vizet.²⁴ Ekkorra a víz már mintegy 20.000 palackban szállított szét országshozta, amint azt az alábbi táblázatot is szemlélteti:

Év	1888	1889	1890	1891
Palackok száma	5350	10 625	15 500	22 825

A Hygieia sikerén felbuzdulva a tulajdonosok már az 1890. év elején hamar újabb kutat fúratnak a telepen,²⁵ azonban a Neptun²⁶ nevet viselő harmadik forrásvíz jód- és brómtartalma már csekélyebbnek bizonyult.²⁷ Preysz szerint ennek vizét melegítve fürdőkre

17 Hygieia az egészség, a tisztaság és a közegészségügy istennője volt a görög mitológiában.

18 A „Fürdőirodalmi Könyvtár” értesítője. 1895, 42. p.

19 Ludwig folyó év március 27-én a helyszínen tett személyes látogatást, majd tapasztalatait és elemzésének eredményét német nyelven írt értekezésében fejtette ki. A csízi víz frissen a forrásnál merítve a lakmuspapírt megkékítette, beszáradás után pedig a reagenspapír különböző reakciót adott. Hőmérsékletét Ludwig közvetlenül a szivattyú csövéből való kifolyásánál mérte s 10 C-foknak találta. (Sassy 1898, 22. p.)

20 Magyar Fürdő Kalauz, 1909, 11. p.

21 Egészség, 1889. május 1.

22 Gömör-Kishont, 1899. június 22.

23 Fürdő és Turista Ujság, 1891. november 15.

24 Gömör-Kishont, 1891. november 19.

25 Nemzetközi Fürdő-Lapok, 1896. június 20.

26 Neptunus a vizek és a tengerek istene a római mitológiában.

27 Gömör és Kishont vármegyei naptár az 1906. évre. 1906, 43. p.

akképp használták, hogy hozzáöntöttek a Hygieia vagy a Themis vizeiből annyit, amennyit az orvos rendelt. (Preysz 1894, 25. p.) Buchböck Gusztáv egyetemi tanársegéd által és Than utasításai alatt 1899-ben végzett fiziko-kémiai elemzése alapján a Hygieia-főforrás vizét nagyobb mennyiségű jódtartalma miatt inkább ivókúrára, a másik két forrásét a kevesebb jód és a thioszulfát jelenléte miatt pedig inkább fürdőgyógyomódra javasolták.²⁸A Hygieia-kútban 1896 szeptemberében fellépett erős gázerrupciók következtében ráadásul a forrás vize sokkal nagyobb bőséggben és pezsgéssel tódult fel, mint azelőtt, változatlan minőségben. (Sassy 1898, 21. p.)

Az átlátszó, tiszta, színtelen, szagtalan, erősen sóízű, nem hideg, hanem kellemes hőmérsékletű, 10–12 C-fokos Hygieia forrásvíz minősége több nemzetközi megméretetésen is sikeresen helytállt: a budapesti ezredéves országos kiállításon (1896) és a brüsszeli nemzetközi kiállításon (1897) elismerő oklevéllel, az amerikai St. Louisban megrendezett világkiállításon (1904) ezüstéremmel díjazták a gőmőri ásványvizet.²⁹A századelő pedig újabb meglepetést tartogatott a forráskezelőségnek: Lengyel Béla³⁰ egyetemi tanár a csízi forrásgázokban rendkívül erős radioaktivitást fedezett fel.³¹

A gyógyfürdőbe látogató páciensek elsősorban arteriosclerosis (érelmeszesedés), csont- és bőrbajok, reuma, angolkór, mirigybajok (görvély), női megbetegedések, syphilis, idült gyulladások, neurasthenia (idegbántalmak), hosszabb betegségek szövődményei, golyva, thyreogen elhízás, csökkent savképződéssel járó gyomorhurut, légúthurut, tüdőtágulat, gerincbántalmak, higany- és ólommérgezés, ill. bėnulások gyógykezelése gyanánt látogattak el Gőmör e legnagyobb lélekszámnak örvendő fürdőhelyére.³² A korjeles balneológusai, mint Bókay Árpád, Boleman István, Korányi Frigyes – akik személyesen is látogatásukat tették a fürdőtelepen – egyaránt előnyösen nyilatkoztak a forrásvizet illetően, melyet főleg anyagcserére és vérképzésre ajánlottak.³³

A csízi víz gyógyhatásairól és alkalmazásáról az 1900., 1902., 1908. és 1914/15. évi fürdőkalauzok tudósítanak az alábbi betegségek szerinti felosztásban:

28 A Hygieia-forrás 10,000 súly részben 0,4541 jódot, 1,3105 brómot és 126,6292 gramm klórt tartalmaz. (Borovszky 1904, 309. p.)

29 Mindhárom díszoklevél eredetije ma is megtekinthető Csízfürdő főépületének halljában.

30 Lengyel az 1906. évben az Elsler és Geittel-féle módszerrel vizsgálta meg a csízi víz radioaktivitását, s azt legközelebb a franzesbadi források és a karlsbadi Sprudel gázainak radioaktivitáshoz hasonlította. Egy 1907-es fürdőösszeírás szerint Lengyel elsősorban az iszapot és azon forrásgázokat, melyek metánt, nitrogént, széndioxidot és argont tartalmaztak, találta erősen radioaktívnak. (Hankó–Papp 1907, 236. p.)

31 Gőmör és Kishont vármegyei naptár az 1906. évre. 1905, 2. p.

32 A „Csízi víz” ismertetője használati utasítással. 8–15. p.

33 A „Csízi víz” ismertetője használati utasítással. 3. p.

Betegség	Beteg 1889-1899 között ³⁴	Beteg 1889-1901 között ³⁵	Beteg 1889-1907 között ³⁶
görvély és gümőkór	1903	2677	6388
bujakór (szifilisz)	1072	1508	3487
csont- és ízületi bajok	253	356	690
ivarszervi és húgycsóbajok	184	258	467
szembajok	134	189	286
női bajok	104	146	250
bőrbajok	95	133	247
köszvény és csúz	77	110	214
angolkór	70	71	104
idegbaj	53	82	149
golyva és mirigydagaganatok	37	64	138
hűdés	15	16	46
fülbaj	11	30	64
álképlet	8	10	16
veselob (vesegyulladás)	5	5	10
nyírkedénylob	1	2	6
gyomor-hiperaciditás	-	2	7
Összesen	3945 beteg	5659 beteg	12509 beteg

A kimutatásból kitűnik, hogy a Csízfürdőn gyógyuló betegek több mint 75%-át a görvély- (nyirokcsomó-megnagyobbodás) és bujakórban szenvedők képezték, amennyiben a csont- és ízületi bajok, bőr-, szem- és fülbántalmak is nagy részben eme két főcsoporttal kapcsolatosak. Az egyes gyógyjavaslatok nemtől és kortól függően a kór neme és az egyéni szervezet által határozottak meg a fürdőorvos által. Minden beteg vizívás, fürdés és étkezés tekintetében egy rendelőorvos által írott utasítással láttatott el, mely az igazgatósági irodában lebélyegeztetve szabta meg a kiszolgáltató ivóvízmennyiséget és fürdőket, melyek az igazgatósági irodában váltott jegyek előmutatása és átadása után készítették a fürdőszolgák által.³⁷ Kallós Jenő³⁸csízi fürdőorvos például a görvélyesség ellen az alábbi „receptet” javasolta: „A fürdőket három formában alkalmazzuk a görvélykórnál, ezek a 28-29 Ro meleg fürdők, a 26-22 Ro fél fürdők és a 30-32 Ro forró fürdők. A meleg fürdők után 1-2 órai ágyban való fekvést rendelünk meg el, e fürdő tartama rendszerint 25-30 perc. A félfürdőknél fürdés közben hideg vizet adago-

34 Csíz jód-bróm-fürdő útmutatója. *Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn.* 1900, 11-12. p.

35 Csíz jód-bróm-forrás-fürdő. *Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn.* 1902, 18. p.

36 Csíz jód-bróm-forrás-fürdő. *Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn.* 1908, 28. p.

37 Csíz jód-bróm-forrás-fürdő. *Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn.* 1902, 54. p.

38 1908-ban Kallós Jenő által és prof. A. Bickel egyetemi tanár vezetése mellett a berlini klinikán végzett élettani kísérletek beigazolták a csízi víznek gyomorsavsabályzó és az emésztőszervekre gyakorolt jótékony hatását. *Csízfürdő Gömör-Kishont vármegyében.* 1914/15, 9. p.

lunk, kellő reakció elérése végett a végtagok erősen dörzsöltetnek, a testnek a vízen kívüli része pedig a fürdővízzel folytonosan öntöztetik. A fürdő tartama 3-5 perc, mely után a szabadban való mozgást rendeljük a betegeknek a test felmelegedése végett, vagy pedig a beteg ágyba fektetendő. Forró fürdőket csak abban az esetben alkalmazzuk, ha a páciens szíve megengedi. A felsorolt fürdők mellett a konyhasós-jódos víz ivókúra alakjában való alkalmazását is javasoljuk. A teljes gyógyuláshoz azonban hónapok-évek kellene, ezért a 3-4 hetes fürdőkúra után házilig ivókúra megismétlését, ill. hetenként 2-3 jódsós fürdő vételét ajánljuk a tartós gyógyulás reményében.” (Hankó-Papp 1907, 59. p.) A páciensek számára betegségtől függetlenül gyógyírként legtöbbször egy évente tartandó 4-6 heti fürdőkúrát javasoltak s mellette a csízi víz ivókúraszerű használatát, melyet ajánlatos volt több éven át megismételni a tartós eredmények elérése érdekében, de ugyanakkor a higiéniai, lakhatási és táplálkozási viszonyok, a jó levegő és napfény elengedhetetlen kiegészítő tényezőként szerepeltek a teljes gyógyulás reményében.

A gyógy módokat illetően Csízfürdő az alábbi gyógyterápiákat kínálta pácienseinek: ivóvízkúra, szénsavfürdő, langyos félfürdő, meleg és forró jódos fürdő, ülő-, láb- és karfürdő, hidegvíz-kúra.³⁹ A fürdőknek jódvíz-adaléka 20-30%-ig rúgott, részleges borogatásokhoz és fürdőkhoz azonban tiszta jódvizet is használtak.⁴⁰ Ivókúra esetén a víz legfontosabb négy tényezőjére, a jód, a bróm, a konyhasó és a radioaktivitás fontosságára fókuszáltak.⁴¹ A gyógyvíz megfelelő adagokban történő fogyasztása mind felnőttek, mind gyermekek számára eltérő utasítások szerint zajlott, mivel egyenként különböző hatást váltott ki: naponta három egyenlő adagban és a felszívódás teljessége miatt mindig éhgyomorral, lehetőleg egy órával a napi étkezési idő előtt: reggel a reggeli előtt 7-8 órakor, délelőtt 11 órakor és délután 5-6 órakor.⁴² Egy ivókúrát megszakítás nélkül legalább hat hétig kellett folytatni, míg a fokozott anyagcsere-forgalom következtében a vérképzés periódusa be nem fejeződött. Az étrendet illetően a csízi víz ivókúrája alatt kerülendőek voltak a túlnyomóan liszttartalmú, erősen fűszerezett, ecettel savanyított ételek, a gyúrt tészta, a burgonya és a nyers gyümölcsök fogyasztása. A brosurák főtáplálékként főleg a zöldségfélék, tej, tojás, szárnyas és gyümölcskompótok fogyasztását javasolták, valamint óva intették a betegeket a kúra tartama alatt minden szerve-

39 A „Csízi víz” ismertetője használati utasítással. 18. p.

40 Csíz jód-bróm-fürdő útmutatója. *Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn.* 1900, 8. p.

41 A csízi vízben lévő jódmennyiség külső alkalmazásával fürdők, borogatások alakjában érvényesül, belsőleg ivókúra alakjában véve elősegíti a vérképző szervek munkáját, a vér áttisztításával serkenti a sejtek és szervek munkáját, élénkíti az anyagcsereforgalmat. A bróm az érzéki benyomásokat és az érzőidegek ingerlékenységét csökkentő speciális gyógyszer. A vízben lévő konyhasónak gyógyító hatása van a gyomor, a bél, a légutak, a nyálkahártyák hurutos bántalmainál, nagy szerepe van a húgysavas és görvélyes betegségek gyógyításánál. *Csizi jód-bróm gyógyvíz használati utasítása.* 4–5. p.

42 Felnőttek esetében az ivókúra adagolása szervezetükhöz arányosan történt, egyszeri adag 150-200 gramm (2 deci) lehetett, gyermekek esetében az alábbi korosztályok bontásában változott az adagolás mértéke: 2-4 éves gyermekeknél 30-40 gramm (egyharmad deci), 5-7 éveseknél 80 gramm, 10-12 éveseknél 100 gramm, 13-14 éveseknél 120 gramm. A „Csízi víz” ismertetője használati utasítással. 16. p.

zetre káros behatásoktól, mint a túlhajtott munka, meghűlés, túl sok evés, szeszes italok fogyasztása és a dohányzás.⁴³

A forráskezelőség⁴⁴ gondoskodott arról is, hogy a csízi víz friss töltésben mindig álljon rendelkezésre otthoni ivókúrák alkalmazásakor. Egy ivókúrának megfelelően 25 darab 600 grammos palackot tartalmazó faládákban került szállításra, ára helyben 6 forintba (később 12 korona⁴⁵) került.⁴⁶ 1910-re a fogyasztás már meghaladta a 100.000 palackot, Magyarországon kívül Amerikába és más európai gyógyintézetekbe (pl. Drezdába) is szállítottak.⁴⁷

Új fürdő a láthatáron

A forráskút 1862 és 1888 között több gazdát is cserélt. Elsőként 1884-ben Lamos Lajos forráskezelő nyitotta meg a telep kapuit a fürdeni óhajtó vendégek részére, az ásványvízfürdőket naponta délelőtt 10 óráig 1 forint ellenében, vasárnaponként pedig 12 óráig 60 krajcárért lehetett igénybe venni.⁴⁸ A gyér próbálkozás alighanem csekély eredményt hozott, ha Chyzer 1885-ben kiadott tanulmányában úgy nyilatkozott a forrásról, mint ami „csakis kereskedelmi cikként jöhet számításba, mivel három kádas fürdője nem vehető számba”. (Chyzer 1885, 60. p.) 1888-ban végül a csőd alá került kutat a lepusztult telekkel együtt a bíróság nyilvános árverésen eladta, (Preysz 1894, 26. p.) így került a gyógyforrás Molnár József, Csider Károly és Flasko György tulajdonába, akiknek sikerült megnyerniük fürdőigazgatói szerepkörre Molnár sógorát, Glósz Arthur geológus-bányamérnököt.⁴⁹

A vásárlás évében, 1888. október 25-én a Molnár–Csider–Flasko érdekhármas Bornemisza László gömöri alispán által kérvényt terjesztett fel a Földművelési, Ipar- és Kereskedelmi Minisztériumba a tulajdonukat képező jód-bróm ásványvízforrás védterületének megállapítására tárgyában. Ekkor még csak a régi kút, a „Themis” létezett, melyet a m. kir. belügyminiszter az 1880. évi 57083/79. számú rendeletében gyógyfor-

43 *Csizi jód-bróm gyógyviz használati utasítása*. 14. p.; A „Csízi víz” ismertetője használati utasítással. 16–17. p.

44 A két világháború közötti években a Hygieia-gyógyforrás palackozott vízen kívül a fürdőigazgatóság már otthoni fürdőkúrákhoz használatos ún. „Hygieia” jód-brómos fürdősókat és „Hygieia” fürdő- és mosószappanokat is forgalomba hozott. *Csizi jód-bróm gyógyviz használati utasítása*. 15. p.

45 Az 1908. évi brosúrában már 13 korona csomagolással együtt. *Csíz jód-brom-forrás-fürdő. Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csíz in Oberungarn*. 1908, 72. p.

46 A víz hosszabb ideig állva sem veszített összetételében, sem hatásában, az egyes rekeszeket pedig gondosan használati utasítással mellékelve látták el. A téli fagyok beálltával a víz nem volt szállítható, az üres ásványvízes palackokat pedig bérmentesen tiszta állapotban darabonként 8 fillérért vásárolta vissza a fürdőigazgatóság. *Csízfürdő Gömör-Kishont vármegyében*. 1914/15, 32. p.

47 *Gömöri Ujság*, 1910. október 2.

48 *Gömör-Kishont*, 1884. július 27.

49 *Nemzetközi Fürdő-Lapok*, 1896. június 20.

rásnak nyilvánított.⁵⁰ A Földtani Intézet igazgatósága ezen kérelemre, valamint a szépes-iglói bányakapitányság által 1890. április 14–16-án tartott helyszíni tárgyalás alapján az 1885. évi XXIII t.c. 16 paragrafusa értelmében a védterületet engedélyezte.⁵¹ A mintegy két évig elhúzódó eljárásra az ásványvízforrás védterületének megállapítása tárgyában legfőképp a szomszédos kúttulajdonosok esetleges fúrása ellen volt szükség. Bár a fő hangsúlyt továbbra is a víznek palackokbani forgalmazására helyezték, már a következő év tavaszán hozzáfogtak a fürdőtelep kiépítéséhez, az új kutak fúrásához és a telek parkírozásához.⁵²

Az új fürdő megnyitására 1889 nyarán került sor, az új tulajdonosok pedig bizvást reménykedtek abban, hogy ezen igen ritka gyógyfürdő jelentősen megnöveli Gőmör megye déli részének idegenforgalmát. A fürdő ünnepélyes megnyitása alkalmából június 23-án, vasárnap közebédet rendeztek a fürdő helyiségeiben.⁵³ A mintegy 24 összegyűlt környékbeli vendégnek a talpalávalót a hanvai cigány húzta. Azok, akik ellátogattak az újonnan megnyílt telepre, három csinos épületet láthattak: az ebédlőt, a négy fürdőhelyiséggel s négy lakszobával berendezett, svájci stílusban emelt, tágas erkéllyel ellátott lakóházat. A helyiségeket rendezett park vette körül.⁵⁴

Az 1890-es években a két forrás körül virágzó fürdőtelep létesült a község északkeleti részén, sőt a Hygieia-forrás vizét forgalomba is hozták, a forrás fölé ivó- és töltőcsarnokot emelve. A vezetőség egy percig sem tétlenkedett, az ásványvíz-kereskedelmen kívül a Monarchia-szerte reneszánszát élő fürdői turizmusban látta Csíz felvirágoztatásának jövőjét. A fürdőtelep kiépítése az első évtől kezdve jelentős anyagi áldozatokat követelt, a 16.000 forint vételáron kívül már 1889-ben 10.000 forintot fektetett be a társaság, a következő évben 30.000-et, az 1891. évben pedig újabb 7000 forintot.⁵⁵ Ezen az összegben megnagyobbították a fürdőparkot, 11 fürdőszobával ellátott fürdőházat emeltek, tiszta gyógyvíz kutatására fektettek be, további pavilonokat emeltek a telepen és elsősorban parkíroztak – valamennyit a vendégek kényelmére. Boleman írásai szerint főleg Ludwig tanár biztatására alapították meg a kutak mellett e kis fürdőintézetet, melyet fiatal gyógyhelyként már az első évben is számosan látogattak. (Boleman 1892, 76. p.) A fürdő parkjában kezdetben egy igazgatósági épület, egy fürdőház és egy

50 Bornemisza László alispán 1888. november 21-én keltezett levele a Földmívelési, ipar és kereskedelmi m. k. Minisztériumba. Magyar Országos Levéltár. Kultúrmérnökség iktatókönyve K 184. 39 (8221). A csízi fürdő védterületének megállapítása, 1889.

51 Később a Hygieia-forrás felfedezésével újból szükségessé vált a forráskút területének a megvédése, mely érdekében Molnár József és tulajdonostársai 1890. július 4-én kérelmezték a Földtani Intézetnél az új forrásvizet tartalmazó kút nyilvános ásványvízforrásnak való elismerését, ill. annak új védterületének megállapítását, majd ahonnan az ügyet a belügyminisztériumhoz irányították. A Földtani Intézet igazgatóságának a Földművelésügyi Minisztériumhoz címezett 1890. október 2-án írt levele a csízi forrás védterületének megállapítása tárgyában. Magyar Országos Levéltár. Kultúrmérnökség iktatókönyve K 184. 16 (24493). A csízi fürdő védterületének megállapítása, 1890.

52 *Gömöri Hírlap*, 1889.

53 *Gömör-Kishont*, 1889. április 25.

54 *Gömör-Kishont*, 1889. június 27.

55 *Gömör-Kishont*, 1891. május 28.

emeletes vendégfogadó állt, a fürdő közelében azonban – látván a bővülő idegenforgalmat – a részvényesek közül már a megnyitás utáni években többen hozzáfogtak a magánépítkezésekhez. A 20. század küszöbén 2 márvány- és 8 cinkkád, ill. újabb 9 vendégszoba állt a tisztelt közönség kényelmére,⁵⁶ az új vendéglőt az italmérési joggal együtt pedig Tóth Pál rimaszombati vendéglős vette használatba.⁵⁷ Chyzer Kornél 1890-ben tett személyes látogatása alkalmával a fürdőorvos hiányára mutatott rá, ugyanakkor megjegyezte, hogy a fürdő nagyobb terjeszkedése sem a hely fekvésénél, sem az ásványvíz mennyiségénél fogva nem tanácsos. (Chyzer 1891, 3. p.) A fürdő birtokosai 1891-ben mégis megnagyobbították az intézetet, bár a telep még így is kicsinek bizonyult – a vendégek rendelkezésére körülbelül 70 szoba állt. (Boleman 1892, 79–80. p.) A nevezett évben a fürdőigazgatóság 8 fürdő- és 4 lakószobával felszerelt újabb fürdőház, valamint akár 100 személy befogadására is alkalmas nagyszabású vendéglő felépítését tűzték ki célul.⁵⁸ Nem csupán a szűkösség, hanem a rossz minőségű, esős időben valóságos sártengerré váló utak is hagytak némi kívánnivalót maguk után. Egy fürdővendég 1891. június 30-án keltezett s a *Gömör-Kishont* szerkesztőségéhez intézett levelében Csízt az utak karbantartása tekintetében a megye legelhagyatottabb falujának nevezte.⁵⁹ Sajnálatos tény, hogy az útproblémák még a 20. század küszöbén is megoldatlanok maradtak. Elsősorban az állomástól a fürdőig vezető út mihamarabbi kijavítása s fákkal szegélyezése, másodsorban a tűzrendészeti szabályok betartása és ellenőrzésének hiánya, harmadjára pedig a közrendi és biztonsági intézkedések mellőzése szükségeltetett. Utóbbira a szarvasmarháknak a fürdői sétakorzón, vagyis a járkelő vendégek között való rendszeres áthajtása adott indokot.⁶⁰ Ezen tények összességében hozzájárultak ahhoz, hogy Csíz lemaradjon a világfürdői, de még az országos hírnévről is. Alighanem a fürdő jövőképét vetítette elő a millennium évében egy ismeretlen páciens Csíz egyetlen fennmaradt fürdői levelében: „Mikor egy-egy gyöngye arcon szemlélem a csízi víz jótékony hatását, s mikor ezzel szemben körül nézem Csíz nem éppen szerencsés fekvését, elborul tekintetem. Miért nem lehet ez világfürdővé?! Szűk a tér, kevés a kényelem, nincs parkja. Ebben culminál Csíz hátránya. Pedig nem mondhatom, hogy csendes, unalmas hely lenne, eléggé élénk, mozgalmas. Ha egy idegen ide tévedne azt gondolná, hogy legalább is valami nagy millenáris ünnepélyre készülnek. Hanem ha világfürdővé nem is, de Gömörmegyének legnagyobb nevezetessége s a szomszéd megyék urainak nyaraló helye igen könnyen lehetne.”⁶¹ Hát lett is.

Annak ellenére, hogy 1897-re a fürdő már 180 kényelmesen berendezett lakószobával bírt,⁶² a növekvő kliensek száma egy idő után kinötte a már meglévő fürdőkomplexu-

56 *Gömör-Kishont*, 1890. május 15.

57 *Gömör-Kishont*. 1890. április 17.

58 *Gömör*, 1893. április 9.

59 *Gömör-Kishont*, 1891. július 9.

60 Glósz fürdőigazgató elsősorban a megyei hatóságok bürokratizmusával magyarázta a fürdőutak rossz karbantartásának kérdését, ill. a nyári időnyre való csendőri kirendeltség hiányát, mint ahogy a főszolgabíró által jóváhagyott közrend, köztisztaság és közbiztonság tekintetében tett intézkedések jogerőre való emelésének akadályoztatását is. *Balneológiai Értesítő*, 1900. július 15.

61 *Rozsnyói Híradó*, 1896. július 19.

62 *Nemzetközi Fürdő-Lapok*, 1897. június 1.

mot, ami az 1900. évben újabb 10 vendégszoba, 1908-ben pedig újabb 10 fürdőszoba építését eredményezte. Sőt, az 1901. évi fürdőidényben a csízfürdői részvénytársaság részéről felvetődött a Balog vagy a Rima folyó mentén alkalmas helyen az egészségesek használatára egy nyári fürdőtelep megépítésének gondolata, ugyanakkor egy egészen új fürdőtelep létesítését is fontolóra vették, mégpedig a neuralgikus betegek gyógykezelésére.⁶³ Bár egyik terv sem került realizálásra, 1906-ban mégis újabb ötlettel rukkoltak elő a részvényesek: egy Röntgen-sugarak előállítására szükséges berendezés megszerzését, ill. új vízvezeték létesítését tűzték ki célul.⁶⁴ Megnyugtatóan hat, hogy legalább ez utóbbi kettőt sikerült megvalósítani: míg a Röntgen-készülékhez szükséges dinamógép 1907 májusára,⁶⁵ a fürdő új vízvezetéke⁶⁶ 50.000 korona árán az 1910. évadra került átadásra.⁶⁷ A fürdőtelep folyamatos modernizálása és felújítása következtében 1911-ben a miskolci villanytelepről bevezették a villanyvilágítást,⁶⁸ az 1913. évi szezonra pedig a telep cseppfolyós gázzal való közvilágításának kérdése is megoldódott.⁶⁹

A gyors fellendülés és a fürdő jó híre folytán évenként szaporodó vendégszám elkerülhetetlenül szükségessé tette az építkezéseket. A fürdőtelepen lévő lakószobáktól eltekintve annak közvetlen közelében a kor követelményeinek megfelelő kényelemmel felszerelt magán bérházakat emeltek. Az első ilyen jellegű magánépületeket 1892 őszén húzták fel Mesko Ábris, Liphay Károlyné, Hevessy László és Nedeczky Rezső.⁷⁰

63 *Gömör-Kishont*, 1901. június 20.

64 *Gömör-Kishont*, 1906. május 6.

65 *Gömör-Kishont*, 1907. május 5.

66 Csízfürdő vízvezetékének kékesszürke bőrkötésbe vont tervezete a mai napig megtekinthető a fürdő kiállítóhelyiségében. Kunz Antal cs. és kir. udvari szállító Miskolcon működő vízvezeték, csatornázási és központi világítással foglalkozó építési vállalata 1907. január 15-i keltezővel készítette el rajzokkal is szemléltetett költségelőirányzatát a fürdőben létesítendő vízvezetékéről, amely értelmében összesen 70.000 korona összköltséggel kalkulált. A létesítendő vízvezeték alapjául a fürdőhöz tartozó és a Rima közelében fekvő parcellán egy 3 méter széles és 8 méter mély kút kiásása szolgált, amely a megkívánt vízmennyiséget – 10 liter per másodperc – szivattyú segítségével képes volt elszállítani egy 200 köbméter űrtartalommal bíró szolgálati medencébe. A csízi jód-bróm fürdő részvénytársaság részére 1908. december 29-én került engedélyezésre a vízvezeteki vízhasználat a M. Kir. Miskolci Kultúrmérnöki Hivatal előzetes véleményezése alapján a Gömör-Kishont vármegyei alispáni hivatal által, két évvel később pedig már át is adatott a közszolgálatnak. (Csíz fürdő vízvezetékének tervezete. Kunz Antal cs. és kir. udvari. 1907. Szállító Miskolc. Megtalálható a mai Csíz jód- és brómfürdő kiállítóhelyiségében.; A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Ózdi Vas-és Acélgár vezetőségének 1907. augusztus 22-én kelt levele a Csízfürdői Részvénytársaság vezérigazgatóságának a Kultúrmérnökség szakvéleményezése tárgyában. Magyar Országos Levéltár. Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Okmánytára. Z366. 75. csomó, 2166. szám. A csízi fürdő vízvezeték-fektetési ügyei 1907–1911; Lukács Géza, vármegyei főjegyző által 1908. december 29-én keltezett véghatározat a csízi jód-bróm fürdő részvénytársaság vízvezeteki vízhasználatának engedélyezése tárgyában. Magyar Országos Levéltár. Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Okmánytára. Z366. 75. csomó, 2166. szám. A csízi fürdő vízvezeték-fektetési ügyei 1907–1911.)

67 *Gömöri Ujság*, 1910. október 2.

68 *Gömöri Ujság*, 1910. október 2.

69 *Gömöri Ujság*, 1913. május 25.

70 *Gömör*, 1893. április 9.

Így született meg a Nedeczky-telep (1902-től már Horváth-nyaralóként feltüntetve) 30 szobával, a Mária-lak 18 szobával, a Hermin-lak 16 szobával, a Margit-nyaraló 30 szobával, valamint az Ilona-lak, amely kezdetben 8, majd a világháború éveiben 14 szobával rendelkezett.⁷¹ Ezen felsorolt szállásokon túl csekélyebb kényelemmel felszerelt olcsóbb szobákat lehetett kapni a Csiszár-telepen (1908-tól itt volt található a Majoros-lak), a Keller-telepen (1902-ben már Alitisz-lakként van feltüntetve, hol 1907. évi adatok szerint 8 szoba, 1914. évi adatok alapján pedig 14 szoba állt), a Margit-panzióban és a Hanvay-udvarban (1908-tól 30 szobával üzemelt). Ezen bérházak mellé 1908-ra további új szállókkal bővült a fürdőtelep, mint a Turul 10 szobával, a Milán-nyaraló 30 szobával, a Baranyi-villa 6 szobával és az Otthon-gyermeklak 5 szobával.⁷² A fürdő szecessziós kivitelezésű gyógyvízismertetője összesen 250 szobával felszerelt 10 kényelmesen berendezett nyaralóról számolt be, melyben a község magánházait is beleszámítva egyszerre mintegy 1000-1200 személy elszállásolását biztosították.⁷³ 1907-ben a magánvillákban mintegy 260 szoba állt a vendégek rendelkezésére. (Hankó-Papp 1907, 235. p.) A háború előtti években a Pazár-féle szanatóriumon kívül a komplexumon belül működött a M. kir. honvédtisztek gyógyháza, az Országos Munkásbiztosító Pénztár és a Máv. különbetegségélyező pénztárának szanatóriuma, valamint az Országos Tanítóárva Szanatóriuma is. (Vámossy-Lenkei-Schulhof 1913, 43. p.)

Vizsgált tárgyidőszakunk időtartama alatt Csízfürdő eleinte közbirtokossági tulajdonban, majd részvénytársaságként működött. A fordulatra az 1892. május 1-én megtartott közgyűlésen került sor, melyen a közbirtokosságot feloszlatták, s 200 darab 500 forintos részvényvel, vagyis 100.000 forint alaptőkével részvénytársasággá alakították.⁷⁴ Ezzel a mozzanattal alapozta meg Csízfürdő a szerencsését. Látván a többi gömői közbirtokossági, ill. magántulajdonban lévő fürdő tengődését, vezetői időben rátértek arra az útvonalra, amely a frissen alakult fürdő hírnevének mind szélesebb körben való megismeréséhez vezetett. A *Csízi Jód-, Bróm-forrás Fürdő Részvénytársaság*⁷⁵ hivatalosan csupán folyó év november 26-án került bejegyzésre a királyi törvényszéknél, vezérigazgatóul Glósz Arthurt, igazgatósági tagokul Molnár Józsefet, Horváth Józsefet és Pazár Andort, felügyelőségi tagokul pedig Bornemisza Józsefet, Huszthy Bélát és Flaskó Györgyöt megválasztva.⁷⁶ A vállalat történetében mérőföldkőnek számí-

71 *Csízfürdő Gömör-Kishont vármegyében.* 1914/15, 22. p.

72 *Csíz jod-brom-forrás-fürdő. Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn.* 1908, 60. p.

73 A „Csízi víz” ismertetője használati utasítással. 22. p.

74 *Gömör-Kishont*, 1892. április 28.

75 A cég rendszerint a fürdőévad megnyitása előtt tartotta meg éves közgyűlését Csizben, melyen napirendre került az igazgatóság és a felügyelő bizottság évi jelentése, az esetleges üres állások betöltése, az előző évi mérleg megállapítása, illetve az esetleges indítványok feletti intézkedés, az értekezés pedig minden esetben bankettel zárult. Az üzleti mérleget az 1896. évtől rendszeresen közzétették a helyi lapokban is. *Gömör-Kishont*, 1894. április 19.

76 *Gömör*, 1892. november 27.

tott, hogy az 1901. évadban – megalakulása óta először – már készpénzosztalékot⁷⁷ is fizethetett a részvényei után, ami egyértelműen Csíz haladásában és egyre nagyobb népszerűségében keresendő.⁷⁸ A nagysikerű Glósz–Molnár–Horváth–Pazár-féle tetra-
chia megtartotta vezető pozícióját egészen Molnár József⁷⁹ elnök 1912-ben, majd egy évvel később Glósz Arthur vezérigazgató bekövetkezett haláláig,⁸⁰akinek utódját 1914-ben nevezték ki Horváth József személyében.

A fürdő orvostudorait illetően messzemenően Pazár Andor nevét kell megjegyez-
nünk, aki a fürdő 1889-es megnyitásától kezdve erősítette a vezetőség gárdáját, min-
den egyes fürdőidényben csízfürdői saját szanatóriumában lakott és rendelt, télen
pedig Tornalján működött. A fürdő fennállásának röpke tíz éve alatt mintegy 3578 keze-
lést vezetett, az esetek közül 1562 betegnél görvély és gümőkórt, 1070 páciensnél
bujakórt diagnosztizált, a többi beteg pedig csont, bőr, ízületi és egyéb idült bántalom-
ban szenvedett.⁸¹ Fürdőorvosaink közül elsőként az országban Pazár Andort illette meg
azon királyi kegy, mely értelmében a zürzavaros 1918. hadiév tavaszán a közegészség-
ügy körül szerzett érdemei elismeréséül az „egészségügyi tanácsos” címmel lett felru-
házva.⁸² Mellette további fürdőorvosi minősítésben praktizáló medikusok is megfordul-
tak Csízen, a fürdőnek egy-egy szezon alatt hivatalosan két állandó orvosa is „gyógyí-
tott.” Szabó Samu megyei főorvos az 1890. és 1891. évadban Rimaszombatból rend-
szeresen hetenként, de legalább havonta két alkalommal látogatta meg a fürdőt fel-
ügyeletet tartva a betegekkel való bánásmód, a víztöltés, csomagolás és szállítás felett.
(Boleman 1892, 80. p.) 1904-ig Tausz Béla nevét jegyzik a fürdőismertető és kalau-
zok, őt Kallós Jenő, a budapesti Ungár–Rottmann szanatórium fiatal másodorvosa
követte hivatalos fürdőorvosi minősítésben.⁸³ 1907-től Pazár Andor és Kallós neve mel-
lett harmadikként feltűnt Pazár László,⁸⁴ akinek vezetése mellett működött ezen időben

77 Mivel az 1900. évi nyereség-vesztés egyenlege 30.893 korona 42 fillért számlált, melyből a tiszta jövedelem 15.787 korona 71 fillért tett ki, a közgyűlés határozata alapján ebből 8000 korona a részvényesek szelvényeinek darabonként 40 koronával való beváltására fordítta-
t, melyet a Rimaszombati Takarékpénztár eszközölt, a maradék összeget építkezésekre fordították. Az osztalék többnyire mindig az adott év üzleti forgalmától függött, az 1911.
évben például az idény vártnál alacsonyabb vendégszámára és a nagyobb beruházásokra
való tekintettel csupán 25 koronát tett ki. *Gömöri Ujság*, 1912. május 12.

78 *Gömör-Kishont*, 1901. június 27.

79 Ófelsége I. Ferenc József magyar király 1905 májusában Molnár József ügyvéd-földbirtokos
és törvényes utódai számára a fürdő fellendítése érdekében felmutatott kimagasló teljesít-
ményéért a „csízi” nemesi előnevet adományozta. *Gömör-Kishont*, 1905. május 28.

80 *Gömör-Kishont*, 1913. február 23.

81 *Gömör-Kishont*, 1899. június 15.

82 *Gömör-Kishont*, 1918. április 2.

83 Kallós az igazgatósági épületben található rendelőjén kívül a fürdőidény alatt a m. kir. hon-
védtisztai gyógyház és az Országos munkás-betegsegélyző pénztár orvosa, valamint a Máv.
szakorvosa is volt. *Csízfürdő Gömör-Kishont vármegyében*. 1914/15, 18. p.

84 Pazár Andor fia, 1907. április 13-án avatták orvos-tudorrá Kolozsvárott. *Gömör-Kishont*,
1907. április 14.

a gyermekszanatórium, télen viszont apjához hasonlóan Tornalján folytatott magánorvosi gyakorlatot.⁸⁵ Az állandó fürdőorvosi minősítésben tevékenykedő doktorok mellett a nyári idény alatt találkozhatunk ideiglenes, magánjellegű fürdőorvosi gyakorlatot folytató orvosok praktizálásával is, ilyen formában Csízben szezonálisan felbukkantak Szentkirályi József, Sassy János és Dobos József.⁸⁶

Az igazi nagy áttörést a hírnév felé a 20. század beköszönte hozta meg a gyógyfürdő számára. A fürdő hazai és regionális viszonylatban elfoglalt jelentőségét tükrözi azon tény is, miszerint gömöri fürdőhelyeink közül a csízi jód- és brómfürdő az egyedüli, melynek fennmaradt a szabályrendelete (1912-ből és 1914-ből), jelentékeny szerepére utal további 1 francia nyelven írt vegyészeti forrásmunka, 6 fürdőkalauz (ebből 2 magyar, 3 magyar–német, 1 francia), illetve 2 vízhasználati útmutató, melyekről a korábbiakban már szó esett.

Orvosok tanulmányúton

A röpké néhány év alatt elért szép gyógyeredményeivel rohamosan fejlődő fürdő hamar felhívta a hazai orvosok, a szaktekintélyek és az egész ország figyelmét. Első látogatói között tarthatjuk számon Korányi Frigyeszt, a budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem orvosi karának tanárát, az első belgyógyászati kórház igazgatóját, aki az új fürdő megnyitásának évében, 1889. szeptember havában tette tiszteletét Csízen. A belgyógyászt egykori tanítványa, Pazár Andor fürdőorvos kalauzolta végig a telepen. A balneológiában is jártas doktor évek óta kísérletezett a csízi jódvízzel betegein, s helyszíni vizsgálatra érkezve elsősorban az ivóvízzel való bánásmódot, annak használatát és a fürdő helyzetét vette górcső alá, s a legnagyobb meglepéssel konstataálta e természeti kincs gyógyerejét, mind pedig az épülő fürdő berendezését.⁸⁷ Pár hónappal később, 1890 áprilisában egy bécsi és budapesti geológusokból álló társaság – közöttük Szabó József nagyhírű geológus – kereste fel a csízi jódfürdőt talajviszonyainak tanulmányozása céljából.⁸⁸ A következő év szeptember 19-én Magyarország első balneológusa, Boleman István tette tiszteletét a zsenge korú fürdőben, melyhez a legszebb reményeket fűzte, továbbá a fürdővállalat és a magánvállalkozók közötti versengés és súrlódás elkerülése végett javasolta a fürdő igazgatóságának, hogy csupán a közhasználatra szánt helyiségek építésére szorítkozzék, a lakóházak építését engedtesse át a magánvállalkozóknak.⁸⁹

85 *Csízfürdő Gömör-Kishont vármegyében*. 1914/15, 18. p.

86 A miskolci Dobos doktor a budapesti Stefánia gyermekkórház orvosa volt, s az 1896. és az 1897. évad időtartama alatt rendelt magánorvosként a csízfürdői Mária-lakban, őt a 20. század küszöbén Szentkirályi József budapesti orvostudor követte. Sassy miskolci kir. törvényszéki orvos neve csupán az 1897. szezonban jelent meg fürdőorvosi minősítésben, hetente több alkalommal is meglátogatva a fürdő pácienseit, személye azonos a folyó évben napvilágot látott Fürdőirodalmi Könyvtár 86. számú „Csíz jód-és brómfürdő” c. fürdőismertető füzetének szerzőjével. *Nemzetközi Fürdő-Lapok*, 1897. június 1.

87 *Gömöri Hirlap*, 1889. szeptember 18.

88 *Gömör-Kishont*, 1890. április 6.

89 *Gömör-Kishont*, 1891. október 1.

Az orvosok balneológiai kirándulásai között első helyen keresték fel Csízt.⁹⁰ Az előzőekben beszámoltunk arról, hogy 1890 októberében, egy évvel alapítása után, a jódforrás igazgatóságának és tulajdonosainak meghívására Csízfürdőben tartotta meg rendes őszi közgyűlését a Gőmörmezei Orvosok és Gyógyszerészek Egylete,⁹¹ majd ismét 1910. május 25-én gyűltek össze ugyanitt a vármegye orvosai és gyógyszerészei az immáron országos presztízsnak örvendő gyógyhelyen, melyen az aktuális közegészségügyi kérdések megvitatása mellett Pazár Andor fürdőorvos egy páciens felső végtagi csonttuberkulózisának 3-éves csízfürdői kezelés által végbement javulását ismertette.⁹²

Nem csupán a gőmőri orvostudoroknak, hanem a szomszédos Borsodmezei Orvos- és Gyógyszerész Egylet tagjainak is felkeltette érdeklődését a rövid idő alatt szépen fejlődő, országsszerte nagy hírnévnek örvendő gyógyhely, 1898. június 18-án Markó László elnök vezetése mellett Csízfürdőt választották éves közgyűlésük helyszínévé. A mintegy 40 miskolci és környékbeli orvos részvételével lezajlott szakmai tanácskozáson Rimaszombatból és vidékéről is több orvos tiszteletét tette.⁹³ A csízi fürdő képviselőjében az igazgatóságon kívül Pazár Andor és Szentkirályi József fürdőorvosok szerepeltek a közgyűlésen, amely a gyógyteremben vette kezdetét. Pazár három, orvosi szempontból érdekes beteg kőrtörténetét adta elő, a betegeteket be is mutatta. A jelen volt orvosoknak alkalmuk nyílt megtekinteni a fürdő jótékony hatását igazoló pácienseket, majd figyelemmel hallgatták a fürdőorvos statisztikai adatait, melyek a fürdő látogatottságáról, illetve a gyógykezelt esetek nagy számáról árulkodtak. Ezután Szentkirályi fürdőorvos kalauzolója mellett a vendégek körutat tettek a fürdőtelepen, s annak gyógyforrását, fürdő- és lakószobáit, parkjait tüzetesen megtekintették. Akárcsak a gőmőri orvosegylet esetében, a telepen talált rend, tisztaság és modern, kényelmes berendezés méltán kivívta a borsodi kollégák elismerését is. A fürdőtelep vendéglőjében sorra kerülő díszes közebed alatt Kathona József Borsod mezei főorvos egy Gőmör vagy Borsod mezeiben felállítandó ún. tüdővészések szanatóriumára tett javaslatot.⁹⁴

A székesfőváros orvosdoktorait is utazásra készítette Csíz rohamos fejlődése. Hasznosak és Gőmör szempontjából értékesek voltak e tanulmányutak, mivel személyes tapasztalataik alapján ezen orvosok szívesebben ajánlották fürdőnket gyógyulás-

90 *Gőmör és Kishont vármegyei naptár az 1906. évre.* 1906, 43. p.

91 Pazár a folyó évben kezelt 184 beteg mezei szerinti eloszlását is ismertette az egybegyűttekkel, amely szerint Gőmör mezei volt 65 (25,3%), Borsodból 29 (15,8%), Nógrádból 22 (12%), Pest-Pilis-Solt-Kun mezeiből 15 (8,2%), Zemplénből 13 (7%), Hevesből 10 (5,4%), Abaúj-Tornából 7 (3,8%), Bács-Bodrogból 5 (2,7%), Hontból 4 (2,2%), Hajdú, Szepes, Arad, Csongrád, Bihar, Pozsony, Esztergom, Zólyom mezeikből 1-1, idegen pedig 2 (7,6%) fordult meg Csízben. *Rozsnyói Híradó*, 1890. október 5.

92 A Sáros mezei illetőségű, de Rimaszombatban élő lakos, Józsa Antal férfi divatszabó 18 évesen, 1903 májusában érkezett először Csízbe a bal könyökizület gümős gyulladással s 1906 áprilisáig részesült ún. konzervatív kezelésben, ami a seb műtéti beavatkozás nélküli sebészeti ellátásában állt, miután a páciens teljesen kigyógyult. *A Gőmörmezei Orvos-Gyógyszerész Egylet és Orvos-Szövetség évkönyve az 1907-1910-ik évekről.* 1910, 98. p.

93 *Gőmör-Kishont*, 1898. június 9.

94 *Rozsnyói Híradó*, 1898. június 26.

üdülés céljából pácienseiknek. Elsőként 1894 júliusában Puky Ákos, a budapesti Erzsébet Kórház sebészeti osztályának vezetője látogatta meg a fürdőt. A tudós a gyógyforrások, a fürdőtelep felszerelésének és épületeinek megtekintését követően egynapos kielégítő ismertetőtúra után tért vissza Budapestre.⁹⁵ A főváros további neves szakembereket is a gömői fürdőbe csalt. Egyike volt közülük Nékám Lajos bőrgyógyász, aki 1898 júliusában látogatott el a fürdőbe, ahol kellemesen meglepve saját bevallása szerint többet talált, mint várt.⁹⁶ 1899-ben Csízfürdő fennállásának 10-éves évfordulóját ünnepelte, s ezen alkalmából Bókai Árpád⁹⁷ egyetemi tanár Vámosy Zoltánnal közösen pünkösdi másodnapján asszisztensei kíséretében 45 orvosjelöltjét vezette el a gömői fürdőhöz azon célból, hogy önszemlélés útján bírálhassák el azt, vajon a gyakorlati életben megnyugvással küldhetik-e betegeiket Csízbe. A népes látogatásról részletesen beszámolt a *Gömör-Kishont* folyó évi május 25. száma „Csíz ünnepe” címszó alatt, kiemelve azon tényt, hogy Bókay fürdők egyedülálló gyógyvizét a halli, a kissingeri, ill. a wiesbadeni fürdő vizével egyenrangúnak titulálta.⁹⁸ A fürdő sikerére mind ez a tanulmányút, mind pedig a hasonló fogadtatásban részesülő Hajniss Géza egyetemi tanár folyó év június 12-ről 13-ra tett látogatása pozitív hatással bírt, amely során a hazai fürdőügy terén buzgólkodó „Budapesti Orvosi Kör” tagjai – mintegy 50-60 gyakorló orvos – rándultak ki ezen újonnan felkapott gömői kis fürdőbe tudományos, gyakorlati és higiéniai szempontok szerinti helyszíni tanulmány céljából.⁹⁹ Az orvosok a legszebb kilátásokkal kecsegtették az alig egy évtized alatt teremtett Csízfürdőt az országos ranglétrát illetően, ugyanakkor ismételten a telep hiányosságaira is rámutattak: fürdői szabályrendelet kiadását, a közrend biztosítását, a parasztházak lakásainak éber ellenőrzését, az utak tisztántartását és a – főleg tehéncsordák által – veszélyeztetett közbiztonság megszerzéséhez szükséges erélyes intézkedéseket sürgették.¹⁰⁰

Nem meglepő tehát, ha a Magyar Szent Korona Országainak Balneológiai Egyesülete budapesti országos fürdői kongresszusain rendszerint egyedül Csíz képviseltette magát gömői fürdőink közül, valamint egyedüli jódos gyógyforrásként egész Magyarország-szerte. A fővárosban megrendezett balneológiai szakgyűlésen 1895-ben

95 *Gömör-Kishont*, 1894. július 19.

96 *Gömör-Kishont*, 1898. július 7.

97 Bókai Árpád az ivógyógymódra használt hazai és külföldi ásványvizekről írt tanulmányában egyértelműen kifejti, hogy a felső-ausztriai halli konyhasós-jódos víz, melyben a fő hatóanyag a chlornatrium, erős konkurensét bírja a gömői csízi forrásban, mely az előbbivel majdnem egyenlő mennyiségű jódot tartalmaz, chlornatrium-tartalma azonban a halli forrásától tetemesebb. Dolgozatában az is megjegyzésre került, miszerint néhai id. Bókai János tanár a csízi vizet már 1870–5 körül szinte kizárólag gyermekek scrophulosisa (nyirokcsomó-tbc) eseteiben sikeresen használta. (Bókai 1895, 17. p.)

98 *Gömör-Kishont*, 1899. május 25.

99 *A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egyesület XXIX. és a Gömörmegyei Orvos-Szövetség I-ső évkönyve*. 1899, 65. p. *Rozsnyói Híradó*, 1899. június 18.

100 *Sajó-Vidék*, 1899. június 22.

vettek először részt Csízfüüdő képviselői, Glósz Arthur, Molnár József és Pazár Andor,¹⁰¹ majd az ülésnek rendszeres vendégei lettek az elkövetkezőkben is.¹⁰² Az 1900. évben Glósz Arthur füüdőigazgatót a hazai forrás- és füüdőgy elömozdítása érdekében létrejött Országos Forrás- és Füüdőgyi Bizottság sorába is megválasztották, melyen – Csíz felvirágoztatásáért és korszerűsítéséért – felemelte szavát a Boleman által javasolt közvetlen minisztériumi országos füüdőfelügyelő kinevezése mellett, beszédében több példán is illusztrálva házi orvosai által eredetileg Hallba küldött füüdővendégei esetét.¹⁰³ Molnár József igazgatósági elnök szintén támogatta az 1908. évben felállítani szándékozó gazdasági szövetkezet formában működő hazai forrás- és füüdőgyet elősegítő Országos Füüdőiroda létesítésének tervét,¹⁰⁴ a szövetkezethez Csíz azonban – a szövetkezeti iroda apparátusának anyagi fenntarthatóságára hivatkozva¹⁰⁵ – végül mégsem csatlakozott.¹⁰⁶ 1897-ben Sassy János miskolci orvos szólalt fel a megyénkbeli csízi jód- és brómforrás hatását és annak használatával elért eredményeket prezentálva,¹⁰⁷ három évvel később Szentkirályi József a gyermekkorban alkalmazott balneo- és hidroterápia módszerével ismertette meg a résztvevőket,¹⁰⁸ majd az 1903. évben Tausz Béla Csíz akkori hivatalos füüdőorvosaként rövid ismertetőben jellemezte gőmőri gyógyhelyünket az országos platformon.¹⁰⁹ Három évvel később Kallós Jenő – aki egyébként a *Balneológiai Értesítő* munkatársa is volt – tartott a füüdőről érdekes felolvasást ugyanezen minősítésben,¹¹⁰ az 1910. április 16–17-én megtartott kerek, XX. balneológiai kongresszuson az ásványvizeknek az újabb fizikokémiai szempontokból való megítéléséről értekezett.¹¹¹

Irodalom

- Bernáth József 1885. *Die mineralwässer und Badeorte Ungarns auf der 1885er allgemeinen Landes-Ausstellung in Budapest.* Wien.
 Bernath József 1878. *Die Mineralwässer Ungarns.* Wien.

101 *Gömör*, 1895. április 7.

102 Az 1909-es évtől kezdve Dr. Pazár László is rendszeresen elkísérte a csízi képviseletet. A két Pazár voltak azok, akik 1910 októberében szakmai tanulmányút céljából Berlinbe utaztak Wechseltmann titkos tanácsoshoz, hogy a szifilisz gyógyításában használatos Ehrlich 606 nevű szer hatásait tanulmányozzák egy esetleges csízfüüdői alkalmazása esetére. *Gömőri Ujság*, 1910. október 9.

103 Glósz a Gőmör megyei hatóságokkal szemben tapasztalt huzavonán egyértelműen a posta, a távírda, az utak karbantartása, a vasútállomás, ill. a közbiztonság nehezen megoldott vagy megoldatlan kérdését értette. *Balneológiai Értesítő*, 1900. július 15.

104 *Magyar Balneológiai Értesítő*, 1908. május 15.

105 *Magyar Balneológiai Értesítő*, 1908. június 15.

106 *Magyar Balneológiai Értesítő*, 1908. november 15.

107 *Rozsnyói Híradó*, 1897. május 9.

108 *Balneológiai Értesítő*, 1900. április 29.

109 *Gömör-Kishont*, 1903. április 23.

110 *Gömör-Kishont*, 1906. április 8.

111 *Gömőri Ujság*, 1910. április 24.

- Bókai Árpád 1895. *Hazai és külföldi ásványvizek és fürdők összehasonlítása*. Fördőirodalmi Könyvtár. Budapest, Eggenberger-féle könyvkereskedés.
- Boleman István 1884. *A fürdőtan kézikönyve*. Igló, Schmidt József könyvnyomdája.
- Boleman István 1887. *Fürdőtan*. Budapest, Franklin-társulat könyvnyomdája.
- Boleman István 1892. *Magyar gyógyfürdők és ásványvizek*. Budapest, Kiadja a balneológiai egyesület. Mezei Antal nyomdája.
- Borovszky Samu 1904. *Gömör-Kishont vármegye*. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, Apollo.
- Chyzer Kornél 1891 *Néhány újabb fürdőnkőről*. Lenyomat az „Orvosi Hetilap” 1891. évfolyamából, Budapest.
- Hankó Vilmos 1902. *Fürdőink. Ásványvizeink*. Budapest, Lampel Róbert cs. és kir. udv. könyvkereskedése.
- Hankó Vilmos–Papp Samu 1907. *A magyar birodalom ásványvizei és fürdőhelyei*. Budapest, A Magyar Balneológiai Egyesület kiadása.
- Hasenfeld Manó 1864. *Eaux minérales de La Hongrie et en particulier eau minérale iodée de Csiz*. Párizs.
- Hohlfeld Lajos 1898. *Fürdői almanach az 1898. évrre*. A „Nemzetközi Fürdő-Lapok” kiadóhivatala.
- Hunfalvy János 1867. *Gömör és Kishont leírása*. Pest, Nyomatott Emich Gustáv nyomdásznál.
- Ilosvai Hugó 1895. *Hol nyaraljunk? Fürdő útmutató egészségesek és betegek számára*. Budapest, Belgráder Zsigmond kiadása.
- Ludwig, Ernst 1890. Die Jodquelle von Csiz in Ungarn. *Wiener klinische Wochenschrift*, 42.
- Preysz Kornél 1894. *Fürdőügyünk haladása 1893-ban*. Fördőirodalmi Könyvtár. Budapest, Eggenberger-féle könyvkereskedés.
- Sassy János 1898. *Csiz jod- és bromfürdő*. Budapest.
- Vámosy Zoltán–Lenkei V. Dani–Schulhof Vilmos 1913. *Fürdők és források képes ismertetése*. Budapest, Kiadja a Pátria irodalmi vállalat és nyomdai rt.

ÉVA KERÉNYI

SPA LIFE IN GÖMÖR IN THE 19TH CENTURY, No. 10.

CSÍZFÜRDŐ – A WORLD SPA?!

The deservedly best known and, at the same time, the youngest spa of the Gömör (Gemér) region was situated in the valley of the Rima river, on a hilly countryside protected from winds southeast of Rimaszombat (Rimavská Sobota), in the district of Rimaszécs (Rimavská Seč).

Although the mineral water of the spa had been widely known already from the 1860s, the bathing resort was built relatively late, at the turn of the century. The secret of its lightning fast bloom laid in its unique iodine-bromine mineral water rich in salt, and above all, in its capable, ambitious and modern-minded management. A contemporary source said in the peace years before the First World War that „in a few years, Csíz (today Číž) would be a far-famed spa of the Continent”. Well, even if the prophecy does not fully reflect reality, it has essentially been confirmed that the spa in Číž, as the only (!) spa in Gemér open for the public, has still been one of the most popular health resorts in the country.

A görögkatolikus egyház embermentő tevékenysége 1939–1945 között Pavol Peter Gojdič OSBM eperjesi püspök példáján

PETER BORZA

The Greek Catholic Church's Life Saving Activities between 1939 and 1945, on the Example of OSBM Bishop of Prešov Pavel Peter Gojdič.

281.94-051(437.6)

323.12(=411.16)"1939/1945"

94(437.6)"1939/1945"

Keywords: Rescue of Jews, Greek Catholic Church in Eperjes (Prešov), baptisms, baptismal certificates, harbouring children

A görögkatolikusok és a zsidók 1939 és 1945 között nem önszántukból találták magukat szemben az ún. Szlovák Állam rendszerével, s igazságtalan antiszemita és nemzetiségi politikának voltak kitéve. A két közösséget eltérő mértékben érintették a megszorító intézkedések, de a zsidók számára tragikus következményei lettek. A keresztény hit, az uralkodó rendszer antiszemita politikájával való szembehelyezkedés és főként Pavol Peter Gojdič eperjesi püspök nyílt állásfoglalásai és konkrét tettei sok görögkatolikust ösztönöztek arra, hogy a fajilag üldözött személyeknek segítséget nyújtsanak.

A görögkatolikus egyház zsidómentő tevékenységének vizsgálata során a püspök személye kulcsfontosságúnak bizonyul. Már 1939 januárjában nyíltan szembefordult az uralkodó rendszer antiszemita politikájával, és konkrét lépéseivel, például ártatlan családok megmentésével arra készítette papjait és a hívőket, hogy ebben a tevékenységében kövessék. Személyisége a szlovák viszonyok közt több tekintetben kivételes. Ennek tudatában voltak kortársai is, amikor a püspökké szentelése 20. évfordulójára kiadott könyv előszavában leszögezik: „Felkutattuk a rendelkezésre álló anyagot, s igyekeztünk reális képet nyújtani e nehéz és viharos időszakról, melynek során egyházmegegyénket Pavel püspök vezette. Munkái, pásztorleveleinek szavai, melyeket e könyvben közzéteszünk, a leghűbben és legegységesebben vallanak püspökünk áldozatkész és forrón szerető lelkületéről.”

Peter Gojdič 1888. július 17-én született Pillerpeklényben (Ruské Pekľany), nem messze Eperjestől, ahol apja, Štefan Gojdič görögkatolikus papként tevékenykedett. Két évvel később a család a Bártfa melletti Cigelka (Cigel'ka) parókiájára költözött. A házaspárnak, Štefannak és Annának (szül. Gerberyová) megszületett legidősebb fiuk, Kornel, utána Peter és Štefan, végül lányok, Helena. A három fiú az apja mintájára választott magának pályát, s papok lettek. Az ifjú Peter keresztény humanizmussal átitatott környezetben növekedett testvéreivel együtt Cigelkán, ahol apja 1928-ig szolgált. Az elemi iskolát Cigelkán, Bártfán és Eperjesen végezte, s az eperjesi gimnáziumba iratkozott. A Keresztelő Szent János kollégiumban, az ún. alumneumban lakott.

Nevelői felfigyeltek szorgalmára, kiváló tanulmányi eredményeire, de szerénységére és az osztálytársai megsegítésében való készségére. Tehetségének köszönhetően osztálytársait taníttatta, ezzel tett szert pénzre, hogy szüleit legalább részben tehermentesítse az eperjesi tanulmányokkal járó kiadásokban. Tanárai, Mikuláš Russnák és Jozef Ďulaj hamar felismerték tehetségét, s szellemi és értelmi fejlődésének előfeltételeit. Ezért a budapesti szemináriumba tanácsolták, Eperjest elhagyva itt tanult 1908 és 1911 között. A pesti szeminárium előjárói az utolsó évfolyamban röviden jellemezték Peter Gojdič papnövendéket: eszerint nagyon érzékeny lelkiismeretű, rendszerető, szófogadó és kedélyes szellemű volt. Pappá 1911. augusztus 27-én Eperjesen szentelték, Kornel testvérével együtt, Ján Váli eperjesi püspök által. Első szentmiséjét Cigelkán tartotta, s további egy évig itt is szolgált apja mellett, 1912 augusztusától Eperjesen tevékenykedett, előbb a már említett alumneum prefektusaként, később a püspöki kúria protokollistájaként. 1919-ben a püspöki hivatal igazgatója lett. Közben, 1917-től rövid ideig Kisszebenben (Sabinov) szolgált, ahová Eperjesről járt be, hogy a hívek lelki szükségleteivel törődjön. Ez alatt az idő alatt nagy figyelmet szentelt a helyi görögkatolikus templom festményekkel való feldíszítésének, ami elmélyült szellemisége külső megnyilvánulásának tudható be. Éppen a szellemi élet iránti vágy vezette 1922-ben a Nagy Szent Vazul (Bazil) szerzetesrendbe. Kárpátalján, a Munkács melletti Csernekhegy (Černečia hora) kolostorába vonult, és a szerzetesi csuha ünnepélyes felöltésekor a Pavel nevet vette föl. Intenzíven foglalkozott a mai Szlovákia területén is missziókkal, 1924-től pedig Ungváron volt a helyi középiskolai gimnázium prefektusa. Két év elteltével a kisbereznai (Malé Berezno) kolostor vezetője lett. Örök fogadalmat 1926. november 28-án tett, már az Eperjesi Egyházmegye apostoli adminisztrátoraként (kinevezése 1926. szeptember 14-ére esett). Ünnepélyes püspökké avatására 1927. március 25-én került sor Rómában, jelképesen a Szent Kelemen-székesegyházban, ahol a szlávok apostolának, Szent Konstantinnak a földi maradványai nyugosznak.¹

1939 és 1945 között már több mint egy éve püspökként szolgált. Figyelmét nem kerülték el a nacionalizmus eszmeköre terjedéséből eredő negatív társadalmi változások, melyek az Eperjesi Püspökség papjai és hívei közt is támogatókra találtak. Első ízben egy 1939. január 25-i pásztorlevelében foglalt állást a nemzetiszocialista ideológiája ellen, mely szöges ellentétben állt az egyház tanításával a felebaráti szeretetről és az Isten előtt való egyenlőségről. A levélben ráirányította a figyelmet a nemzeti vagy faji megkülönböztetés ideológiájának hamisságára. A püspök szerint a nemzetiszocializmus új veszélyes tévelygés, mely elárasztotta a világot s elsősorban Európában szedte áldozatait. Ő maga az ember humanista felfogását hirdette, mely szerint az ember Isten teremtménye, ezért ugyanolyan joga van az élethez s minden egyébhez, ami kedves neki, beleértve az anyanyelvét, a szokásait és a hagyományait. Felszólította a papságot

1 Šturák, Peter: *Pavol Peter Gojdič OSBM. Prešovský – prešovský gréckokatolícky biskup (1926 – 1960)*. Prešov, GTF PU, 2013, 9–38. p. Életével más szerzők is részletesen foglalkoztak: Potaš, Marián: *Dar lásky. Spomienky na biskupa Pavla Gojdiča, OSBM*. Prešov, Vydavateľstvo Michala Vaška, 2001, 383 p.; Hromník, Milan: *Blahoslavený Pavol Peter Gojdič, OSBM*. Prešov, Petra, 2007, 53 p.; Letz, Róbert-Šturák, Peter: *Pavol Peter Gojdič, OSBM. Biskup zlatého srdca*. In Lagová, Veronika et al.: *Smrť za mrežami*. Prešov, Vydavateľstvo Michala Vaška, 2006, 186–213. p.

arra, hogy kerülje e kártékony ideológiával való együttműködést. „A lehető legkomolyabban intek minden papot, főként lelképásztort, akik különböző nemzetiségű és politikai felfogású híveket vezetnek, hogy ne merészeljenek semmilyen irányzat mellett fanatikusan elköteleződni, mert ezzel eltávolodnának a más felfogású hívektől. [...] Az igalelképásztor a lehető legőszintebben együtt érez a híveivel, velük örül, velük bánkodik. Aki erre nem képes, tudja meg, hogy ténykedése téves és hamis. A papok politikai és sovíniszta túlkapásai már sok kárt okoztak szent egyházunknak és a lelkeknek, ezért a legkomolyabban emlékeztetek mindenkit arra, hogy e tekintetben bírálják felül eddigi cselekedeteiket.”²

A pásztorlevél kihirdetése idején Szlovákiában az ún. zsidókérdés megoldása volt napirenden, s 1939. január 23-án létrehoztak egy új kormánybizottságot a zsidókérdés megoldása programjának kidolgozására.³ A püspök ezt betegesnek és Szlovákia számára veszélyesnek nevezte, mondván, hogy „aki másnak rosszat tesz, magának árt”. Óva intett a káros ideológia, a sovínizmus és a rasszizmus ellen. A probléma világos felismerése 1939 januárjában a püspök kivételességére, széles látókörére és az alapvető emberi jogok megtartásának érzékelésére vall.

A náci ideológia beszivárgását a szlovákiai társadalmi életbe Gojdič püspök már 1939. januári pásztorlevelében kritizálta. Akkor még senki nem tudta elképzelni, milyen lesz a zsidókérdés megoldása a valós életben. A jogi szabályozások által fokozódó erőszak a zsidókat kilátástalan helyzetbe sodorta, nem maradt semmijük a puszta életükön kívül, s végül ettől is megfosztották őket a koncentrációs táborokban. Az 1942. márciusi transzportok megindítása után a püspök 1942. május 16-án levelet írt Szlovákia Apostoli Nunciatúrájának, melyben élesen elítélte a Hlinka Gárda barbár viselkedését a védtelen zsidó lakossággal szemben. Leszögezte: „Mélyen elszomorítottak bennünket azok a kegyetlenségek, melyekre Kelet-Szlovákiában került sor a zsidók deportálásakor az ún. Hlinka Gárda szervezeteinek részéről, melyek a szerencsétlen zsidó lakosság deportálásának végrehajtásában közreműködtek. E szerencsétlen népen elkövetett barbárságok minden embertelenséget felülmúlnak.” Ugyanekkor a levélben a Szentszéknek Jozef Tiso államfőre gyakorolt nyomását kérte, hiszen a katolikus papnak a transzportok leállítását kellett volna szorgalmaznia. A levél érdekessége az a prófécia, mely a transzportok le nem állításakor válna valóra: „Ha ez nem lehetséges, akkor kegyeskedjen a Szentszék felszólítani a nagyméltóságú államelnök urat, hogy mondjon le hivataláról, s adja át azt világi személynek, nehogy az ún. zsidókódex végrehajtásának felelőssége a katolikus papság fejét, illetve az egész katolikus egyházat terhelje. Ha viszont a körülmények és az egyház érdekei vagy az egyház méltóságát fenyegető nagyobb rossz elhárítása úgy kívánná, hogy a nagyméltóságú Tiso elnök úrnak maradnia kell a helyén s gyakorolnia hivatalát, szükséges volna, hogy kényszer-

2 Archív Gréckokatolíckeho arcibiskupstva (AGA) Prešov, Prezidiálne spisy (PS), sign. 8, rok 1939, *Pastiersky list o rasizme a medzinárodnej situácii č. 400/39*, Prešov, 25. januára 1939.

3 A szlovák kormány 1939. január 23-án létrehozta a zsidókérdés szlovákiai megoldásának bizottságát. Tagjai voltak: Karol Sidor államminiszter, Mikuláš Pružinský gazdasági miniszter, Pavel Teplánsky pénzügyminiszter, Ferdinand Ďurčanský közlekedési miniszter és Július Viršík ügyvéd. Lásd Nižňanský, Eduard: *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie 6. 10. 1938 – 14. 3. 1939. Dokumenty*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 2001, 103. p.

rítsék a világi állapotba visszatérni, s ezzel bizonyítani, hogy az egyház határozottan nem ért egyet a kormánynak a zsidókkal való fent említett bánásmódjával.⁴

A levélből, az 1939-i levélhez hasonlóan kitűnik a püspök egyetemes felfogása az élet védelméről, hiszen nem csak a megkereszteltet védte, minden zsidót védett a kegyetlen bánásmódtól. Ezzel az egyetemes álláspontjával ismét kitűnt a szlovákiai katolikus püspökök sorából, s a kivétel nélkül mindenkire vonatkozó alapvető emberi jogok iránt rendkívül fogékony személyként nyilvánult meg.

Gojdič püspök nem érte be nyilvános tiltakozásokkal, hanem lehetőségeihez mértén személyesen is közbenjárt a zsidómentésben. Szó- és írásbeli nyilatkozatait az üldözöttek aktív megsegítésével egészítette ki. Egyházával együtt hősies segítségnyújtásban részesítették valódi és hamis keresztlevelekkel, értéktárgyak megőrzésével, elnöki kivételek beszerzésével, nemkülönben az üldözöttek bűjtatásával. A hozzáférhető dokumentumok és a megmentettek vallomásai részben segítettek rekonstruálni az eperjesi püspök 1939 és 1945 közötti segítség konkrétumait. Ő maga a rá jellemző szerénysége miatt sosem beszélt volna erről, de az 1956-os börtönévének kritikus feltevélei rákényszerítették, hogy pere felújítását és szabadon bocsátását kérje. Kérvényében fokozatosan taglalja az 1951. évi igazságtalan perét, a kegyetlen bánásmódot és cáfolja a hamis vádakat. Ennek keretében megemlíti a Szlovák Állam idején zsidóknak nyújtott segítségét: „Az egész egyházmegyém, de különösen Eperjes lehet a tanúm, hogy nem volt ember, akinek, ha kérte, lehetőségeim szerint ne segítettem volna, és nem csak a híveimnek, hanem mindenkinek. A német megszállás alatt a zsidók csapatokban jöttek hozzám, és nem csak Eperjesről, hanem más városokból is: Nagymihályból, Szepesváraljáról, Homonnából stb., és egytől sem tagadtam meg a segítséget; gyerekeiket az egyházmegyei intézeteinkben helyeztem el; pénzüket és értékes aranytárgyaikat mindenféle módon rejtegettem, hogy az elkobzásukat megelőzzem; seregnyi ajánlólevelet írtam pozsonyi ismerőseimnek, akik bejáratosak voltak Dr. Tiso elnökhöz – kivételt kérni azok számára, akik kérték. Mindebben a felebaráti szeretet vezetett, jutalom nem járt érte, noha nem kevés munkába és fáradságba került, és sok időmet vette el. [...] Ami a németekkel való együttműködés vádját illeti, ez nem lépte túl a tevékenységem szokásos hatáskörét, ha a hivatalok vagy az egyház érdekei megkövetelték. Szó sem lehet a németekkel való együttműködésről, amit legmeggyőzőbben a zsidókérdésben képviselt állásfoglalásom bizonyít, a zsidók minden módú, fent már részletesen taglalt támogatása és védelmezése, amit ha szükséges, eperjesi zsidók igazolhatnak, pl. a Fleischer család, a Grün család – boltos, Dr. Gutmann – orvos, Dr. Hirschfeld – orvos, Dr. Grossman – ügyvéd és Spitzer-Lukáč – poprádi üzletes és sokan mások.”⁵ E dokumentum alapján 2006-ban sikerült felkutatnunk a Fleischer, a Grün és a Spitzer-Lukáč család megmentettjeit. A rögzített vallomá-

4 Burzio, chargé d'affaires Pozsonyban, Maglione bíborosnak. Gojdiča püspök 1942. május 16-i levele, a chargé d'affairesnek címezve. Lásd Kamenec, Ivan–Prečan, Vilém–Škovránek, Stanislav: *Vatikán a Slovenská republika (1939 – 1945). Dokumenty*. Bratislava, Slovak Academic Press, 1992, 124–125. p.

5 Archív Ústavu pamäti národa (AÚPN) Bratislava, f. KS ZNB S-ŠTB Košice, inv. č. V-745/2. Teodor Rojkovič.

sok feltárták a püspök bámulatos hősiességét és kiállását az önzetlen segítségnyújtásban. Személyes érintettségét öt területen mutathatjuk ki:

1. Az üldözöttekhez való előzékeny viszony;
2. Zsidók megkeresztelésének támogatása, valódi és hamis keresztlevelek kiállítása;
3. Elnöki kivételek kieszközlése;
4. Gyermekek elhelyezése a püspökség intézményeiben;
5. Értéktárgyak megőrzése.

Az üldözöttekhez való előzékeny viszonya a zsidóellenes intézkedések kezdetétől megnyilvánult, és nemcsak szóban, hanem az üldözött zsidók konkrét megsegítésének szándékával, mint ezt maga is megemlíti 1956-os fellebbezésében: „egyől sem tagadtam meg a segítséget.” Segítőkézségét a megmentettek is igazolták. A Spitzer család tagjai egyhangúan megerősítették, hogy a püspök nagyon előzékenyen fogadta az apjukat, Pavol Spitzert, aki segítségért fordult hozzá. Lánya, Marianna megemlítette, hogy a püspök előzékenyen fogadta az apját, és a családjukért mindent megtett, ami a hatalmában volt. Egy további megmentett, Juraj Lukáč-Spitzer a tanúvallomásában szintén a görög katolikus püspök előzékenységét emelte ki. A zsidókhoz való nagyon pozitív viszonya abból az eseményből is látszik, amikor a Hlinka Gárda tagjai a városban zsidókat fogdostak össze, Gojdič püspök pedig éppen az utcán tartózkodott Pavol Spitzerrel, aki nagyon megijedt, de a püspök belekarolt, és biztonságosan kivezette a veszélyből.⁶ Még az egyházi és állami jellegű írásos dokumentumok is az üldözöttekhez való aktív viszonyát és nyilvános kiállását emlegetik. A nagymihályi redemptorista kolostor krónikája augusztus hónapban Gojdič püspök látogatásáról számol be: „Este 6 órakor érkezett Őem. Gojdič püspök a püspöki hivatal igazgatójával, Kokinčákkal. Este az istentisztelet után, melyen részt vett a püspök úr is, sok ember tódult össze. A püspök úr kérésére eljöttek az újonnan megkeresztelt zsidók is a dékán úrral. Az istentisztelet után a püspök úr mindenki előtt néhány buzdító szót mondott az újonnan megkereszteltnek.”⁷ Gojdič püspök találkozása a nagymihályi megkeresztelt zsidókkal nem kerülte el a biztonsági szervek figyelmét sem, s értesítették az Állambiztonsági Központot (ÚŠB), amely az információt a belügyminisztériumnak továbbította. A belügyesek szerint a püspök és a zsidók viselkedése nem volt helyes: a zsidók a görögkatolikus istentiszteleteket kihívóan látogatták, Gojdič püspök pedig megbotránkozta a híveket, amikor a kolostori szertartások során homlokon csókolta a zsidókat.⁸ Gojdič püspök előzékeny magatartását az üldözött zsidók nagyon nagyra értékelték, a görögkatolikus egyház részéről érkező segítséget pedig sokan igénybe vették. Nyilvánvaló, hogy a püspök és az egyház előzékenységének tudata csökkentette az elárulástól való félelmeket és az életért folyó küzdelemben bátorsággal töltötte el az üldözötteket. Ješajahu Andrej Jelínek történész szerint Gojdič püspök egyértelműen állást foglalt az üldözött zsidók mellett, s készséggel segítette és védte őket.⁹

6 A szerző személyes archívuma (SZA), Marianna Zachová, szül. Lukáčová-Spitzerová 2007. január 2-i vallomása; Juraj Lukáč-Spitzer 2006. december 22-i vallomása.

7 Archív redemptoristov (ďalej AR) Michalovce, f. Kronika Michalovského kláštora, zv. 1., 442. p.

8 Nižňanský, Eduard: *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942. Dokumenty*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku, 2005, 507–508. p.

9 Jelínek, Ješajahu Andrej: *Dávidova hviezda pod Tatrami. Židia na Slovensku v 20. storočí*. Praha, Ipef, vydavateľstvo Jána Mlynárika 2009, 334. p.

A mentés fontos eszköze a zsidók megkeresztelésének támogatása volt, valamint valódi és hamis keresztlevelek kiállítása. A keresztelésről kiadott rendelete fontos lépés volt, ám nem az egyetlen, mely ártatlan zsidók életét mentette meg. A püspök, abbéli igyekezetében, hogy minél több életet megmentsen, számos keresztelést rendelt el, s eddigi ismereteink szerint egy esetben személyesen keresztelt zsidó személyeket. Az eperjesi Grün családról volt szó. Életük megmentéséhez azzal járult hozzá, hogy megkeresztelte Herman és Amália Grünt, lányukat, Margita Harstenovát és unokájukat, Juditot, akit egyúttal a kolostorban helyezett el több hónapra.¹⁰ A személyes keresztelésen kívül hamis keresztleveleket állított ki az Ungár családnak, mely kis boltot vezetett az eperjesi püspökség területén. Gojdič püspök kérésére Emil Petach csábóci (Cabov) pap hamis keresztlevelet állított ki Ungár Ernestnek, feleségének, Editnek és lányuknak, Juliánának, aki erről írásbeli tanúbizonyosságot tett. A keresztiséget igazoló okmányoknak köszönhetően elkerülték a deportálást, s 1942 októberétől 1944 szeptemberéig gyűjtőtáborban voltak.¹¹ Drámai lefolyása volt a kisszebeni Fleischer család megmentésének. A családot 1942 májusában vagonba rakták, de a szerelvény eperjesi megállója során közvetlen Gojdič püspök közbenjárására leszállhattak. A püspök személyesen készítette el és igazolta Fleischer Zoltán és Regina (szül. Wildmannová) lányának, Erikának a keresztlevelét.¹² Ennek köszönhetően az egész családra vonatkozott a kivétel, az 1942. május 15-i – a zsidók kitelepítéséről szóló – 68/1942 sz. alkotmánytörvény értelmében. Magára a vonatról való leszállásra 1942. május 22-én este került sor. A szabadon engedésükről szóló igazolást a belügyminisztérium 14. osztályának szakértője, Ján Dohňanský állította ki, az indoklásban ezt írva: „mert kiderült és hitelesen bebizonyosodott, hogy a sabinovi Erika Fleischerová megkeresztelkedett személy, ennél fogva sem rá, sem szüleire nem vonatkozik az összeírás és transzportálás. Ezzel az igazolással 1942. május 23-án mindhárman hazautazhatnak Sabinovba, ahol a járási hivatalban jelentkeznek s leadják ezt az igazolást.”¹³ A kisszebeni járási hivatal néhány napon belül, 1942. június 6-án kiállította Erika Fleischerovánek a megkeresztelt zsidók és szüleik számára szolgáló – 1-es sorszámú – igazolványt.¹⁴

Erika a kérdéses időben négy és fél éves volt, de néhány traumatizáló élményre jól emlékszik. Családjuknak Kisszebenben cukorkaboltja volt, melyet 1941 januárjában egy kisszebeni arizátor vett át. Később a családi házukat is elkobozta az állam. Emlékezett a kisszebeni zsidók összegyűjtésére a transzport előtt, az iskolában, innen mentek az állomásra. Vagyonuk személyes tárgyaikból állt, s egy nagy lepedőben volt összekötve. A vagonban nagyon szűkös volt, mert sok ember vette körül, és mindenki állt. Őt az anyja tartotta a karján. A lezárt vonat 1942. május 22-én indult el, s legközelebb Eperjesen állt meg, ahol is levették őket a szerelvényről. Ezt a következő szavakkal írta le: „Egy állomáson történt, ma már tudom, hogy Eperjesen, megállt a vonat,

10 SZA, Judita Knellerová, szül. Harstenová 2006. december 5-i vallomása.

11 SZA, Juliana Filová, szül. Ungárova 2006. december 12-i vallomása.

12 SZA, Erika Kleinová, szül. Fleischerová 2007. március 18-i kijelentése.

13 Erika Kleinová gyűjteménye. Igazolás a szabadon bocsátásról, 1942. május 23.

14 Erika Kleinová gyűjteménye. A megkeresztelt zsidó és családtagjainak igazolványa, 1942. június 6.

kinyílt az ajtó és a HG vagy az SS tagjai, már nem tudom, utasítottak, hogy szálljunk le, az anyám, apám és én. A nagyszülők a vagonban maradtak. A már elhunyt unokatestvéremtől tudom, hogy ő ment ki az eperjesi állomásra, s jelentkezett a HG-nél vagy az SS-nél, hogy Gojdič püspök küldötte, s bemutatta a megkereszteléséről szóló okmányt, melynek alapján szabadon engedtek minket.”¹⁵ Kissé más változatban adta ezt elő Erika Kardošová, Erika Fleischerová rokona, aki Gojdič püspök követeként az anyját nevezte meg. Nagyon vonzó nő volt, és bájait a Fleischer család javára fordította, ahogy magabiztos módon követelte a család kivételét a transzportból.¹⁶ A család élete visszatérésük után a kisszebeni biztonsági erők állandó megfigyelése alatt, s nagy nyomorúságban telt. Továbbra is viselték a sárga csillagot, Erikának nem volt szabad a többi gyerekekkel játszania, elszigetelten és nagy nyomorúságban éltek, de a kevesek egyikeként Gojdič püspök segítségének köszönhetően elkerülték az 1942. évi deportálásokat.¹⁷

A keresztelés, az elnöki kivételek és a püspök által a püspökség intézményeiben elhelyezett gyerekek kombinációjával menekült meg a népes poprádi Spitzer család is. A kezdeményező Pavol Spitzer volt, aki Poprádon jól menő üzletet vezetett, s egyik alkalmazottja Gojdič püspök barátja volt, név szerint Vojtech Kolenka, a püspök ministránusa. Neki köszönhetően jött létre a püspökkel egy találkozó Eperjesen, melynek során Pavol Spitzer az elnöki kivétel elintézését kérte családjá számára. Lánya, Marianna a következő módon vallott a püspökkel való találkozásáról: „A háború kezdetén apám, Pavol Spitzer Kolenka úrral felkereste Gojdič püspököt, és a segítségét kérték. Az ún. elnöki kivétel megszerzéséről volt szó. A püspök úr végighallgatta őket, s azt mondta apámnak, hogy üljön az írógéphez, és az ő (a püspök) nevében megírta a kérvényt, mivel ő (a püspök) úgymond nem ismeri a részleteket. Aztán azt mondta, hogy neki ugyan nincs jó neve Tisónál, de van egy papja, aki az efféle ügyeket intézi (Krilička tiszteletes úr). Apám rosszul lett félelmében, de a kérvényt megírta. Kolenka úr gyerekkorában rendszeresen ministrált a püspök úrnak.”¹⁸ Az elnöki kivételt a püspök és az elnök közötti feszültség ellenére sikerült bebiztosítani, nyilván annak is köszönhetően, hogy a családtagok mindegyikének volt keresztlevele. A keresztleveleket Gejza Spitzer, Pavol testvére szerezte be Gojdič püspöktől.¹⁹ Az elnöki kivételnek és a keresztleveleknek köszönhetően a Spitzer család nyolc tagja menekült meg, Pavol feleségének szülei, Karol és Malvína Scheiberrel együtt. Összesen tíz személy.²⁰

Spitzerék családjából Gojdič püspök két kislányt helyezett el az eperjesi Nagy Szent Vazul szerzetesrendi kolostor kollégiumában, s lehetővé tette számukra a püspöki székhely mellett működő görögkatolikus gimnáziumban való tanulást. Marianna és Zuzana egymástól függetlenül azt vallották, hogy normális, félelem nélküli életük volt egészen 1944 augusztusáig, amikor visszatértek szüleikhez és együtt kerestek bűvö-

15 Erika Kleinová gyűjteménye. Erika Kleinová, szül. Fleischerová 1996. január 16-i vallomása.

16 SZA, Erika Jesenská, szül. Kardošová 2008. május 23-i vallomása.

17 Erika Kleinová gyűjteménye. Erika Kleinová, szül. Fleischerová 1996. január 16-i vallomása.

18 SZA, Zachová, Marianna, Elektromos levélváltás 2013. április 15-éről.

19 SZA, Juraj Lukáč-Spitzer 2006. december 22-i vallomása

20 SZA, Michala Lukáč-Spitzer 2006. december 6-i vallomása és Zuzana Mandlová, szül. Lukáčová-Spitzerová 2007. január 1-jei vallomása.

helyet a hegyekben. Gimnáziumi tanulmányaik során teljesen beilleszkedtek a többi diák közé, és – amint ez az iskolákban megszokott – egész életre szóló barátságokat kötöttek. Egyikükkel, Oľga Mydlíkovával máig tart a barátságuk, ő Zuzanához hasonlóan orvosnak tanult ki, egyúttal belépett a Nagy Szent Vazul szerzetesrendbe is. Ma Nikolaja nővér a háború alatti diákéveiről emlékiratában ezt írja: „Ötödikben jött hozzánk Zuzka Lukáčová (Spitzerová), aki zsidó családból származott. Miután megkeresztelték őket, nem akartak Poprádban mardni, ezért Zuzka, és testvére, Mária (Marianna) átléptek az eperjesi iskolába, és a Vazul-rendi nővérek kollégiumában laktak. Szüleinek Poprádon volt élelmiszerboltja. Zuzkával barátságot kötöttünk. Elmesélte az ismerőseit és rokonait ért szörnyű tragédiát: deportálták őket vagy náci koncentrációs táborokban haltak meg. Zuzka nagyon tehetséges volt, és jól tanult.”²¹ Az említett szerzetesrendi kollégiumon kívül zsidó gyerekeket helyeztek el az árvaházban is, melyet a Szeplőtlen Szűz Mária apácai vezettek.

Az utolsó terület, mely a püspök személyes intézkedései közé tartozott, a zsidók értéktárgyainak megőrzése volt a püspöki rezidencián. Erről a börtönben írt levele is említést tesz: „PéNZüket és értékes aranytárgyaikat minden módon rejtegettem, hogy megmentssem az elkobzás elől.” Az értékek elrejtésének nagy jelentősége volt a további eseményekre nézve, mikor is a zsidó családoknak pénzre volt szükségük a bujkálás összetett körülményei közt vagy az esetleges meneküléskor.²² Közelebbi információink az értékek rejtegetéséről nincsenek, de Eperjesen 1942 júniusában a ferencesek kolostorában nagyszabású akciót hajtottak végre értéktárgyak felkutatására. Az ingóságokat, többnyire a bútort, a zsidók a Hlinka utcai kényszerű kiköltözésük után a kolostorban helyezték el, annak előljárója jóváhagyásával. Néhány tárgyat konkrétan oda is ajándékoztak a kolostornak, s a kolostor a deportálások előli bujkálásnak is alkalmi teret adott. Sajnos, ez kiderült, és vizsgálat indult az ügyben, de a biztonságiak nem merték megbüntetni páter Gracián-Gorný előljárót, a bujkáló Gejza Goldmann ügyvédet és feleségét, Alicát azonban a zsolnai gyűjtőtáborba hurcolták.²³ Mindebből az következik, hogy a zsidó értékek mentése Eperjesen nem számított ritka kivételnek, s bár a püspökség részéről egyedül Gojdič püspök tevékenységére van bizonyítékunk, feltételezhetjük, hogy több zsidó család neki köszönhetően volt képes megőrizni a túléléshez legszükségesebb pénzét.

Nagy emberséggel és hősiességgel áldozatvállalással csaknem harminc számunkra ismert üldözött személyt mentett meg. A megmentettek többsége vallomásaiban őszinte háláját fejezte ki a püspöknek, s nagyra értékelte szeretetét, emberségét és hűségét. A már többször idézett Marianna Zachová (szül. Spitzerová) így fejezte ki tiszteletét: „.... mindig nagyon szívélyes volt hozzánk. Bátor, semmitől sem visszariadó ember volt, aki mindenki tiszteletét az ember méltóságát. [...] Nagyon szeretném, ha legalább halála

21 Mydlíková, Oľga Nikolaja: *Príbeh môjho života*. Prešov, Rád sestier sv. Bazila Veľkého 2011, 22. p.

22 AÚPN Bratislava, f. KS ZNB S-ŠTB Košice, inv. č. V-745/2. Teodor Rojkovič.

23 ŠA Prešov, f. ŠZŽ odd. ŠB 1940-1944, inv. č. 799. Gracián-Gorný páter, az eperjesi ferences kolostor előljárója, zsidókkal való paktálás és államellenes tevékenység.

után értékelnék Gojdič püspök hősiességét.”²⁴ Az idézett vallomások és levéltári dokumentumok 2006 végén együtt képezték azt a felterjesztést, hogy in memoriam neki ítéljék a Világ Igaza kitüntetését. Ezt követően a Jad Vasem bizottsága megvizsgálta a javaslatot, 2007. augusztus 6-án döntött az odaítélésről, október 30-án pedig megerősítette a döntését. A kitüntetés átadására Pozsonyban a Prímási palotában került sor, az állam legmagasabb képviselőinek és Ján Babjak eperjesi püspök jelenlétében. Izrael állam nagykövetének kezéből a kitüntetés Gojdič püspök ükunokaöccse, Ivan Gojdič vette át, aki az eperjesi püspök kezébe helyezte. Jelenleg a kitüntetés (az érem és az oklevél) az eperjesi érsekség székházának történeti kiállítótermében látható.²⁵

(Csanda Gábor fordítása)

PETER BORZA

THE GREEK CATHOLIC CHURCH'S LIFE SAVING ACTIVITIES BETWEEN 1939 AND 1945, ON THE EXAMPLE OF OSBM BISHOP OF PREŠOV PAVEL PETER GOJDIČ.

It was not of their own record that the Greek Catholics and the Jews found themselves discriminated against between 1939 and 1945 by the regime of the so-called Slovak State: they had been exposed to unjust anti-Semitic and anti-national minority policies. The austerity measures did not equally affect the two communities, but their consequences had been tragic for the Jews. The Christian faith, resistance to the anti-Semitic policies of the ruling regime and particularly the open positions and concrete actions of the Bishop of Prešov Pavel Peter Gojdič (1888–1960) encouraged many Greek Catholics to provide help to people discriminated against on the basis of race. This paper provides a comprehensive picture on the 27 Jewish people saved by Bishop Gojdič and on the wide range of the Bishop's activities aimed at rescuing Jews.

24 SZA, Marianna Zachová, szül. Lukáčová-Spitzerová 2007. január 2-i vallomása.

25 Borza, Peter: Spravodlivý medzi národmi. *Slovo – časopis gréckokatolíckej cirkvi*. 40, 2008/1, 12–13. p.

Acta Ethnologica Danubiana

17

Az Etnológiai Központ Évkönyve

Ročenka Výskumného centra európskej etnológie
Jahrbuch des Forschungszentrums für Europäische Ethnologie

2015

Fórum Kisebbségkutató Intézet

GYURGYÍK LÁSZLÓ

Az 1970-es és az 1980-as évi népszámlálások községsoros adatai

A csehszlovák népszámlálások történetében a 2. világháború utáni, pártállami időszak censzusainak (az 1950, 1961, 1970, 1980. évi népszámlálások) jellemzője, hogy községsoros adatok nem, vagy csak részlegesen kerültek nyilvánosságra, eltekintve a statisztikai községlexikonok adataitól. A csehszlovák népszámlálások eredményeit a Csehszlovák Statisztikai Hivatal a pártállami időszakban országos, kerületi, valamint járási bontásban hozta nyilvánosságra. A két világháború közötti időszakban, majd a rendszerváltást követő időszakban is bizonyos mutatók, változók községsoros adatai is nyilvánosságra kerültek. Az utolsó, 2011. évi népszámlálás lakossági mikroadatait 2015-ben tette kutatók számára hozzáférhetővé a Szlovák Statisztikai Hivatal.

Az állampárti időszak 1950. és 1961. évi népszámlálásainak kötetei csak kis példányszámú, megszámozott, „titkos”, ill. „bizalmas” kiadványokként kerültek főleg az államigazgatás, a párthierarchia, egyes vállalatok kiemelt szervezeti egységeihez, illetve egyes könyvtárakba.

Ebből a szempontból nagy jelentőséggel bír, hogy az 1970. és az 1980. évi népszámlálások községsoros adattábláit tartalmazó két belső felhasználásra szánt kiadványsorozat is hozzáférhetővé vált a Szlovák Statisztikai Hivatalban az ezredfordulót követő években. Időközben e kötetek a Szlovák Statisztikai Hivatalból a Pozsonyi Központi Levéltárba kerültek.

A két kiadványsorozat nem hagyományos nyomdai eljárással készült. Az 1970-es és az 1980-as népszámlálások adatait tartalmazó kiadványok előnyomtatott táblázatokot tartalmazó oldalakból tevődnek össze. Ezekre az üres táblázatokot tartalmazó oldalakra a kor technikai színvonalának megfelelően valószínűleg tús nyomtatóval nyomtatták az adatokat, melyek gyakran csak nehézkesen olvashatók. Ez utóbbiból adódik, hogy a feldolgozásnál nehézséget okoz az adatok leolvasása, melyet utólag kell időigényesen ellenőrizni.

Az 1970. évi sorozat a „Výsledky sčítania ľudu, domov a bytov k 1.12.1970 za obce a ich časti” (é.n.) címen jelent meg. A kiadványsorozat Szlovákia településeinek és a településrészeinek adatait tartalmazza járások szerint (összesen 38 járás adatait), továbbá: az összesített országos (csehszlovák), szlovák és Szlovákia kerületei szerinti aggregált adatokat tartalmazó köteteket.

Az egyes járások adatait tartalmazó kötetek magyarázatokat tartalmazó rész vezet be, melyben az egyes táblázatok címei, ezt követően a népszámlálás során alkalmazott fogalmak definíciói találhatóak. A járási kötetekben először a járási székhely adatai, majd a többi település adatai ábécérendben következnek. Az egyes kötetek végén az

egyres járások összesített adatai, (kerületek, Csehszlovákia, Szlovákia) található a járás, a települések nagyságcsoporthai, illetve a városok és falvak szerint.

A népszámlálási eredmények táblázatai 3 különböző típusú lapformátumon lettek elhelyezve. A településrészek adatait az OS1 lap tartalmazza. Ezen a lapon 8 táblázat található. (101., 102., 103., 201., 301., 302., 303., 304. számú táblázatok) A 101–103. táblázatok lakossági adatokat tartalmaznak (állandó népesség, jelenlévő népesség, gazdasági aktivitás, társadalmi csoportok és nemek szerint). A 201. táblázat ház, lakás, ill lakhatási mutatókat tartalmaz. A 301–304. táblák a lakásállomány jellemzőit (építőanyag, épületek kora, a lakások technikai felszereltsége [víz, gáz] a lakások lakottsága) és a háztartások felszereltségére vonatkozó adatokat tartalmazzák. A településszintű adatokat az OB1 és az OB2 lapok tartalmazzák.

Az OB1 lapon 9 táblázat található (111., 112., 311., 312., 313., 314., 315., 411., 412. számú táblázatok). A 111–112. táblázatok lakossági adatokat, illetve a keresők és gazdasági ágazatok szerinti megoszlás adatait tartalmazzák. A 311–315. táblázatok a lakások, illetve háztartások felszereltségének adatait tartalmazzák. A 411–412. táblázatok a háztartások összetételére, nagyságára vonatkozó adatokat tartalmaznak.

Az OB2 lap 6 táblázatot tartalmaz. (113., 114., 115., 116., 117., 413. táblázatok). A 113. táblázat a lakosság nemek és legmagasabb iskolai végzettség szerinti adatait, a 114. táblázat a lakosság életkor és nemek szerinti megoszlásának adatait tartalmazza. A 115. táblázat a lakosság nemzetiségi összetételének vizsgálata szempontjából kiemelkedő fontossággal bír: ez a tábla tartalmazza a lakosság nemzetiségi összetételét nemek és gazdasági aktivitás szerinti összetételben. A táblázat a cseh, szlovák, ukrán (ruszin), orosz, lengyel, magyar, német nemzetiségek adatait közli, továbbá külön-külön kategóriákban az egyéb és az ismeretlen nemzetiségűek adatait. A 116. és a 117. táblázatok a gazdasági aktivitás adatait, a 413. táblázat a családi háztartások adatait tartalmazzák a gyermekek száma szerint. Az egyes településeknél először a településrészek számával egyező számú OS1 táblázat, ezt követően az OB1 és OB2 táblázatok következnek.

Az 1980-as publikációsorozat csak az egyes járások kötetait (38 kötet) tartalmazza. (Nem tartalmaz összesítő köteteket). A kiadványok magyarázó szövegei szlovák, az előrenyomatott táblázatok címei, szöveges részei cseh nyelvűek. Ily módon a kötetek címével is két nyelven találkozunk: Výsledky sčítania ľudu, domov a bytov k 1.11.1980 és Výsledky sčítání ľidu, domů a bytů 1980 (é.n.) Az egyes kötetek hasonlóan az 1970. évihez bevezető, ismertető magyarázatok tartalmazzák. Ezt követően a járás összesített adatait, a járási székhely adatait, a többi település abc szerinti adatait tartalmazó lapok következnek. Az 1970. évi kiadványsorozathoz hasonlóan az egyes kötetek végén a települések aggregált adatait tartalmazó táblázatok találhatóak a városok és falvak egyes típusai, illetve a települések nagyságcsoporthai szerint. A települések adattáblái két lapra, (OB1 és OB2) lettek felosztva. Az OB1 lap 10, az OB2 7 táblázatot tartalmaz. Az 1980. évi kiadványokban eltérően az 1970. évitől a településrészek adatai nem találhatóak. A két népszámlálás során részben hasonló számmal jelölték az egyes táblázatokot. De az azonos számú táblázatok gyakran eltérő változók adatait tartalmazzák.

Az OB1 lap a 111., 112., 211., 311–317. táblázatokot tartalmazza. A 111. és a 112. táblázat a lakosság gazdasági aktivitás és nemek szerinti megoszlását, illetve a népességkategóriák szerinti megoszlását tartalmazza. A 211., 311–315. táblázatok a laká-

sok, házak jellemzőit, felszereltségének mutatóit tartalmazzák. A 316–317. táblázatok a háztartások felszereltségére, illetve rekreációs lehetőségeire vonatkozó adatokat tartalmaznak. Ez utóbbiba lettek besorolva a gépkocsival, illetve motorkerékpárral rendelkező háztartásokra vonatkozó adatok. Az OB2 lap a 113–117., továbbá a 411–412. táblázatok tartalmazza. A 113. táblázat a gazdaságilag aktív népesség adatait, a 114. táblázat a lakosság nemek, családi állapot, életkor szerinti megoszlását, a 115. tábla hasonlóan az 1970. évihez a lakosság nemzetiség, nemek és gazdasági aktivitás szerinti összetételét tartalmazza. Ez utóbbi az 1970. évi táblázatokhoz hasonlóan 7 nemzetiség adatait ismerteti. Eltérés annyiban mutatkozik, hogy az „ukrán (ruszin)” kategória helyett az „ukránt” tünteti fel. A 116. táblázat a gazdasági ágazatok, illetve a keresők és eltartottak szerinti megoszlás adatait, a 117. tábla a legmagasabb iskolai végzettség és nemek szerinti megoszlás adatait tartalmazza.

A 411. és a 412. táblázatok a háztartások összetételére vonatkozó adatokat tartalmaznak.

Az 1970. és 1980. évi népszámlálások községsoros adatai értékes ismereteket nyújtanak Szlovákia településeinek demográfiai, társadalmi, illetve ház- és lakásállományának jellemzőiről. Hangsúlyosan fontos láncszemet jelentenek az egyes települések nemzetiségi összetétele változásainak megismerésében. Mivel az 1950. és az 1961. évi népszámlálások községsoros adatai nem állnak rendelkezésre, ezért az 1970. évi adatok jelentik időben a legközelebbi fogódzót, támpontot az időközben bekövetkezett változások jobb feltérképezéséhez.

Felmerül a kérdés, hogy a községsoros nemzetiségi adatok mennyiben segíthetik elő az egyes nemzetiségek társadalmi szerkezeti és demográfiai különbségeinek megismerését. Az 1970. és 1980. évi népszámlálások adataiból ismeretesek országos, kerületi, valamint járási bontásban az egyes nemzetiségek kor, nem, iskolai végzettség, családi állapot, illetve a gazdasági aktivitás egyes mutatói. Ezekből az adatokból kitapinthatók azok az eltérések, melyek az egyes szinteken (országos, kerületi, járási) a nemzetiségek szerkezeti mutatói között mutatkoztak. Azonban ezek a megközelítések nem alkalmasak árnyaltabb vizsgálatokra: vajon egy-egy településen, esetleg kistérségen belül milyen szerkezeti különbségek mutatkoznak meg az egyes nemzetiségek között. Erre a kérdésre a rendelkező adatok alapján nincs módunkban válaszolni. Egyfajta közbülső megoldásként kínálkozik az a lehetőség, hogy egyes településcsoportok társadalmi szerkezeti jellemzőit nemzetiségi összetételük eltérése szempontjából hasonlíttjuk össze: például mennyiben különbözik a magyar kisebbségű települések korcsoportok szerinti megoszlása a szlovák vagy összlakosság életkor szerinti összetételétől. De ugyanúgy a vizsgált összefüggések feltárását segítheti elő a településszintű adatok statisztikai módszerekkel történő elemzése is. Ezek a megközelítések pedig nem elhanyagolható hozadékkal bírhatnak a szlovákiai nemzetiségek társadalmi változásainak jobb megismerésében.

ESTERHÁZY JÁNOS ÉS A SZLOVENSZKÓI MAGYAR PÁRT

Iratok a szlovákiai magyarok
történetéhez (1938–1945)

Szerkesztette
Simon Attila

Estherházy János
(Estherházy János)
pártelnök.

Fórum Kisebbségkutató Intézet

Nemzeti kánonok a magyar és szlovák történelemtankönyvekben.

A Thököly-jelenség kontextusai¹

A történelemtankönyvekben a Thököly-felkelésre vonatkozó tananyagot vettem alapul és azt vizsgáltam, hogy milyen sajátságok jellemzőek az adott nyelv tankönyveire a forráshasználatban, a nem szöveges elemek és a történelmi tények válogatásában és tankönyvbeli szerepeltetésében. Az általánosságokat és egyediségeket táblázatos formában is megjelenítettem mind a magyar, mind a szlovák tankönyvek esetében összefoglaló ismertetéssel, és végül egy összehasonlítást is készítettem a magyar és szlovák tankönyvek különbségeiről.

Az összehasonlító elemzésben hasonlóságokat és különbségeket kerestem magyar és szlovák tankönyvekben, hogy milyen eltérések figyelhetők meg a Thököly-felkelés megjelenítésében, a témához való hozzáállásában, megközelítésében. Különösen érdekesnek tekinthető a téma abból a szempontból, hogy Thököly Imre Felső-magyarországi Fejedelemsége nagyrészt a mai Szlovákia területén jött létre. Ez külön felveti a kérdést, hogy a szlovák tankönyvírás miként próbálja történelmébe beemelni ezt a kifejezetten saját országa területén megjelenő, rövid életű államot.

A Thököly-felkelés megjelenése a magyar tankönyvekben

A magyar tankönyvekben nyolc jellegzetes témaelem figyelhető meg, melyek a következők: Thökölyre vonatkozó életrajz, házassága Zrínyi Ilonával és ennek értelmezése, hosszabb-rövidebb katonai ismertetések, a két megszerzett fejedelemség (Felső-magyarországi Fejedelemség, Erdélyi Fejedelemség), az ország négy részre szakadásának tényközlése s a két kevésbé előforduló Thököly-utóéletre vonatkozó említés: a várad elfogatás és Munkács ostroma.

A táblázat alapján is megállapítható, hogy ahány tankönyv, annyiféle szempont jelenik meg a Thököly-felkelés kapcsán. Az azonban egyértelműen leolvasható, hogy a magyar tankönyvekben kevésbé jellemző Thököly második, Erdélyi Fejedelemségének említése.

Teljesen eltérő, hogy melyik tankönyv mire helyezi a hangsúlyt, nincs két egyforma tankönyv, amiben például a gazdasági helyzet, a fogalommagyarázat, a vallási kérdés egyformán megjelenne, ezek mind egyediek maradtak, csak egy könyvre jellemzően. Az ország négy részre szakadását sem hozza egyértelműen a tankönyv szövegszinten, bár az utóbbi időkben ez már javuló megfogalmazási szintet mutat. Nagyon vegyesen viszo-

1 A tanulmány elkészítéséhez a szlovák nyelvű tankönyvekhez az Eperjesi Városi Könyvtárban és az Eperjesi Kollégium könyvtárban jutottam hozzá itt: Štátna vedecká knižnica v Prešove

nyultak a tankönyvírók a Thököly–Zrínyi-házassághoz. Bizonyos tankönyvírók nem is említik, mások rögtön a Rákóczi-családdal próbálják valahogy összekapcsolni, valamilyen folytonosságot beleerőszakolva a frigybe.

1. táblázat. A Thököly-felkeléshez kapcsolódó események megjelenése a magyar nyelvű tankönyvekben a kiadás éve szerint

	1945	1975	1988	1997	2000, 2006, 2011	2011
Életrajzi elemek	-	igen	igen	igen	-	-
Házasság	-	-	igen	igen	igen	igen
Katonai elemek	-	-	-	igen	igen	-
Felső-magyarországi Fejedelemség	-	-	igen	igen	igen	igen
Az ország négy részre szakad	-	-	-	igen	- (2011)	igen
Várad elfogatás	-	-	igen	-	igen	-
Munkács ostroma	-	-	igen	igen	-	-
Erdélyi Fejedelemség	-	-	-	-	-	igen
Források, képek	-	igen	igen	igen	igen	igen
Egyéb	Francia kapcsolat	Kuruc szó jelentése, Könyvajánló, Űstökös hasonlat	Hamvak sorsa	Fogolycsere	Fejedelemség anyagi forrásai, Térkép	Az 1681. Országgyűlés vallási kérdései, Thököly-királyi Mo. terve

Alapvetően három dologban értenek egyet a magyar tankönyvek: illik egy Thököly-portrét beilleszteni a szövegbe, megemlíteni, hogy Felső-Magyarország fejedelme volt, és hogy Zrínyi Ilonát vette feleségül.

Nagyon érzékenyen reagálnak például a várad elfogatás vagy a munkácsi ostrom, sőt az ország négy részre szakadásának kimondatásával kapcsolatosan. Vagy a hallgatás burkába takarva a tény, vagy egyszerűen jelentéktelen és oly rövid időtartamú dolognak tekintve, mint magát a Thököly-felkelést is.

Jeleztem a táblázatban is, hogy a felkeléssel kapcsolatosan ritka a tankönyvi térkép, főként mert ez az Atlaszokban jelenik meg.

Tényleg szövegszintű forrás Thököly 1684. évi kiáltványának részlete. A Thököly haditanácsa jellegű forrás elsősorban irodalmi mű.

A Thököly-felkeléshez szívesebben tesznek a tankönyvszerkesztők képet. Általában Thököly mellportréja mellé megkapjuk Zrínyi Ilona képét is, vagy csak Thököly lovasportróját.

A Thököly-felkelés megjelenése a szlovák tankönyvekben²

A szlovák tankönyvek súlypontozása másabb képet mutat magáról Thökölyről és a felkelésről is.³ Itt előtérbe kerülnek a helyi sajátosságok: Pika Gáspár felértékelődik, kiemelt elem Thököly késmárki születése, sőt a neve előtt is rendszeresen szerepeltetik a késmárki Thököly Imre szófordulatot,⁴ a területjelölés rendkívül erőteljes irányvonala a tankönyvi szövegeknek. Így a bányavárosok megszerzése, a fejedelemség határvonala a Vág folyó, Bécs ostroma, az 1687. évi pozsonyi országgyűlés és az eperjesi vértörvényszék lényeges elemei a tankönyv szövegének. Egyéb jellegzetesség, hogy a szlovák tankönyvek általában megemlítik a Thököly mint „szlovák király” kifejezést.

2. táblázat. A Thököly-felkeléshez kapcsolódó események megjelenése a szlovák nyelvű tankönyvekben a kiadás éve szerint

	1963	1982	1986 Apró betűs részben	1990 Prágai kiadás	1997 Magyarul is	2006, 2012
Pika Gáspár	igen	igen	-	igen	-	igen
Késmárki születés	igen	igen	-	igen	igen	igen
Bányavárosok	igen	igen	-	igen	-	-
Vág folyó	igen	igen	igen	igen	-	-
Szlovák király	-	igen	-	igen	igen	igen
Bécs ostroma	igen	igen	igen	igen	igen	igen
Eperjes	igen	igen	igen	igen	-	igen
1687 ogy.	igen	igen	-	igen	igen	igen
Egyéb jellegzetesség	Császári engedmény az 1681. ogy. megemlítése nélkül	Protes-táns értelmi-ség elleni fellépések Eperjes, Lőcse, Pozsony, 1687. ogy. Jelentősen korlátozta a vallásszabadságot	Vallási érv a felkelésben. Cseh és magyar felkelés összehasonlítása, szlovák nép is részt vett a felkelésekben	1681. ogy. Amnesztia, nádori hivatal, nemesi kiváltságok	Lovas kép Thökölyről, rövid életrajz, francia támogatás, jogfolytonosság Bocskai-Bethlen-Rákóczi-Thököly	Kép, Zrínyi Ilona, forrásrészlet, szlovák tudatosság, Erdélyből protestáns felkelés, soproni országgyűlés, 1682 Fülek

- 2 Ezúton is köszönöm Szarka Lászlónak, hogy rendelkezésemre bocsátotta Kollai István *Emlékezetpolitika Szlovákiában és a szlovák társadalom magyarságképe* c. disszertációjának kéziratát.
- 3 Az 1980-as évektől figyelhető meg, hogy a történelemtankönyveket a Csehszlovák Tudományos Akadémia és a Szlovák Tudományos Akadémia együtt készítette, s nagy eredményük, hogy a szlovák történelmet a történelmi Magyarországon belüli fejlődéstörténetként tudták ábrázolni, elszakadva a cseh történelmi valóság túl erős befolyásától. (Otčenášová 2010). A történelemtankönyveket cseh-szlovák társszerzők készítették, kooperációban (Kollai István: *Emlékezetpolitika Szlovákiában és a szlovák társadalom magyarságképe*, 2013).

A szlovák történelem tanításában a tankönyvek alapján úgy tűnik, a legnehezebb feladat, hogy a tankönyvírók megpróbálják a magyar történelemből szlovák elemeket kiszakítani, ami viszont azt eredményezi, hogy folyamatosan a magyar történelem részleteire vannak utalva, azok elkerülhetetlenül belekerülnek a tankönyvekbe. Magyar elemek nélkül nem lehetne egységkeretet adni egy-egy leckének.

Az áthidalást általában úgy oldják meg, hogy hangsúlyt a Szlovákia területére eső elemek, események, történések kapnak, minden más kicsit egyetemes történelmi megközelítésbe kerül.

Talán az egyik legjobb példa erre a Thököly-felkelés. Thököly államának nagy része a mai Szlovákia területére esik. Így külön érdekes megvizsgálni, hogyan közelít a témához egy szlovák nyelvű történelemtankönyv.

A témához kapcsolódó térkép csak a legújabb történelemtankönyvekben jelenik meg, s a sajátosága, hogy Thököly hadmozdulatait a mai Szlovákia területi térképén mutatja be. Ez viszonylag jól megoldható, a Thököly-felkelés területi mozgását tekintve, a magyar nyelvű tankönyvekben ezt a Nagy-Magyarország térképén a Felvidék sűrű hálózatán látjuk, ez a rész került kiemelésre a szlovák tankönyvekben.

Ezen történelmi időszakra is igaz, hogy a Csehszlovák állam megalakulását megelőző időszakokra is a Szlovákia – Slovensko – kifejezést használják, ahogy a térkép is a mai Szlovákia területét ábrázolja, s a jelenlegi politikai határokat vetíti vissza a múltba.⁵

Kivétel nélkül minden tankönyv ügyel arra, hogy területi megnevezésként nem használják a Felvidék⁶ kifejezést. Ez Magyarország egyik területére utalna, helyette a szlovák nyelvű tankönyvek egyszerűen „a szlovák területekről”, vagy „Szlovákia területéről” írnak. Tehát amikor Thököly a fejedelemsége területét szerzi meg, rendszeresen az a kifejezés rá a tankönyvekben, hogy „Thököly csaknem egész Szlovákia területét elfoglalta”.

Így a legnagyobb eltérés is a helyi eseményekből adódik, nem a térképrészletből. Sokkal inkább megfigyelhető a kuruc mozgalom kezdetéről egy sajátos szlovák elem beépítése a történelemtankönyvekbe: Pika Gáspár kuruc felkelő neve és szerepe.⁷ A szlovák történelemtankönyvekben ez a sajátos szlovák elem jelen van és mintegy a kuruc felkelés egyik előeseménye jelenik meg. Ebből adódóan az elégedetlenség, az adóztatás, esetleg a vallási elem sokkal több súlyt kap. A Pika Gáspár személyének

4 A névátírás jellemzően érvényes itt is, vagyis szlovák keresztnév használata a történelmi Magyarország minden közéleti személyére. Illetve névátírási szabályzat szerint jelen esetben Imrich Thököly – Emerich Tököli (Kollai 2013).

5 Simon Attila: A magyarságkép (és önkép) a jelenlegi szlovák történelemtankönyvekben. *Új Pedagógiai Szemle*, 2008, 10. sz. 101–113. p.

6 Szlovák megfelelője: „Horniaky”, „Horná zem”. Használata a szlovákok számára sértő, a szlovák historiográfia álláspontja szerint nem szakmai jellegű. (Kollai 2013)

7 Kubinyi Miklós: *Árva vára*. Pest, 1872. Pika Gáspár: (? – Árva, 1672. nov. 25.) Árva vármegyében az elégedetlen szlovák lakosságot megszervezve rátámadt a német zsoldosokra. 1672. okt. 20-án bevette Árva várát. A császári csapatok azonban elvágták a kurucok főserégtől, a túlerővel szemben megadásra kényszerült. Spork császári tábornok 31 társával együtt kerékbe törette, kurucait felakasztatta.

megjelenése körül próbálják erősíteni a tankönyvek, hogy itt valóban szlovákok laktak a területen és a szlovák nép is aktívan részt vett a történelemben.

A szlovák történelemtankönyv-írás tehát olyan elemeket kanonizált a magyar történelemből, amikből lehetőség szerint hangsúlyozni lehetett a szlovák területiséget. Ezért jelenik meg a két országgyűlés – 1681. Sopron és 1687. Pozsony – és annak elég pontos, részletes bemutatása, még akkor is, ha azok elsősorban magyar elemek. A sérelmek és azok orvoslása, vagy az Aranybulla-záradék eltörlése, és Thököly-felkelésének eredményei nagyobb hangsúlyt kapnak a szlovák történelemtankönyvekben, csakúgy, mint a Garam menti bányavárosok elfoglalásának története.⁸

Minden tankönyvre érvényes, hogy a magyarokról közvetített kép tárgyilagos,⁹ tény-szerű.

A nem szöveges elemek, képek, illusztrációk, korabeli festmények, metszetek esetében, ha van rá mód, akkor felvidéki ábrázolásokat használnak¹⁰ – ezért került be az 1679-es lőcsei városi tanács festménye is a szlovák tankönyvbe.

A magyar és szlovák nyelvű tankönyvek összehasonlítása

Összevetve a magyar és a szlovák történelemtankönyvek sajátosságait, elmondható, hogy a magyar tankönyvekben általában Thököly Imre magánéleti elemei jobban dominálnak, így Erdélybe menekülése, házassága Zrínyi Ilonával, a Rákóczi-birtokok, a munkácsi heroína, Thököly elfogatása, esetleg a fogolycsere. Mindazok az elemek, amelyeket a szlovák tankönyvek egyáltalán nem említenek. Csak a magyar tankönyvekben fordul elő, vagy valamilyen formában szerepel Thököly fejedelemségével kapcsolatban az az elem, hogy ezzel az országgal négy részre szakadt.

A szlovák tankönyvek ezzel szemben szinte kivétel nélkül megjelenítik az 1687-es eperjesi vértörvényszéket, amit a magyar tankönyvekben nem, vagy csak ritkán szerepeltetnek. Ugyanígy a szlovák tankönyvek természetföldrajzi behatárolást adnak Thököly fejedelemségéről – Vág folyó. A magyar tankönyvek ritkán jelölik meg Thököly fejedelemségének határait, még a 13 vármegye megnevezéssel sem. A szlovák nyelvű tankönyvek nemzetspecifikusan erősítik, hogy Thököly gúnyneve: a „tót király” vagy „szlovák király”.¹¹ Ezt a magyar tankönyvek mellőzni szokták. Ezzel a szlovákok egy kicsit magukévá is teszik a Thököly-fejedelemséget. A szlovák tankönyvekben általában dominánsak az országgyűlések eredményei, érdemei, és sokkal szívesebben használják a késmárki Thököly Imre szöfordulatot a szövegek környezetben, ezzel is szlovákiai –

8 E mozgalmakban a szlovák származású katonák is szerepet kaptak, a mozgalmak a vallás-szabadságot is zászlajukra tűzték, ami a szlovákság számára az evangélikus vallás tradícionális szerepe miatt is fontos. Tehát az evangélikus Thököly ebből a szempontból is egyértelműen pozitívabb képet kap a szlovák tankönyvekben. (Kollai 2013)

9 Simon 2008.

10 Uo.

11 Thököly mint „Szlovákia fejedelme”, a szlovák önállóság felé, szlovák elemmé téve a mozgalmat a Thököly-felkelés megítélése általában inkább pozitív képet kap. (Kollai 2013)

felvidéki – származását hangsúlyozva. A bányavárosok elfoglalása sokkal nagyobb szerepet kap, mint a magyar történelemtankönyvekben.

Megfigyelhető az a különbség, hogy a magyar történelemtankönyvek általában Erdély, a Magyar Királyság vagy a Rákóczi-szabadságharc oldaláról közelítenek, attól függően, hogy Thököly életének melyik korszakában tart a tankönyvi szöveg, mintegy előkészítve a nagy érettségi témákat. Ezzel szemben a szlovák tankönyvek minden hozzáadott tartalomtól mentesek, egyedül a szlovák területiség a hangsúlyos.

A szlovák tankönyvekben általában több a következtetések levonása, az ok-okozati összefüggések szövegszintű megjelenítése. Tehát a Thököly-felkelés erősödése kényszeríti ki az 1681-es soproni országgyűlést, hogy a bécsi udvar engedményeket tegyen abszolutizmusából és vallási szempontból is. Vagy, hogy mennyiben függött Thököly fejedelemségének fennállása a török győzelmétől vagy bukásától. A szlovák tankönyvek sokkal inkább erősítik azt a tényt, hogy az 1687-es országgyűlés a „Thököly feletti győzelem jegyében telt”, dominánsabbá válik, hogy Magyarországon Thököly után abszolutizmus, örökös Habsburg- királyság lesz, vagyis a rendi jogokkal leszámoltak. Jobban elismerik Thököly érdemeit egy-egy esetben, és a szlovák tankönyvek a megtorlás és bosszú elemét is hangsúlyosabbá teszik – eperjesi vértörvényszék –, mint a magyar nyelvű tankönyvek. A tankönyvi szöveg így a szlovák nyelv esetében sokkal inkább magyarázó, a magyar nyelvű tankönyv leíró jellegű.

Tankönyvek és irodalomjegyzék

- Bartl, Július–Kačirek, Luboš–Otčenáš, Michal: *Dejepis národné dejiny pre 2. ročník gymnázií*. Bratislava, 2006, 2012.
- Budai Ézsaiás: *Magyar Ország Históriaja*. 1814.
- Čapek, Vratislav: *Dejepis pre 2. ročník gymnázia*. Bratislava, 1986, 43–45. p.
- Czeglédi Sándor: *Történelem II*. Budapest, Református pedagógiai intézet, 2011.
- F. Dárdai Ágnes: Tankönyvelemzési modellek a nemzetközi tankönyvkutatásban. *Iskolakultúra*, 1999, 4. sz. 44–53. p.
- Eperjessy Géza–Benczédi László: *Történelem a gimnáziumok II. osztálya számára*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1975.
- Farkas Mária: *Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus kori Magyarországon*. Budapest, Trezor Kiadó, 2008.
- Goláň–Kropilák–Ratkoš–Tibenský: *Dejepis. Pokusné učebné texty pre 3. ročník strednej všeobecnovzdelávacej školy*. Bratislava, 1963, 67–71. p.
- Dr. Kosáry Domokos: *Magyarország története az őskortól a szatmári békéig*. (A gimnáziumok 7, a líceumok 3 osztálya számára) 1945.
- Kováč, Dušan–Dvořák, Pavel: *Dejepis. Slovensko v stredoveku a na začiatku novoveku*. Bratislava, Orbis Pictus Istropolitana, 1997, 58–63. p. (Magyar nyelvű kiadással is)
- Kubinyi Miklós: *Árva vára*. Pest, 1872.
- Kvaček–Butvin–Dohnal–Janák: *Dějiny Československa 2*. Praha, 1990, 94–99. p.
- Ratkoš–Butvin–Kropilák–Vartikova: *Dejiny Československa učebné texty pre 3. a 4. ročník gymnázia a pre 2. ročník strednej odbornej školy*. Bratislava, 1982, 87–93. p.
- Simon Attila: A magyarsággép (és önkép) a jelenlegi szlovák történelem tankönyvekben. *Új Pedagógiai Szemle*, 2008, 10. sz. 101–113. p.
- Szabó Péter: *Történelem II. a középiskolák számára*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997–99.

Száray Miklós–Szász Erzsébet: *Történelem II. a középiskolák számára*. Budapest, Műszaki kiadó, 2000, 2006.

Száray Miklós: *Történelem II. Forrásközpontú történelem*. 2006, 2011.

Szontagh Pál: Vázlatos benyomások néhány szomszédos ország magyar nyelvű történelemkönyveiről. *Könyv és nevelés*, 2006. 1. sz. 71–76. p.

Dr. Walter Mária: *Történelem a gimnázium II. osztálya számára*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988.

„MUSZKAFÖLDÖN”

Felvidékiek visszaemlékezései
a szovjet hadifogságra

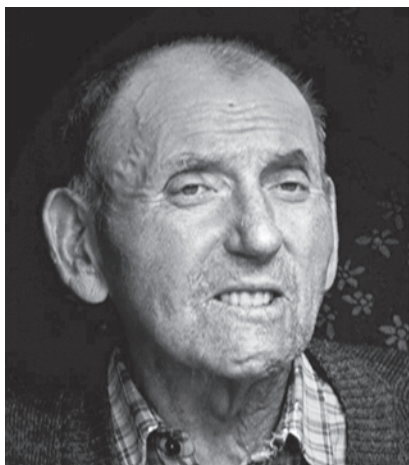
ELBESZÉLT TÖRTÉNELEM 3.

Történelemtanárok Társulása – Fórum Kisebbségkutató Intézet

ELBESZÉLT TÖRTÉNELEM

Papp József¹

Emlékszik arra, hogyan jöttek be a magyarok 1938-ban?

A magyarok 1938. november 10-én vonultak be, egy szakasz. De a csehszlovák és a magyar hadsereg, az ég és a föld volt, hát szegény állam volt a Magyarország. Nagy csinnadratta volt, díszkapu mindenhol, kivétel nélkül, még a péróban a cigányoknál is, minden házon valami kis zászló lobogott, piros-fehér-zöld, virágok, szép lányok felléptek. A pap meg sírt – úgy emlékszek, mintha most volna –, sírt, hogy milyen rossz volt a Csehszlovákiában. Az nem igaz, jobb volt a sor-sunk még akkor is, hogyha munkanélküliség volt a masaryki demokráciában, sokkal fejlettebbek voltak, főleg a csehek, az domináns

nemzet volt. Másik nap a nagy örömmámor, nagy örömujjongás, összeszedődtek az öreg front, az első világháború frontharcosai, voltak valami negyvenen – mundérokot vettek fel, meg a sapkát –, és mi, gyerekek meg kísértük őket. Voltak azért még, aki hozzácsapódtak – mások, akik nem voltak katonák –, volt az a Sánta Jozskó, az nem volt a fronton, se az elsőben, se a második háborúban: sántított, de a hangja jó volt neki. Mentek nagy dallal, fent a kitüntetések, valamit ihatott is némelyik. Énekelték, hogy *„Ezer esztendeje a magyarok itten laknak, most akarják, most akarják kiirtani, de az Isten a Jóisten nem engedi. Ne félj, pajtás, a haláltól, az ellenség golyójától, háborúzni vagy meghalni, dicső halál, gyáva ember kit a golyó szíven talál.”* Akkor a Benešnek a busztaját² felöltöztették, és kutyamedáliákkal telerakták. Valaki felbízattá a Kabit – Kabinak hívták, jó magos öreglegény volt, felbízatták – hogy a Zlatoš úr előtt vágja oda a küszöbhez a busztát, a kocsmá küszöbihez, meg is csinálta. A Zlatoš úr, akinek üzletje és kocsmája volt, szlovák volt, de szerették őt. Hibásan beszélt magyarul,

1 Papp József 1927. december 12-én született Vágkirályfán, s 2013. március 19-én hunyt el ugyanott. Az itt olvasható interjú részlet a *Nyugati fogságban. Felvidékiek amerikai, brit és francia hadifogságban c.*, hamarosan megjelenő könyvemből. Papp Józseffel összesen 14 alkalommal készítettem interjút, 2010 júniusa és 2012 májusa között – KZ megjegyzése.

2 mellszobor

de azért megtanult. Elvesztettük a másik világháborút is, és aztán a Zlatoš úr kérdezte a Kabitól: „Gyerek, hát hogyan volt az 1938-ban? Hogyan? Hát én mit csináltam? Én elvettem egy magyar nőt, én ártottam valamit?” Be volt tojva ám a Kabi is, meg többen is. Aztán az lett a vége, hogy a Janics kanonok úr, elintézte a dolgot: a Zlatošnak a testvére római katolikus pap volt, és ugye azok a kanonok úrral egymást ismerték, mint a rossz pénz. A kanonok úr bírta őt, mert nagyon, de nagyon vallásos volt. Összetalálkoztak itt Királyfán, és szépen elsimították az ügyet.

Mondjon valamit a leventékről.

Mikor visszacsatoltak minket, Felvidéket Magyarországhoz, 1938. november tizedikén, valami egy hónappal azután megszerveződtek a leventék – Magyarországon már akkor léteztek –, ez olyan félkatonai szervezet volt, katonaság irányítása alatt. És itten nálunk is megszerveződött, már 1939-től volt rendszeren, akkor hatodikba jártam. Királyfán három szakasz volt: voltak a leventeapródok, a legkisebbek, 12–15 évesek. Akkor 15-től 18-ig a leventeifjúk, és 18 éven felül, amíg be nem vonultak katonának, voltak a leventelegények. Saját ruhában, cipőben mentünk. Leventesapkát azt adtak, de azt meg kellett fizetni: magyar korona volt rajta nekünk, olyan háromszögletes. Akik gazdagabbak voltak, saját maguk varattak leventeruhát. Azoknak volt még Bocskai-kendő is, az olyan szalag volt megkötve, arany sűjtással, és a vége ki volt színezve, körülbelül öt-hat centis szalag.

És magának volt egyenruhája?

Hát hol, nekünk arra nem volt pénzünk. És az állam nem adott pénzt, nem úgy volt, mint a katonaságnál.

Maga 1939 decemberében töltötte be azt a tizenkét évet. Azután lépett be a leventékhez?

Nem hogy „belépett”, hát az kötelező volt. Ahogyan az iskolaév kezdődött, szeptember elsején, akkor kezdődött a leventezés, a gyakorlatok. A tanítók voltak a leventeparancsnokok. Voltak kisebb vezetők, rajparancsnokok, de a főparancsnok mind tanító volt.

Akkor maga mikor lett levente?

1939. szeptember elsején. A többiek is, akkor a 1927-sek mind. Mert voltak, akik még októberben születtek, volt aki januárban.

És a lányok hova léptek be, azoknak is volt ilyesmi?

Volt egy kultúrszervezet, a Szívőárda: katolikus szervezet gyerekeknek, de a fiúk is benne voltak. Katolikus szellemben való nevelés volt, és büszkének kellett arra lenni. De azt már a pap intézte mindig, a kanonok úr. Ő lángelme volt ám, a Janics kanonok. 52 évet itt volt lelkipásztor, 1899-ben jött Királyfára. Tudott sokat, de konzervatív volt, nagyon konzervatív. De Szívőárda minden római katolikus faluban volt, és a római katolikusok mind a Szívőárdában voltak. Volt jelvényünk is, rá volt írva, hogy „Szívőárda”, és a bal felére kellett tűzni. Főleg egyházi ünnepek voltak szervezve, imádságok voltak, és a körmenetek, vagy ha volt valami ünnepély, valami évforduló tanítónak vagy valaki másnak, akkor azt is megtartottuk, de általában vallásos tárgyú program volt. Mondjuk, a leventéknek jobban katonai dolgokra voltak – persze Isten volt azok mögött is, de nem olyan mértékben –, de Szívőárda csak római katolikus, vallási alapon volt.

Öregebbek is voltak a Szívárdában?

Én úgy emlékszem, hogy csak iskolások voltak. Csak iskolások.

Kötelező volt benne lenni a Szívárdában?

Nem volt kötelező, de mindenki benne volt, olyasmi nem létezett abban az időben, mert Királyfa szintiszta katolikus volt, csak három zsidó ember volt Királyfán, a többi mind, meg az a hét szlovák, az is mind erős római katolikus volt.

Meg volt adva egy pontos nap, amikor leventézni mentek?

Hétfői nap volt a leventedélután. Nem egész nap, csak délután, egy órától. Amikor jó idő volt, akkor mindig kimentünk. A Vág-partra jártunk gyakorlatozni, ahol a régi futballpálya volt, ahogyan megyünk le a Vágra a Ferkónál, vagy a Figurában is szokott lenni, ahol mostan a katonák szoktak gyakorlatra jönni.

Egész délután volt ez a gyakorlat?

Attól függ: télen rövidebb ideig volt, nyáron tovább voltunk. Voltunk estélig is, mert voltak mindenféle gyakorlatok: jobbra át, balra át, mint a katonáknak, olyan gyakorlatok voltak. Futások, versenyfutás is, vagy olyan csatárláncok: széttoszlódni, és menni puskával, mint ahogy az ellenségre mennek rá, csatárláncban. Akkor fapuskával a vállra, majdnem úgy, mint a katonák – hát nem egészen úgy. Volt céllövészet is, minden szakasz külön lőtt, FÉG puskával, FÉG, a Fegyver és Gépgyár rövidítése, volt valami három vagy négy darab. Mikor céllövölde volt, akkor kellett tudni azt, hogy mivel lőttünk: hogy 38-as mintájú céllövő FÉG puskával. De azt szerettük, hát melyik gyerek ne szeretett volna löni? Egyszer jött a járási parancsnokságról egy nyugállományú ezredes, Fái nevezetű. Fel voltunk sorakozva és jött szemlére: jobbra át, balra át, kússz, mindenfélét be kellett mutatnunk. Volt egy kollégám, a Bergendi Józsi. Azt mondja neki a Fái: „Fiam, mi volt az ebéd, mit ebédeltél?” A Józsi azt mondta, hogy „tercet”. „Míííí?” De csak mondta, hogy „tercet”: krumplistercnek hívták, de az németül van, hogy terc. Aztán a Fái megkérdezte a Csaplár tanítótól, hogy hát mi az. „Az fiam – azt mondta aztán a Fái –, az nem terc, az jó magyarosan tört krumpli!” De hát ő se mondta jól, mert burgonyának kellett volna mondania. De már nem mertek szólni az ezredesnek.

Volt valami különbség az egyes a szakaszok között: az apródok, ifjúk és a legények között?

Hát volt, például az előadás színvonala is, hát nekünk, az apródoknak, az könnyebb volt. Mink még többnyire játszottunk: hát fiatal gyerekek voltunk. De már aztán, főleg a harmadik szakasz, akik a katonaság előtt voltak, azoknak már a céllövészet is gyakrabban volt, és a jobbra átok, balra átok, a gyakorlatok.

És miket játszottak?

Voltak olyanok is, hogy valami ellenséget meglestünk, vagy elküldtek felderíteni, hogy mit láttunk. Elment például két fiatal levente – voltak akácosok is, meg fűzfák a kis két Vág között, vagy az Abacsonyban –, és mikor jöttek vissza, mondták, hogy mik voltak ott: leszurkáltak valami zászlókat vagy valamiket, és ebből derült ki, hogy reagál, hogy meg találták-e. Volt még hogy a fa tetejére is felmáztunk, és akkor kiabáltunk, hogy

megtaláltuk az ellenséget. Aztán például Sellyén voltak járási ünnepélyek, ilyen vicces versenyekkel, mint a lepényrágás – beletettek a lepénynek a közepébe egy pengőt, ami spagáton³ lógott –, lábujjhegyen kellett rágni a lepényt, és aki hamarabb odaért, azé volt az egy pengő. Vagy aztán hogy melyik falunak volt a legjobb leventecsapatja. Rossz időben előadások voltak, főleg olyan hazafias előadások, vagy a katonaságról, aztán mikor már a Szovjetunió belépett a háborúba, akkor még jobban. Akkor olyan nóták voltak, mint például a *Szóke Tisza*. [dalolva] *Szóke Tisza haragjában megáradt / Szilaj habja átszakítja a gátat / Haragszik, mert azt végezték belőle / Hogy a magyar az oláhnak, csehnek, rácnak adjon jussot belőle. / Tisza vizét magyar könnycsepp táplálja / nem is lehet, nem is lesz más gazdája / Beszélhetnek Párizsban mit akarnak / De a Tisza mindörökre, mindörökre csak megmarad Magyarnak*. Ilyeneket tanultunk.

Tud még több ilyen nótát?

Ez is egy kivonuló nóta volt: [dalolva] *Hideg szél fúj, édes anyám, nyissa ki a kendőt, még az éjjel felkeresem a régi szeretőm. Kiállok a kapujába, kibeszégetem magamat véle utoljára. Ellőtték a bal kezemet – vagy jobb kezemet –, folyik a piros vérem, nincsen orvos sem szanitéc, aki bekösse nékem, gyere kisangyalom, kösd be, sebeimet gyógyítsd meg a bánatos szíveddel*. Még a nyilaskeresztes indulót is tudom: [dalolva] *Ébredj magyar, az ősi föld veszélyben, elvész a fajtánk, hogyha nem merünk. Velünk az Isten száz csatán keresztül, nem veszhetünk el, csak mi győzhetünk. Rabbal váltunk, ősapáink földjén, de már a hajnal, jön hasadni kezd. Ha összefog majd magyar a magyarral, győzelemre visz majd a nyilaskereszt, Szálasi Ferenc*. Akkor egy ilyen bakanótát eldallolok, ez érdekes nóta: [dalolva] *Átkozott légy nagy Csehország örökre, csak még egyszer kimehetnék belőle. Kimennék én, csak a Morva keríti, a szívemet ezer bánat epeszi. Máma reggel megmondom a szakácsnak, jó vacsorát készítsen a bakának, az ebédre rizsaleves semmi más, vacsorára egy irgalmas sóhajtás. No még egyet: [dalolva] Szagos a rozmarin, szagos a rozmarin, főre hajlik az ága, gyere kisangyalom, gyere kisangyalom, ülj az árnyékába. Nem ülök nem ülök, rozmaring árnyékába, összetörik babám, fehér alsó szoknyám, megver az édesanyám. Haragszik a baka, haragszik a baka, mikor masírozik, minden csárda előtt, minden csárda előtt, nagyot káromkodik. Verje meg az Isten, azt a sok édesanyát, aki katonának, cseh republikának, neveli a fiát*.

A tanítók csinálták ezeket az előadásokat?

Hát világos, főleg a Csaplár tanító úr, az nagyon tudta, hohohó! A kanonok úr, az is tartott előadást, de az inkább keresztény hitről. Vagy akkor sokan meg szoktak halni torokgyíkban, gyerekek, egész iskolának ki kellett a temetésre menni. Koszorút, virágokat vittünk hazulról, ha csak egy szálat is, de mindenkinek kellett virágot vinni.

És miről volt szó ezeken az előadásokon?

Arról, hogy milyen célja van a leventemozgalomnak, hogy „nemes, és egy magyar embernek azt tudatosítani kell, hogy a hazájáért csinálta, a szétdarabolt hazájáért, azért, hogyha bevonulunk katonának, akkor az ellenséggel hamarabb felvehessük a

harcot, és visszazerezzük a drága szétdarabolt, szétroncsolt hazánkat”, ezek ilyen előadások voltak.

Mondjon valamit a leventeparancsnokokról.

Voltak leventeoktatók, a Csaplár tanító úr – Csaplár István – volt a főparancsnok, a főoktató, és volt még a Poór Lajos. A Janics Ferenc tanító úr – a kanok úr testvérének, az Alajosnak a fia – volt a leventeegyesületnek az elnöke. Aztán voltak az öregebb leventelegények, akik katonaság előtt voltak, akik minket is egrecéoztattak. Volt többször sorozás a katonák közé: ameddig be nem vették katonának, addig levente volt. Az Okenka Vili bácsi is, akkora volt, mint a léc, és velem járt leventére, pedig már nős volt – húszéves volt, amikor megnősült –, talán már valamelyik gyereke meg is volt, és mégis velünk járt.

Kinek felelt a Csaplár? Mert volt neki is felettese...

Volt a járási leventeparancsnokság, akárcsak a nyilasparancsnokság. Sellye ugye nagyobb volt, járási székhely is volt.

Leventeifjú ezek szerint 1943-ban lett, akkor volt tizenöt éves.

Akkor már tizenhat éves lettem volna. 1943-ban már Pesten voltam, az apám ott volt vasutas, előmunkás, a Rákosrendezőn. Amikor 1938-ban bejöttek a magyarok, Pesten alkalmazták: vasutasra szükség volt, és jött már a háború, a szállítás, satöbbi, akkor kellett. Királyfáról voltak legalább ötvenen vasúton, nem csak Rákosrendezőn, hanem Kőbányán, akkor Ferencvároson és a Nyugati pályaudvaron is. Vasúton dolgoztunk, voltunk valami százötvenen, de munkásokkal, idősebb emberekkel. Egész héten ott voltunk, aztán szombaton fél négykor jött a vonat, és fél nyolckor otthon voltunk. Reggel héttől délután olyan ötig, tíz órát le kellett dolgozni, a reggeli volt olyan húsz perc, és ebéd harminc.

Mikor ment pontosan Pestre dolgozni?

Két hónapot ott voltam még a nyári szünetben is, 1943-ban. Két hónapig gyomláltunk, akkor még gyomlálni kellett a sínek között: mint a tükör, úgy nézett ki. De lányok is jártak oda, magyarországi sváb lányok, német lányok. 1943 nyarától egészen 1944 őszéig ott dolgoztam Pesten. Az apámmal voltam ott, de a munka után volt még a pályamesternek olyan mezős rész, ahol szénát kaszáltak, és aztán még azon dolgoztak a felvidéki munkások: királyfaiak, selyeiek is. A Rákosrendezőt azt úgy kell elképzelni, hogy volt ott hatvan pár sín, gurító, fordító, műhelyek – hatalmas nagy terület volt az –, és volt olyan terület, ahol a pályamesternek volt, hát mondjuk hektárban az lehetett olyan tíz hektár. Kaszáló volt, a pályamunkások nyáron lekaszálták, learatták, vagy kukoricát is vettetett bele. A pályamesternek – Vér Istvánnak hívták, tordai származású volt, erdélyi – négy tehene volt, még azokat is kihajtottam legeletetni: hát megfizette. Még hordtam neki ki a tejet, valami tíz vagy tizenkét embernek. Karácsonyra kaptam még mikulásokat is, egy csokoládégyárhoz is vittem a finom friss tejet, nem fölözöttet, szeparáltat.

Mennyi fizetést kapott?

Hát mennyit, mondjuk olyan sokat nem, fiatal gyerekek voltunk, a kezdetben még gyomláltunk, vagy például építkeztek, a Sportsarnokot építették, ott is dolgoztam, mondjuk nem a betont kevertem, de adtak munkát.

Pesten hova járt leventézni?

Az Aréna út 1-re, ahol most van a Népstadion, hétfőn reggel oda jártunk leventézni, vasutas leventék. Úgy mondtuk, hogy leventére megyünk. Ott lőtér is volt. Aztán már az utolsó időben, mikor már bombázni jöttek, fényszórókat telepítettek oda.

Mire voltak ezek a fényszórók?

Hát éjjel megvilágítani az eget: azért kellemetlen volt a pilótának, hogyha nem tudott a fénycsövából kimenni. Ottan is egy szakasz volt. Királyfiaiak is voltak ott, még parancsnok is volt közöttünk: a Páldy Feri, az még futballozott is a vasutascsapatban, és a Huszárik Jozso Sellyéről, az is futballozott. Egy áldott jó parancsnokunk volt – Nagy Györgynek hívták – demokrata szellemű volt. Nagyon, de végtelenül intelligens volt, és nem ordibált ránk. Egy úriember volt. De neki volt leventeruhája, rendesen. Ott is volt elméleti rész, és nyíltan megmondta, hogy ő demokrata. Én már akkor fel tudtam azért fogni, hogy mi az, hogy milyen különbség van az egyik ember és a másik ember között. A gondnok meg egy nagy nyilas volt, a zsidó gyerekeket úgy kergette ottan a pályán, meg a nehéz hengert húzták. Úgy sajnáltuk őket, azok meg izzadtak, ordított rájuk, nem mertek szólni. De a parancsnokunk se mert neki szólni.

A zsidó gyerekek nem voltak leventék?

Nem voltak leventék, azok nem. Legalábbis akkor nem voltak leventék, mikor már visszacsatolt terület voltunk. Azok is jártak oda, a zsidó gyerekek, de azok már más kategóriába tartoztak. Azok dolgoztak, rögtön fizikai munkát parancsoltak nekik. Aztán a zsidók bevonultak a nagygettóba, de voltak ott valami hetvenezren.

Maguk között voltak olyan leventék, akik kimondottan zsidóellenesek voltak?

Hát, ottan Pesten nem, megmondom miért. A felvidékiek, én magam is, hordtunk hazulról az árut. Itten például valamit megvett a mamám ötven pengőért, ottan Pesten meg százötven pengőért el lehetett adni: baromfit, hízókacsát például – meg lett szépen pucolva, ki lett véve a bele. És önekik meg pénzük volt, a zsidóknak, a nagy részük üzletember volt, meg értelmiségi. Az volt a szerencse, hogy minket nem kontrolláltak: nem mentünk a Nyugati pályaudvarra, mert ottan a csendőrök elvettek minden ilyen szajrét, nem volt szabad feketézni. Mi egy állomással hamarabb, a Rákosrendezőn leszálltunk. Ott voltak nekünk a laktanyáink – olyan munkásszállók, emeletes ágyakkal. Mikor 1944-ben bombáztak, akkor zsidók mellett is voltam: én vigyáztam rájuk, hányták be a bombagödröket, satöbbi. Szatmárnémeti zsidók voltak, azt mondta az egyik, volt egy felszóló közöttük: „Józska, szedünk össze pénzt, menjél, hozzál ezt-azt” – felírták, hogy mit hozzak a Szent László útról, meg Angyalföldről, például cigarettát, kenyeret, sóletet. Úgy ismertem a Budapestet, mint Királyfát. Nekem meg mindig adtak pénzt, tele voltam vele. Vagy a mieink is, a nagy feketézők, kártyáztak – ferbliztek, meg huszonegyeztek –, és engemet elküldtek családi sörérrt, a másfél literes üvegben. Erős üvegből volt, aztán mikor összeverekedtek ilyen angyalföldi stricik, akkor egymást azzal csípölték. Az olyan volt, hogyha odasújtott valakinek, akkor biztos hogy vége volt neki.

És maga is így feketézett, szokott hozni valamit otthonról?

Hát hogyne: tojást, csibét, kacsát, hízólibát... jó pénzt adtak, főleg a zsidók jól megfizették.

És az anyja addig otthon volt?

A mamám az meg otthon volt, Királyfán. Volt egy magyar hold föld, de olyan helyen adták ki, hogyha sokat esett, akkor nem volt rajta semmi. De az aratásra hazajött az apám, adtak aratásra szabadságot. A Bergendi Kálmánéknál, a bírónál arattak 17 évig, kereszt-apámmal együtt, a mamám meg markot szedett. Úgyhogy gabona nekünk volt azért. És a Bilichen volt kukorica, és voltak disznóink, két disznó. De szegény mamám, a kacsákat odaadta nekünk. Levágta és elhordtuk. Esetleg a vért, amit kiengedett, azt megsütötte, és odaadta nekünk. De akkor nem voltak hűtőszekrények: ha jöttek belőle a nyívek, kikapartuk, és megettük, nem dobtuk el ám, azért nem lehetett azt a fényűzést csinálni.

Iskolába is járt Pesten?

Akartam volna nagyon tanulni, legalább a polgárit kijárni, de nem volt lehetőségünk, szegények voltunk. Aztán Pesten megcsináltam a különbözeti vizsgámat, a Váci utcai polgáriban kellett vizsgáznom. Egy zsidó tanárom volt a Reiter Ferenc utcában, az készített fel rá, még annak is hordtam otthonról a árut. Az ott is ott volt tanító valamikor, a polgáriban, de akkor már nem taníthatott. Megmutattam neki a bizonyítványomat: a nyolc elemi az elég lett volna. Otthon én vittem a prímét, tiszta jeles voltam – csak nem tanultunk németet, az algebrát, meg a görög-római történelmet, ez a három hiányzott. „Józska, magának csak a németet, algebrát kell megcsinálni” – mondta a tanító. Mást nekem nem kellett, ilyen földrajzokat, meg mit tudom én, az semmi nem volt. Magyarországnak mind a 63 vármegyéjét úgy fújtam, de még jellemeztem is. Így aztán kitüntetéssel letettem a különbözeti vizsgát. De aztán jöttek a bombázások, és akkor ott már iskolák nem voltak, megszűntek.

1944 márciusában a németek megszállták Magyarországot, erre emlékszik?

Hát hogyne! Az úgy volt, hogy voltak falvak, például Nagymaros, Pilisvörösvár, ahol svábok laktak: a németek vasárnap vonultak be, mi meg hétfőn jöttünk vissza Pestre. Már szét volt minden dobálva: a szerelvényt oda behúzták, és letaszigálták a tankokat, autókat, és gyerünk, vonultak be Pestre. És a fontos gócpontokat, a telefont, távírókat, a katonaparancsnokságokat, ezeket elfoglalni.

Azért, mert gondolták, hogy a németek között ez biztonságosabb lesz?

Hát csak biztonságosabb volt, Nagymaroson is, az is egy sváb falu volt. Az osztrákoktól jöttek át szerelvények, de jöttek az országúton is, no de az már akkor zsúfolva volt. Sürgős volt nekik oda bejönni, mert nem akarták magukat olyan könnyen megadni.

Milyen változások voltak az után, hogy bejöttek a németek?

Olyan változások, hogy állandóan, mindennap bombáztak. Mindennap, ha csak egy gép is jött, zavarórepülésre. Ha nem Pest felett, akkor Szolnok vagy Győr felett, Győrt is sokszor bombázták, iparváros volt, de Magyarországon legtöbbet Csepel kapott. Ott negyven ezer ember dolgozott: tankokat gyártottak, repülőgépeket, ágyúkat, meg autókat is, ezeket a Botond kocsikat. Na de a németek irányították azt is.

Át is élt valami bombázásokat Pesten?

Jézusmária! Kétszer olyan szőnyeget kaptunk, hogy kő kövön jóformán nem maradt, én még máma is csodálkozom, hogy megmaradtunk. Voltak olyan hatvanszemélyes óvó-

helyek, mint a koporsók, oda jártunk. De ha oda belevágódott volna az angol-amerikaiaknak az az ötszáz kilós bomba, akkor kampesz dolores, ott maradt volna mindenki. Voltak ottan légvédelmi tüzekek, négy és fél milliméteres gépágyúkkal. Hogyha ledobtak két vagy három bombát, az még nem volt olyan veszélyes, de egy vasárnap jött a szőnyegbombázás, te jó isten! Hát olyasmit ne is lássá, ami volt a bombázás után, az a rengeteg halott, meg minden, jézusmária! Mert nemcsak a vasutat bombázták, hanem mellette is, Kőbányát, Újpestet és az Angyalföldet, a proletárnegyed, nagy része munkásság volt, még gyárak is voltak ottan.

Akkor hány nagyobb bombázást élt át így maga?

Egyszer nem voltam ott, egy vasárnap, mert inkább vasárnap bombáztak – az volt benne állítólag, hogy ne legyen annyi halott, mert akkor a munkásság hazamegy. De vasárnap is ki voltak jelölve emberek, be voltak osztva, hogyha lesz bombázás, legyenek készen, úgyhogy nem mindenki jöhetett haza. Az apám akkor ott volt, de aztán egyszer nélküle voltam – meg volt ijedve, mert a rádió azért bement, hogy Budapestet bombázták. Hatvanszemélyes bunkerben voltunk, vasárnap délelőtt volt, olyan kilenc óra fele, ha jól tudom, ez volt 1944. június közepe táján. De másképp berepülések voltak gyakrabban, hogy idegileg kikészüljünk, és akkor dúgtak a szirénák, mint a hajderménkö, és el kellett bújni. Voltak ott aztán bátor gyerekek miközöttünk, volt ott egy zsigárdi, Ranka Jancsi, az aztán félkezű volt, és sántított is. „Hát te élsz?” – mondom neki. „Hát élek...” – azt mondta, de alig tudtam megismerni őt. Becsapott a bomba, nem éppen melléje, de őrá is dőlt egy darab fal. De nekünk, királyfiaiaknak olyan szerencsénk volt, egyetlenegy ember se halt meg. Egy udvardi, az meghalt, bombázás által, de hál’ istennek a többi nem. De légnymást azért kaptam én is, azt kaptam.

Emlékszik a nyilas hatalomátvételre?

Átvették a hatalmat, és kormányt alakítottak. Kettesével szoktak járni, őrségbe: mindig valamit kitaláltak, mentek valakihez – mondjuk, konkrétan a vasúthoz, oda nem jöttek –, például ha valaki beköpte nekik, hogy valaki bujkál, például a katona, a katonaság elől, vagy a zsidók. A Szálasiék a zsidókat rögtön kiebrudalták, és neki a transzportba. A vidéki zsidóságot rögtön vitték, már 1944 nyarán. Pesten volt aztán a nagy gettó, hetvenezer ember volt a Dob utcán meg a Dohány utcán. A Szálasi-banda között rendes ember, becsületes ember nem volt. Engem is egyszer letartóztattak Vágán.

Az hogyan történt?

Engemet már az édesanyám, 1944 búcsújára – ugye nekünk Árpád-házi Szent Erzsébet ünnepe a búcsúnap, november 19-kén, mindig utána való vasárnap – már nem engedett vissza. Egy darabig itthon szédültem. Anyámnak a testvére, a Bözsi néném ott volt Vágán, és mentem hozzája, gyalog – Vága az semmi nem volt, 12 kilométer –, mentem cérnáért, mert ott Szeredből csempészték át a cérnát, meg szöveteiket, tűzkövet, meg ilyeneket. Nos engem meg a nyilasok ottan elkaptak. Még ilyen fiatal gyerekeket is izélni?!

Ez mikor volt, mikor letartóztatták magát a nyilasok?

Ez kérlek szépen, ez már ősszel volt, 1944-ben. Azt tudom, hogy Miskolcraól voltak ottan nyilasok. Beléptem oda, de már akkor figyelnek engemet, két mocskos pali. Azt mondta: „Mit kereső te itt?” „Hát a nénémhez jöttem.” „Gyere velünk!” – és aztán vittek az iskolába. De szerencsére aztán az iskolaigazgató közbelépett. Aztán front után a vágaiak agyon akarták verni: belépett a nyilas pártba, hogy megmentse a többi népet, engemet is aztán tisztázott.

És találtak is magánál valamit?

Nem. Mikor mentem oda, a nénémnek már el volt készítve. Odaadtam volna neki a pénzt, vagy valami mást cserében. De akkor elkaptak: még nem is beszéltem a néném-mel, az meg hiába szabódott, a nyilasok szóba se álltak vele. És akkor az iskolaigazgató, hogy még most is legyen áldott neki a sírhamva is, közbelépett. De úgy siettem haza ám, a töltésen, nem vittem ám tűzkövet, meg cérnát. Aztán 1945 vízkeresztje előtt jött a parancs a gyülekezésre, és már másnap elvittek minket – leventéket, 16 éves kortól – Újvárra. Én akkor 17 éves voltam, de vitték még a 1928-asokat is. A Pázmány Péter Gimnáziumban két éjjel szalmán aludtunk. Emlékszem, vízkereszt napján, nagy dallal mentünk ki az újvári állomásra, hogy bevagoneóznak, és elvisznek Németországba. Daloltunk, a *Magyar honvéd túl a Dnyeperen*, és a népek meg sírtak. Mentünk az állomásra, de végül a németek nem engedtek – hurcolkodtak, menekültek –, nem adtak vagonokat, mert nekik kellett. Visszamentünk a gimnáziumba. Aztán mikor beesteledett, a ruszkiak ám elkezdtek lőni a várost. Már akkor áttörték a Garamnál a frontot, és még Perbetét is elfoglalták, elfoglaltak mindent egészen a Nyitra folyóig – egészen Újvár széléig futottak a ruszkiak. De olyan gyorsan jöttek, este már lőttek be, mint a hajderménkő, még az állomást is lőtték. Mikor már közel lőttek az iskolához – nem találták el –, valaki elkiáltotta magát: „Gyerünk, meneküljünk!” A nyilasok – az őrség, azok vigyáztak ránk – eltűntek. Szaladtunk ki az állomás felé, és mindenki hozzátársult valakihez. Én a Pozsonyi Józsiával, egy 1928-as gyerekekkel mentem. Szaladtunk ki a városból, és vagy jobbra, vagy balra becsapódott a granát, de aztán sikerült kijönni Újvárból. Gyalog elindultunk haza, ami 35 kilométer, keresztül a szántáson. Bementünk Tótmegyerre, odáig elmentünk, nekem ki is vérzett a lábam: mind a két lábamon szandálok voltak. Tűzes gép, gőzgép szántotta azt a földet, ott volt a Károlyi-birtok, és meg volt fagyva, a lábam egy vér volt. Tótmegyer ugye az szlovák falu, de ottan az idősebbek mind tudtak, gagyogtak magyarul. Kérdezte az öreg szlovák, magyarul, hogy „Hát az oroszok?” Mondtam neki, hogy reggelre itt lesznek. De még azon a nap, miután visszajöttünk az állomásraól, fiatal gyerekek, német SS-ek, olyan húszéves kicsúrok, nagy dallal, panzerfaustokkal⁴ meg géppuskákkal mentek be az állásokba a Nyitra partjára, és visszaverték őket: 54 tankot kilőttek. Aztán még Perbetét is visszafoglalták.

Hogyan jutottak végül haza?

Felvettek minket a német autók. Tótmegyer után, Sós-szelőcénél néztek, és mondtam a Józsinak, hogy itt kell lenni valahol a kompnak, aztán ki is volt írva, hogy komp. Egyszer csak nagy dübörgés, és megálltak az autók – hogy mennyi, azt én már nem

4 pánccélóköi

tudom –, rögtön az első autóról leugrott a német. Menekülő németek és nyilasok voltak. Nézkélt a német, és mondtam neki, hogy ottan nincs híd, „keine Brücke”, és magyarul mondtam neki, hogy Vágsellye. Erre azt mondta, hogy gut, gut, gut, és hogy aufstehen, hogy menjünk fel hátra az autóba. No, felszálltunk: hát itten vannak már emberek. Öten-hatan biztos, mind nyilasok. Az egyik, rajta a nyilas karszalag, azt mondta: „A nyilaskeresztes parancsnokság tudjátok hol van Sellyén?” Mondtam, hogy nem tudjuk. Egyszer csak a sellyei hídon voltunk, még az öreg híd volt, egészen a hídon áthoztak, és itt a Hanus kocsmá előtt a Józsinak megrúgtam a bokáját, és odasúgtam neki, hogy le az árokba. Ki is ugrottunk, még volt egy csepp hó is, és oda behempereg-tünk. Így aztán sikerült hazajönni.

Akkor, vízkereszt előtt, kísérté magukat valaki Újvárbá?

Dehogy, magunktól mentünk. Csak külön voltunk, és ott a nyilasok átvettek minket.

És kitől jött az a parancs, hogy Újvárbá kell menni?

Hát a sellyei nyilaskeresztes parancsnokság kiadta a parancsot. Hát világos, itt volt a nyilaskeresztes parancsnokság Sellyén, azok az utálatosak, de nem csak sellyeiek voltak. Más falukban is voltak, azt hiszem, Sókszelőcén is akadtak, habár ott erős volt a kommunista párt, és Farkasdon, egypáran. De nem sokan. Királyfán, ha jól emlékszem, a nyilaskeresztes párt már 1939-ben is volt, 12,5 százalékot kapott, amikor az első választások voltak, aztán már több nem is volt, csak az az egy. És tudod, miért nyert? Földet követelték, hogy földet adjanak a szegényeknek. Akkor még a Janics Kálmán doktor is, még az is azokra szavazott, a nyilasokra.

Az újvári eset után mi történt?

Egy darabig otthon voltunk, szédülögtünk, satöbbi. Egyszer csak jött egy parancs, hogy megint be kell vonulni, nekünk is, a fiatal, 16-17 éves gyerekeknek. Adtak valami mundaert, de akkor otthon aludtunk és élelmeztünk, és vártuk újra az eljövetelet, hogy elvisznek megint. Aztán el is akartunk menni a sellyei állomásra, de végül nem mentünk el. Olyan tizenhatan voltunk, de akkor se jött velünk senki. Voltak idősebbek közöttünk, és az egyik, a Benes Pista azt mondta: „Ne menjünk ki az állomásra, menjünk haza!” Nem is mentünk, megtértünk a Bilic felé, ott leültünk a kórókévékre, volt egy darab szalonna vagy sonkadarab, elfogyasztottuk, még volt víz melléje. Mikor már hallottuk az estharangszót Sellyéről, és már Királyfáról is lehetett hallani, hazajöttünk. Az anyám azt mondta – az apám nem volt itthon, de már akkor itt, Komjáton volt pályaoőr, vasúti őrházba volt –, azt mondta az anyám: „Jézusmária, gyerek, agyonlőnek...!” Meg így meg úgy. Ha agyonlőnek, agyonlőnek. Az anyám is, de a többiek is így óbégattak.

És akkor nem volt ebből valami problémájuk?

Már nem volt, mert rögtön elkaptak minket. Utána jött a kisbíró, és kidobolta, hogy akik otthon vannak, jelentkezzenek. Összeszedtek minket, adtak valami rossz göncöket, bakancsokat, és február 23-án vonattal nyolcvanunkat elvittek Németországba. Nemcsak leventéket, katonaszökevényeket, akik hazajöttek szabadságra, vagy akik nem voltak az első köztársaságba katonák. Mint például a Vince Lénárt – az volt nekünk az „apánk”, mert aztán később vigyázott ránk –, ő volt a legöregebb, akkor volt

34 éves. Ő már a frontról jött vissza, amikor elkapták. Ugye jártak így, és kutattak, nem lehetett elbújni, mert kihúzták még a kéményből is az embereket vagy a gyerekeket. És mi csak tizenévesek voltunk, a 17 évet én is akkor töltöttem be, 1944-ben. De voltak olyanok, akiket visszaengedtek: a Fickónak az apját, a Mlčúch Tivadart, egypár olyan öregebbet, akik már negyvenévesek elmúltak, azokat hazaengedték, Szencről hazajöttek. Akkor már nem kellett, vagy mit tudom én, visszaküldték őket.

Akkor is a nyilasok szedték össze magukat?

Akkor nem a nyilasok, a Csaplár volt a koppelmeister.⁵ Doboltak, hogy a leventék sorakozzanak fel, aztán hozzávágta a miskolci légvédelmi tüzérekhez, és azokkal vittek ki minket, azok itt, Királyfán a házaknál voltak elszállásolva, de nagy részük az iskolában volt elhelyezve. Nálunk is aludtak miskolciak, két cigány méghozzá: Miskolc környékéről voltak, de a miskolci hadtesthez tartoztak. Az utolsó időben még nekünk is be kellett a iskolába vonulni: félték, hogy meglógunk, a kis két Vág közé. A tantermekben feküdtünk szalmán, valami két vagy három éjjel. Ott már katonák dirigáltak nekünk. A parancsnokuk is miskolci volt, ha jól tudom. Zeitlinger századosnak hívták, perfekt beszélt németül. De fegyverük nem nagyon volt, volt valami öt puska az egész századnál. Az olyan rongyos gárda volt, a miskolci légvédelmi tüzérek, ágyújuk nem volt nekik, már akkor nem volt semmi. A parancsnokunk egy magyar főhadnagy volt, Szabó nevezetű. De a tisztek között is rendes volt, le a kalappal. A családjával: feleségével és a gyerekeivel volt ott, a fiával, meg a lányával. Féltettek minket nagyon: hát, fiatal gyerekek voltunk. De ezek aktív tisztek voltak különben, a Zeitlinger és a Szabó hadnagy, oldal-fegyverük volt nekik, de más nem. Ő, nagyszerű emberek voltak.

Királyfán ez a kettő volt a tiszt?

Többen voltak, többen. A többiek azok szétszótódtak, később valami öt csoportba osztottak szét minket, már mikor megérkeztünk Németországba. Mindig egy vagonat lekapcsoltak, és aztán már a németek irányították az egészet.

A Szabó főhadnagynak akkor ez a Zeitlinger volt a felettese.

A főnöke, persze. De rendesek voltak. Voltak azért közöttük ilyenek is, olyanok is, de azért általában rendesek voltak.

És mit csináltak itt ezen a környéken a miskolci tüzérek?

Ide menekültek, és vártrák, hogy majd valami fegyvereket adnak nekik. Valami gyakorlatot is csináltak. Pénzük azért volt, vásároltak marhákat, meg borjúkat a parasztoktól. A sellyei hidat is őrzötték. Ott voltak ágyújuk, de nem Boforsok, nem a 88 milliméteresek, csak olyan gépágyújuk. És az nulla: csak négy és fél kilométerre vitt el. De azért leszálltak a ruszki gépek, a ballonokat lelődtették.

Mire voltak azok a ballonok?

Arra, hogy ne tudjon leszállni a gép. Ki voltak kötve, a híd körül, kötelek tartották, erős vászonkötelek. Ha belegabalyodott, akkor lezuhant a gép.

5 karmester

Királyfáról hány embert vittek akkor el?

Királyfaiakat nyolcvanunkat körülbelül, de nem csak leventéket, mert voltak olyan szökevények is, akik hazajöttek a frontról, és itt bujkáltak a farakásokban, erdőkben. A Csuba Vince, a gátőr is bújtatta őket. Mi, akik leventék voltunk, leventelegényekkel együtt, olyan ötven körül voltunk. És még valami harmincan voltak ilyenek, akik nem voltak katonák, cseh időbe sem, és oda meg már jó volt még vak is, meg sánta is. Még aztán plusz a miskolci katonákkal, egy szerelvényel, az tele volt. Miskolci katonák, akik velünk jöttek, olyan ötvenen lehettek. És sok cigány gyerek is volt közöttünk.

A cigányok is voltak leventék?

Persze, persze, hát katonák is voltak. Minden valamirevaló pérói gyereket, cigányokat elvittek.

Mit vittek magukkal az útra?

Valami bakancsokat is azért dobáltak ki, akkora nagy ormótlan bakancsokat, meg ruhaféléket, kapcát. Ennivalót nem nagyon, hisz szegények voltunk, mint a templom egere, nem volt nekünk még disznó se akkor, vagy volt mondjuk olyan 50, 60 kilós, hát mi volt az. Ezek a katonatisztek, akik be voltak szállásolva a jó gazdáknál, ezeknek a nagy részük vásárolt például egy disznót – és a gazda besózta és felfüstölte.

Hogyan jutottak ki a sellyei állomásra?

Gyalog! „Fütyül a masina, gyorsan ki az állomásra – ezt daloltuk –, de szudéta ?? Sírva rí utána, de csak minden huszadiknak jön vissza a párja, hogyha meg nem halik, nagy Oroszországban.” Aztán mentünk keresztül Csehországon, ugye ottan még fel voltak írva a nevek csehül. Ki volt írva Brünn például, és alatta a Brno, akkor ki volt írva, hogy Köln – Kolín, vagy a Pardubitz, tz-vel a végén – Pardubice. Későbbben, mikor már a Szudétáknál mentünk, láttuk, hogy Teschen – az Tešín, vagy például Aussig – Ústí nad Labem, de ottan már csak németül volt. Aztán átmentünk Németországba, az első nagyobb város Drezda volt: csúnyán szét volt bombázva, akkor februárban, már pontosan nem tudom, talán egy hete bombázták. Még bűdösített, égették el a halottakat. Ottan szét volt minden. Aztán Lipcsén jól megbombáztak minket. De olyan szerencsénk volt: nem voltunk bent az állomáson, a szerelvényünk kint állt meg. A vonatban voltunk, de amikor elkezdődött a támadás, szétszaladtunk. Nem a várost bombázták: ködös, felhős volt az idő, a város mellett volt a bombázás. Kertészetek voltak ott, és oda szaladtunk a Vince Lénárttal, ő azért vigyázott ránk. „Józsi, gyere ide – mondta a Lénárt –, rossz érzésem van, itt van az a nagy magtár, gyerünk innen, mert belevág a bomba. Elszaladtunk 15 méterrel, amikor a bomba – az lehetett olyan öt-hatszáz kilós is – pontosan a közepébe beletalált. A gerendák csak úgy kalimpáltak. Éppen hogy a fejünkre nem esett, tele volt mind a kettőnknek a szája földel, amit a bomba ránk terített, nem ismertünk egymásra. Csúnyán megbombáztak, de miközülünk nem halt meg senki. És ottan nem engedték be a zsidókat egy tehervonattal, hát voltak valami hatvan tehervagonnal, egyben olyan ötvenen-hatvanan is álltak a szerencsétlenek. De akkor ők is megmenekültek: melléjük szórták a bombákat. Aztán Magdeburgba jutottunk. A Pepelt ott agyonlövik, ha nincsen a Zeitlinger. A magyar hunyadisták – hunyadistáknak hívták azokat a SS-eket – feltörték a német fronti szerelvényt. A frontra szállították az élelmi-

szert, cigarettát, meg mindent, volt ottan valami hús vagon. És ezt a Pepel is észrevet- te, de aztán elkapta a Gestapo őket, és egy-kettő a villámgéppuska elé állították őket. Le volt bombázva minden, az állomásépületből csak egy fal maradt, oda hozzáállították őt, és agyon akarták löni, pedig fiatal gyerek volt, 16 éves. A Zeitlinger aztán közbelé- pett. Aztán hogy a hunyadiakkal mi lett, aztán már mi nem tudjuk. Aztán Hamburgon mentünk keresztül, a hajunk állt az égbe. Öt puska volt az egész századnak, öt puska! Aztán szétdobálták minket. Nekünk szerencsénk volt, hogy a miskolciakhoz tettek min- ket – azok katonák voltak, és azért vigyáztak ránk –, fiatal gyerekek voltunk, például a Varga Laci is, egészen kis gyerek volt. De voltak olyan leventecsapatok, akiket kivittek, adtak rájuk SS-gúnyát, panzerfaustot, és gyerünk az oroszok ellen, a T-34-es tankok ellen. Az oroszok agyongyúrták őket. Kőbőlkútról is például, egy ottani ismerősömmel beszélgettünk, Kovács Ferinek hívják, és azt mondta: „Huszonöten, Józska, huszonöten meghaltak a mi falunkból!” Egerben – az Cheb volt – panzerfausttal rögtön az első vonalba küldték őket, az oroszok ellen. Hát panzerfausttal ki lehetett löni a tankot, de mire kilőtték, akkorra vége volt. Vagy ha elbújtak az erdőben, az angolok lebombázták őket: azt gondolták, hogy németek, mert német ruhában voltak.

Azt mondta, hogy szétdobálták magukat, ez mikor volt?

Mondom, királyfiaiak voltunk valami nyolcvanan, de szétosztottak minket. Ez már egé- szen Schleswig-Holsteinben volt, közel a dán határhoz. Na de nem akartak sehova elfo- gadni minket, aztán egy repülőtérrre kerültünk, Blankenseeben. Egy falu volt, akkora, mint Királyfa. Lübecktől voltunk nem messze, olyan 12-15 kilométerre, Lübecknek sze- rencséje volt, mert csak egyszer bombázták az angolok, aztán többet nem, mert ott székelt a portugál, svéd, és a svájci vöröskereszt. Blankenseeben valami hatvan magyar volt, ebből tízen voltunk Királyfáról: Vince Lénárt, az volt a legöregebb, aztán a Pozsonyi József, Takács Gelli, Kiss Balázs, Papp Lénárt, Papp Laci, Varga Laci, Kubác Béla, Bergendi József és én voltam a tizedik. A Kubác Béla pesti volt, kőbányai, csak királyfai nőt vett el. Voltak még szegény cigányok is közöttünk, még Tornócról is voltak. Blankenseeben egy hatalmas nagy reptér volt – dombos vidék volt –, a repülőtér domb- on volt, és néztünk le a falura. Még evangélikus templomban is voltunk ott, de a pap is olyan érdekesen prédikált ám, olyan bátran meg merte mondani a magáét. Az halá- los bűn volt a Hitler alatt, az utolsó pillanatban is, a kritizálás: hogy nagy a vesztesé- günk, meg ilyeneket beszélt. A templom fele sírt. Már tudták, hogy vége a háborúnak.

Milyen jelentőségű volt a blankenseei reptér?

Ne hazudjak, százötven, kétszáz gép is volt ott biztos: Messerschmittek, Heinkelek meg Junkersok. De nem volt benzin. Mikor már mi ott voltunk, akkor már hohohó! De már voltak lökhajtásos repülő, turbóknak neveztük őket. Mindig valami újítást csináltak, még az utolsó pillanatig: hát csodálkoztunk a németeken.

És mit csináltak ott a reptéren?

Dolgoztattak. Ha lebombázták a barakkokat, azokat építettük újból fel, lövészárkokat ástunk, vagy ástuk le a légvédelmi ágyúkat. Voltak ottan nyolc-nyolcasok, 88 milliméte- res ágyúk, azok voltak a Boforsok, aztán voltak a Trilingek, a háromcsövűek, és voltak a Flakok, a négycsövűek. Egy sellyei cigány gyerek meghalt, Bujkó nevezetű. A kollégá-

ja, a Szilágyi agyonlőtte őt. A Flakokat kellett pucolni, ez a Bujkó fent volt, valamit babrált ottan, és a Szilágyi meg lent volt és akarta kihúzni a ravaszt. A németek benne hagytak egy lövedéket, nos elsült. Szétfröcskölt a hasa neki, a hasában robbant. Rőgtön kinyújtózkodott: az is velem volt egyidős. De még csak őrségbe se tettek minket, nem kaptunk fegyvert. Egyszerűen nem bíztak bennünk. Fiatal német lányok, 16 évesek, azok voltak a Flakok mellett. De hiába lőttek a 20 milliméteres Flakokkal, az nulla volt: az angol-amerikai repülőgépeknek már akkor páncélozott volt az aljuk. De az a vak fegyelem, még az utolsó pillanatig, te jószágos jóisten! Az a német nép, az fantasztikus nép! Sok pilóta és repülőgép volt, de nem volt már benzin. Amikor felszálltak, sajnáltuk őket, pedig mi is – 16-17 éves gyerekek – sajnálatra méltók voltunk. Az egész olyan volt, mint az agyaggalamb-lövészet: felszállt például 25 Messerschmitt, vagy Focke-Wulf, és csak ötven-hatan jöttek vissza...

Hova jutottak a többi királyfaiak?

A többieket más repülőterekre vitték. Nekünk a Szabó hadnagy lett a parancsnokunk, a Zeitlingerék különváltak. Királyfáról valami három vagy négy csoport különvált. Voltak, akik voltak harmincan. A többiek is csak mind Schleswig-Holsteinben, azokban a tájakban, mind repülőtereken voltak, kivétel nélkül. És ott is többnyire ástak: lövészárkokat, rókalyukakat leginkább – az jó volt, az ember lebukott benne, és ha oda nem esett bomba, csak melléje talált, akkor bedobál földdel, de meg nem hal. Az jobb volt, mint a futóárok, a rókalyuk. Mindenre rájöttünk mink ottan, amire rá kellett. Vagy aztán ágyúkat ástak le, és hordták a gépekhez a lőszert és a bombákat. Mi is Lübeckből hordtuk a lőszert, meg mindent, pedig nem lett volna szabad.

Hogyhogy nem volt szabad?

Nem lett volna szabad: Lübeckben nem lett volna szabad még kikötni se. Ott székelte a svéd, portugál, és a svájci vöröskereszt. Az Freistadt volt, nyílt város.

Nem lehetett bombázni?

Nem, persze hogy, a Nemzetközi Vöröskereszt védte, mindenféle vöröskeresztes zászlók is voltak. Ottan az angolok egyetlenegy lövedéket, se bombát nem dobtak rá. 1942-ben bombázták először és utoljára is.

De maguk onnan hordtak valami utánpótlást...

Hát persze hogy. Egyszer a Takács Gellivel voltam. Meg voltunk rakodva: bombákat rakunk be, meg lőszert, meg mit tudom én, tele volt lőszerrel a teherautó. Két német sofőr elől volt, egyszer csak ám – akkor már Lübecket elhagytuk –, jött egy vadászgép, mert ment több katonaautó is. Kiugráltunk szépen, és beugrottunk a rókalyukakba, éppen csak le tudtunk hajolni, már a golyók pattogtak, mint a hajderménékő. A bombák felrobantak, de a sofőröknek sikerült elmenekülni. A autójuk meg elégett.

Milyen volt az élelmezés?

Olyan ki tudja milyen kenyeret kaptunk, de csak lett volna belőle sok. Hús deka volt a napi adag. Az volt a legnehezebb, az éhezés. Nekem valamivel könnyebb volt, mert eladtam kenyérért a cigarettát: négy darab cigarettát kaptunk naponta, Sondermischungnak

hívták, olyan dohánykeverék volt, mindenféle törcsök voltak benne, és azt eladtam kenyérért, úgyhogy én dupla adagot ettem azért mindennap. Reggelire adtak feketekávé árpa-ból: meg volt égetve a árpaszem, és azt öntötték le vízzel. Főzeléket is kaptunk tallórépából, de az se látott tejet. Nem volt semmilyen íze se, de bár csak az is lett volna több! És ha valakit megfogtak volna lopásért, agyonlőtték volna ott helyszínen. Ott mese nem volt a németeknél. Na, a pilóták mondjuk itt-ott tojáást kaptak, de mink csak mind ilyen kölesleveseket kaptunk, meg mit tudom én mit, mondom, a reggeli csak egy darabka kenyérke volt, meg schwartzkaffee, mást nem adtak.

A háború végén már világos volt, hogy a németek elvesztik a háborút: hogyan volt fenntartva a fegyelem?

Az önfegyelem volt, beléje még az édesanyja belsőjébe beleoldódik a németnek és a japánnak. Még az utolsó pillanatig, az a fegyelem az utolsó pillanatig megvolt, csodálkoztunk a németeken. Mi meg mint a csürhe, úgy szétszaladtunk, mikor jöttek az angolok.

És nem volt olyan, hogy valaki megtagadta a parancsot?

Ott a németeknél ilyen nem volt, ott biztos nem. De ők azért intelligens emberek voltak, a pilóták is, meg a földi szolgálat is, le a kalappal előttük azon a téren. Mi fabarakkokban laktunk, de a pilóták azok finom téglaházakban, emeletes épületekben. És ott nem pokróc volt a takarójuk, hanem más. Mi az erdőben aludtunk mindig. Vagy nem aludtunk – ha csak egy gép jött, de akkor is jött. Egy olyan éjjel nem volt, hogy legalább egy zavaró repülés ne lett volna, hogy ne tudjunk aludni. Ledobott két bombát, csak hogy üresen ne menjen, csak egy gép. Idegileg kikészítettek. Elkezdtek szólni a szirénák, és futás az óvóhelyre. Mindig, mikor riadó volt – álmosak voltunk, fiatalok voltunk, aludtunk volna – „gyerünk, menekülés!”, mondta a Vince Lénárt, és az erdőbe szaladtunk, a rókalukakba: lebuktunk benne, és akkor már sivített is a légnomás. Aztán egyszer megint megszólaltak a szirénák. Huszonnégyen voltunk a szobán. Hárman aludtunk egy ágyon, legalul egy Ziegler Ernő nevezetű szakaszvezető, miskolci sváb volt, tudott perfekt németül, ő volt a szobaparancsnokunk. De elég szarházi volt... Aztán én közepesen aludtam, a Varga Laci meg legfent. Egyszer csak megszólaltak a szirénák: „Gyere le, már megint riadó van, gyere!” – mondtam a Lacinak. „Fütyülök rá!” – így megmondta. Otthagytam őt. Egyszer csak ám bombáztak: nem zavarórepülés volt, bombázás! Jöttünk vissza, barakk nincs! „Laci, Laci hol vagy?” – kiabáltam neki. Aztán valami nyöszörgést hallottam. Lehúztuk róla a fatetőt, és nem tudtuk megismerni, igaz, a sötétben nem is lehetett, de még reggel se: csupa füst, korom volt. Valami harminc-negyven méterre belevágódott a bomba abba a barakkba. Azt tudtuk, hogy a Szabó hadnagy hozott ennivalót, és hogy annak valahol ott kellett lenni. Visszamentünk, hátha valamit találunk. Hát nem megtaláltuk a sonkát, meg a kolbászt? Mint a jó a vizslakutyák, az égvilágon mindent megtaláltunk. Kimentünk az erdőbe, még száz méter se volt, és ott elrejtettük. És a főhadnagy úr, az meg csak mondta: „Gyerekek, fiúk, hát legalább kóstolásra, hogy a családomnak legalább valami darabka szalonnát adjatok vissza!” Irgalom nélkül: nem, senki nem tudott semmiről. Jót zabáltunk akkor. Most már ilyen nem csinálnék meg. „Bajtársak, legalább a kislányomnak, egy darabka sonkát, vagy szalonnát” – szabódott. Keine, ottan nem volt izé.

Hogyan kerültek fogságba?

Na és aztán az angolok elfogtak minket. Éhesek voltunk, nem volt mit zabálni se, de a németeknek se volt már mit enni, jóformán. Nem volt fegyverünk, úgy vártuk az angolokat – tudtuk, hogy a Montgomery-csapatok fognak bevonulni –, mint a messiást. Aztán, 1945. május harmadikán, kint voltunk az erdőben. Még ott lent, az úton lehetett hallani, hogy azok a hülye SS-ek még mindig védekeztek: hát nem hogy hülyék voltak, fegyelmezettek, fanatikusak. Reggel, amikor kivirradt, csend lett. Hát mi ez? Egyszer csak két vagy három magyar SS jött, a Hunyadi-páncélosok: „Hát hol a pék faszában vagytok, az angolok már bent vannak a kaszárnyában!” A kaszárnya a dombon volt, és a falu már ott kezdődött lent olyan öt-hatszáz méterre, és már ott a főúton lehetett látni, hogy jönnek az angolok, tankok is, meg minden. És ez után fogtak el minket. Elfogtak? Dehogyan fogtak el minket! Mentünk be a raktárba, hogy találunk valamit enni. Megyünk be a konyhába darizni...

Darizni? Az mit jelent?

Elemelés, amit láttunk. De nem csak élelmiszert, de akkor a konyha volt a legelső. Egyszer csak két angol odajött a páncélaúttal. Gumikerekei voltak és volt rajta a kis ágyúcska, és géppuska. Úgy emlékszem, mintha most volna. A két katona leugrik, és leintettek. Németül megkérdezték: „Wer bist du?” Németül felelünk, hogy „Ungar” – magyarok. „Was ist das Ungar?” Mondom: „Hungary.” Először nem értették, aztán mondtam, hogy „Budapest, Budapest! Soldaten Budapest!” Megértette, és mondta, hogy „OK, OK!” Aztán mentünk be, és szedtük össze mi is a szajrét, de a németek is azt csinálták. Teletömtem a gázmaszktartót zsírral, és hasáburgonyát is vittem: krumpli az volt nekik, a krumplileves volt még a legízletesebb, vagy a főzelék. Az enivaló, az volt a legelső, a kenyeret tartalékoltam, gondoltam magamban, hogy itt lehet még rossz világ is. Aztán mindenféle selyemterítőket, bőrruhát, meg mit tudom én, azt is elemeltünk. Aztán, talán már a második nap, hangosbeszélővel bejelentették, hogy sorakozó. Németül és angolul. De a németek még ott is mutatták a fegyelmet, az angoloknak is. Felsorakoztak, az összes százados és a repülőter parancsnoka, az összes rang fent neki, a kitüntetések, a vaskereszt. Nem láttam, hogy lekezeltek volna. Először az angol elmondta a rövid beszédet, angolul is, németül is. És a német meg felelt rá, szintén németül is, és angolul is. Aztán a németeknek átadták az élelmezést, meg egyéb ilyen dolgokat.

Akkor a főparancsnok ott volt a repülőtéren...

Hazudnék, ha megmondanám, milyen rangban volt, de biztos ilyen őrnagy, alezredes vagy ezredes lehetett. Vagy a tisztak, azt gondolod, hogy levették ottan a sarzsot? A magyarok azok levették, de aztán feltették, még díszesebbet, mint ami volt nekik. Már mi kicseréltük a rossz magyar ruhákat, adtak katonaruhákat, nagy része mind kicserélte, a katonasapkát azt meghagytuk, akkor már nem levevte-, hanem katonasapkánk volt. Nekem volt egy ördög bőrruhám, olyan kezeslábas, erős és esőálló. Aztán megérez-tük az illatot: ott volt a konyha. Négy napig csak úgymondva zabáltunk, nem győztek minket etetni, direkt nekünk főztek az angolok. Aztán kiosztották nekünk a bokszkesztyűket, és drukkoltak. Aztán mondtam nekik, de németül, hogy én birkózó voltam, Budapesten.

Maga birkózott?

Hát, persze, jártam tréningre. A Budapest MÁV-ba, hát persze hogy. Lehet, hogy lett volna belőlem olimpiai bajnok, ha nincs a háború. Szétosztották a bokszkesztyűket a fiatal gyerekeknek – hát ők is fiatalok voltak, de azért már húsz-, huszonegy évesek, nem 16 évesek, mint mi –, aztán bokszoltunk, és abban gyönyörködtek. Nagyszerű emberek voltak. A kommunizmus alatt nem lehetett dicsérni a kapitalistákat, én meg mindig dicsértem az angolokat. Az amerikaiak már nem tetszettek, állandóan csak a rágógni, és beképzettek voltak. De az angolok se bírták őket. Az angolok azok fegyelmezettebbek voltak. Aztán Zala megyei fiatal gyerekek is voltak ottan, valami négyen vagy öten, 14 évesek is, lesoványodva, és csurgott nekik a zöld takony – az angolok csak csavarták a fejüket. Még néhányan zsebkendővel törülgették őket. Szegények, hasmenést kaptak attól a zsíros kosztól.

És mivel etették magukat az angolok?

Az angolok lefoglalták az összes élelmiszert, ami megmaradt az élelmiszerraktárakból, amit a németek nem robbantottak fel, és aztán azt átadták a németeknek. Azok szétosztottak kekszet, csokoládékat, meg cigarettákat, és a magyarokra, ilyen egyszerű leventefélékre, mint mi is voltunk, azoknak már nem jutott, szétosztották maguk között. De a magyar tiszteteknek is nagy szavuk volt. Aztán már nem éhezünk, de viszont a finomakat behappolták a németek. De azért az angolok adtak nekünk is csokoládét is, meg kekszet is, örömmel nem tudtunk mit csinálni. Négy-öt nap jól éltünk, mint Marci Hevesen. A németeket először preverálták,⁶ a tiszteket, hogy nem SS-ek-e, meg hogy milyen alakulatból valók, meg minden. Le kellett nekünk is vetközni és fel a kezet: nézték a hónaljunkat, hogy nem vagyunk-e SS-ek. Nem az SS jel volt nekik odaírva, a vércsoportok voltak, mert az SS-eknek rögtön adták a vért, hogyha megsebesült. Bal hónaljukba volt tetoválva, mert az takarva volt.

És ha az angolok találtak ilyen tetoválásokat, mit csináltak ezekkel a foglyokkal?

Az angolok az ilyeneket haza nem engedték, dolgozni kellett nekik. Volt mit csinálni, ne félj, hohohó! Annyi város szét volt bombázva. De az angolok azok nem oroszok voltak, mert a Sztalin csak tíz év múlva engedte őket haza. Az olyan dolog volt, tudod, hogy az angolok nagyon jól tudták, hogy az oroszokkal semeddig se fognak haverkodni.

Igen, azzal kellett számítani, hogy a németekkel lesznek a szövetségeseik...

Persze hogy, már akkor udvaroltak a németeknek, az amerikaiak is, meg a angolok is. De azt megjegyzem, még mikor Újvárbá elvittek minket, az SS-be is lehetett volna jelentkezni: hunyadiistáknak hívták őket, magyar Hunyadi-páncélosok, de német parancsnokság alatt voltak.

És voltak, akik jelentkeztek?

Hú, hát hogyne! Olyan gengszterek. Azok már ott voltak Németországban, mikor mentünk ki. De miközülünk nem jelentkezett senki se. Aztán amikor Pestet elfoglalták az

6 ellenőrizték

oroszek, és ezek a kommunisták vagy kommunista érzelműek fogadták az oroszokat Magyarországon, így beszéltek: „Majd megyünk haza, felnyársaljuk őket!” Na aztán letelt a négy nap, jól ettünk, jöttek a Studebakerok és elvittek minket. De hát útra nem adtak semmit. Egy marhalegelőre kerültünk, valami hatvanezren voltunk, az egy gyűjtőláger volt. Möllnnek hívták az ottani kis városkát, akkora volt, mint most Sellye. Korlátok voltak ott, de aztán az angolok kihúzták a szögcsapásokat, gurigákat. Így napközben ott voltunk mindig a bejáratnál, hogy valami ismerős nem jön-e. Mindenki az ismerősét kereste, a nők is, minden, szegények, azok is, úgy sajnáltuk, némelyik bőgött, sírt. Amikor vonultak be a foglyok a gyűjtőlágerbe, négyesével mentek be, és az angol olvasta, és valahogy hozzáért az egyik SS-hez, az meg kilépett, és olyan két pofont lekent az angolnak, de aztán kirohant az őrség, rögtön összevasalták a kezét neki. A Varga Laci, az rakétapisztolyokat hozott, meg rendes pisztolyokat: volt neki valami hat pisztolya. És az volt az első, hogy az angolok kihirdették, németül meg magyarul is, hogy leadni a fegyvereket, mindent. És sátrat se hozott magával. Mondom neki: „Celtet⁷ azt nem hoztá, ugyi?” Magyarok is használták a celtet, négyen összeszövetkeztek: középpüth volt nyél, kettő az egyik felén feküdt, kettő a másik felén. Hidegben nem nagyon használt, esetleg nyáron volt jó. Én meg a német gázmaszk dobozát teletömtem krumplival, a másikat meg zsírral. Ilyen musti zsírral: barnaszénből csináltak a németek margarint.

Barnaszénből?

Barnaszénből, világos. Már ők azt ettek, barnaszénből, csak lett volna jó sok. Hogy hol vettük a fát, meg a gyufát, azt nem tudom, csak főztünk. Kekszes dobozokban, amiket az angolok eldobáltak: találtunk egy-kettő valamit, amire felakasztottuk, és alágyújtottunk. Jó, de az tudod milyen főzés volt. Mondtam a Lacinak: „Te miért nem főzöl?” „Adjál egy csepp kjumpilevest” – azt mondta selypítve. „Edd meg a rakétapisztolyaidat!” – mondtam neki. „Ne baszakodjál, megdöglök éhen!” Aztán azért adtam neki.

Volt ott hatvanezer hadifogoly Möllnben. Az angolok azt tudták valahogyan élelmezni? Hát hol, hát persze hogy nem! Azt mondták rögtön a német tiszték, mikor vittek ki Blankenseeből, hogy valamit vigyünk, mert ottan kaja nem nagyon lesz. De majdnem mindenki valamit főzőcskél. Mi is.

És például víz, az volt?

Volt ottan kanális, elég tiszta volt, de hordtak oda vizet ciszternákkal. Valami tóféle is volt ott, de azt mondták az angolok is, hogy abból „nicht trinken!”, ne igyunk. Azok is gagyogtak németül, majdnem mind, a közkatona is. És nagy latrinák is voltak ásva. Aztán ugye május volt már, éppen ott voltunk, mikor vége volt a háborúnak: te jószágos jó isten, reggelig az a lövöldözés, a rakéták az égbe, ivászat, meg minden. A német tisztéknek meg lógott az orruk. De azért ezredes rang már ottan nem volt, azokat rögtön elkülönítették, az ezredestől vagy alezredestől, valahogy így, csak századosig voltak velünk még. Szomorúak voltak: a katonák még nem is annyira, mert aki megmaradt, azt gondolta, hogy csak megmarad, az angolok csak nem visznek el Szibériába. Az odavalósiakat, akik

közel laktak, hazaengedték egy héten belül. De voltak, akiknek az otthonuk az orosz zónába tartozott, például a Königsbergiek – azok nem is akartak hazamenni. Möllnben valami két hétig voltunk. Aztán átigazoltak minket, nekem is fel volt írva, hogy Jugend Arbeitsdienst, fiatal munkaszolgálatos. Az angolok számba vették, hogy hova, milyen faluba lehet menni, és szétdobálták minket. Tanyákon voltunk: üresek voltak az istállók, egy helyen istállóban aludtunk. Vándoroltunk, egész nyáron nem láttunk angol katonát. Az nem volt hadifogság, az vikendezés lett volna, csak kaja lett volna több.

Möllnben főleg német hadifoglyok voltak?

Persze, nagy részük német volt. Aztán pünkösdvasárnap mondtam a Lacinak: „Menj oda a drótkerítéshez – voltak ezek a drótok, de nem olyan ki tudja milyenek –, vigyél kenyérszákot és menj koldulni!” Teleszedte az övét is, meg az enyémet is. Akik jöttek oda, a nők, hogy nincsenek-e ismerősök vagy rokonok, és mindegyik hozott valamit, és olyan szívesen adták. Kérte, hogy „bitte schön, ein Stück Brot!” vagy „Kochen”, kalácsot, és adtak is. Odaadták, pedig őnekik is kevés volt szegényeknek. Sokan még sírtak is ottan nekünk, a hozzátartozóik után, énnekem is a szívem majd megszakadt. Semmit nem tudni, most képzeld el, öt-hat évig nem voltak...

A naplójában azt írta, hogy pünkösd hétfőjén szállították magukat Schwiekuhl községbe. Igen, Schwiekuhlba. Másik nap, mert két nap ünnep volt nekik, azoknak is. Felpakoltunk szépen, tele volt nekem a jó német hátizsák, és gyalog elmentünk Schwiekuhlba.

És mi volt ott?

Dolgozni nem dolgoztunk. Ott egy parasztnál voltunk, de az egész idő alatt fürödtünk, ez a tengerparton volt, ott volt a tenger. A világon semmit nem csináltunk. Celtekben aludtunk, nyár volt azért, de ottan nem volt annyira meleg, közel volt a Dánia, és az már északon van. Akkor futballt szerveztünk, a Szabó hadnagy csizmákban futballozott, még a fia is játszott, a németek ellen. Rengeteg sok állatállomány volt ottan, északon, Schleswig-Holsteinben. Volt úgy, hogy olyan telepések voltak ott, mint itt nálunk, nagy gazdaságok, legelőkkal. Voltak mitőlünk, akik segítettek a parasztnak. Az volt az érdekes, vezetőkes itató vályúcskák már akkor voltak neki, a parasztnak. És a fejés is már kompresszorral ment, képzeld el. Akkor, ezelőtt hatvanhat évvel már. „Gyerekek – mondtam is a többinek –, lássátok, a mi parasztjaink az éjjelt nappal teszik, rabszolgamunkát végeznek, ennek meg már traktora van!” És volt neki valami 50 tehene, az lehetett olyan 50 hektár is. Főleg legelő, de aztán még rozsot és krumplit termesztettek. A szénát télre elraktározták, télen bent voltak az tehének, nyáron meg kint voltak karámkokban. Be voltunk az istállóba meg pajtákba szállásolva, de nekünk nem kellett dolgoznunk. Volt ottan elég munkaerő, még akik megmaradtak németek is, meg mindenféle hadifoglyok. És sok lengyel se akart visszamenni Lengyelországba, nagyon sokan – az oroszok se akartak, de főleg lengyelek akartak maradni.

A naplójában írja, hogy Schwiekuhlból 5 heti koplalás után július 1-én a keleti tenger partjára, Döhnsdorf faluba mentek, a cseh lágérba, és újabb 5 hétig voltak ott. Mit lehet az alatt érteni, hogy cseh lágér?

Különválasztották az anyaországiakat és a felvidékieket: a csehszlovákiai magyarokat a csehszlovákiai németekhez, a szudétanémetekhez csapták – hát ők németek voltak, de beszéltek majdnem mind csehül is. Szudétanémet lágér volt az, de úgy mondták, hogy cseh. Ők voltak az atyaúristen. Aztán azokat is hazaengedték. A parancsnok egy százados volt, ő is azt gondolta, hogy úgy lesz, mint a múlt cseh időben, csak aztán a szudétákat kitelepítették, hárommilliót... Aztán Bentfeldbe jutottunk. Ott voltunk, de ott is tengerparton, közel Dániához. Sík vidék volt különben, gabona nem nagyon volt, se kukorica vagy ilyesféle. De rengeteg sok krumpli, az volt. Istállóban lehetett aludni, a gazdának kint voltak a tehenei. Egyszer felszedtük a krumpliját is. A németek lovakkal felszántották, és száradt a krumpli. A paraszt azt gondolta, hogy békeidőben van, az 1930-as években, azt gondolta szegényke. Valahol máshol dolgozott, a szénát gyűjtötte, vagy mit tudom én, aztán ment, hogy valószínűleg meg van száradva a krumpli, nos már nem volt. Olyan aprócska krumplik voltak, és felszedtük mind. Szabódott a paraszt, hogy adjuk ki neki, mert hogy nem fog jutni ültetnivaló. Aztán hívta a szudétanémet csendőröket, és a sátrakból kiforgatták a krumplit. A mi részünket jobban elástunk, és le is volt takarva pokrócokkal: azért itt-ott ezt-azt összeszeddegettünk, főleg ilyen pokrócokat, takarókat. A Vince Lénárt az nem hagyta úgy, mondta, hogy „Gyertek, ne engedjük! A svábok ezelőtt is kitoltak velünk, amikor a fronton voltam. Nem mink akartunk harcolni, ne engedjük!” Húzták ki a krumplit az ő sátrából is, és akkor a Lénárt meg a többiek, a Laci is, még ilyen beleváló gyerekek kirántották a kezükből a lepedőt a krumplival együtt. Volt ott egy olyan két méter széles kanális, és a krumpli belegurigázott a vízbe. Aztán onnan szedtük ki. Mi szétszaladtunk, de a Lénártot elkapták, elítélték és becsukatták egy hétre egy lóistállóba. Aztán hajastól megfőztük a krumplit, tudod milyen jó volt azt enni? Közben a parasztnak megdőglött a lova, és csináltuk lóhúsgulyást. Aztán a Lénártnak is adogattuk be: szétfeszeggettük a vasakat, és az ablakon adtuk be neki a sajkában a gulyást. Mondtam neki: „Lénárt, hát jó volt a lógulyás?” „Aranyosak vagytok – azt mondta –, úgy jóllaktam!” De ő is az utolsót is odaadta volna. Két vagy három éjjel ott aludt, aztán kiengedték. Aztán én azoktól szeptember utolján elváltam.

Miért vált el a többiektől?

Hatalmas nagy kelés volt a jobb combomon, egy olyan nagy csomó, gennyzacskó, nem is tudtam járni, a fázástól, mert az erdőben aludtunk mindig, vagy nem aludtunk. Nem volt ott hideg, de meleg se volt, nyáron se volt ki tudja milyen meleg. Olyan közepes idő, hát mint a balti államokban vagy Dániában, pontosan az az éghajlat: eső volt elég, az volt. Beutaltak a kórházba, az angol autó bevitt engemet egy olyan kis fürdővároskába, Grömitznek hívták, a balti tenger partján, Kieltől nem messze. Egy hotel át volt csinálva kórháznak. Egy hatalmas nagy terem – táncterem lehetett valamikor – tele volt páciensekkel, és volt ottan egy olyan kisebb szoba, ott operáltak engemet, egy férfi meg egy nő, német orvosok. Az volt még az érdekes, amikor elaltattak. De akkor még étterrel, beszórták az orromat és úgy belélegeztem, nem úgy, mint mostan van az altatás. Azt mondta az orvos: „Rechnen bis zehn!”, hogy számoljak tízig. „Ein, zwei, drei, vier, fünf, sechs, sieben, acht, neun...”, már a zehn-t nem tudtam kimondani: kampezs, vége volt, elaludtam. Amikor felkeltem, felkeltettek, pofonvágott az orvos, meg egy csinos nő volt, ilyen nővér féle, és azt mondta, hogy fertig. Hát hol az istenben vagyok? De a lábam egy-

szer csak olyan könnyű volt. Sántítottam azért, de aztán adtak botot. Rögton észrevették, hogy gagyogok németül. És ha akartam, ha nem, ott csak németül tudtam beszélni, mert se magyarul nem hallottam másfél hónapig, se szlovákul, sehogyan, csak németül. Másfél hónapig tiszta németek között voltam. Már amikor jobban voltam, segítettem a többi betegen: olyan súlyos betegek voltak, meg aztán én mindig segítőkész voltam. Szörnyű volt: volt, akinek egy lába se volt, és volt, akinek egy keze se, le volt neki csonkítva. Voltak ott Poroszországból, Königsbergből is, sajnáltam azokat az embereket, kérdeztem tőlük, hogy „Woher, Kammarad?” Azt mondta, hogy „von Königsberg...”, a másik „von Danzig...”, és akkor már kezdett sírni. Se keze, se lába. Először sántítottam, de aztán már ezeknek még az éjjeliedényt is odavittem, akinek nem volt keze. Szerettek, megszerettek azok is, aztán darabka kenyeret adtak, vagy ezt-azt, amazit.

A többi királyfaiak hova jutottak?

Elvitték őket Bocholba, egészen a holland határhoz, aztán csak fél évvel később jöttek haza, mint én.

Ott meddig volt, a hotelkórházban?

Valahogy szeptember utolján kerültem oda, és körülbelül egy hónapig ott voltam, aztán elvittek francia vöröskeresztes vonattal Lüdenscheidbe, a Ruhr-vidékre. De nemcsak minket, valahonnan szedtek össze németeket, és elvittek. Lüdenscheid nagyon szép város volt, és nem bombázták. Gyönyörű szép környezetben voltunk. Ott volt a miskolci hadikórház.

Ezt hogy lehet érteni, hogy a miskolci hadikórház?

Kaptak parancsot, és ki kellett menni a kórháznak Németországba, orvosokkal, felszereléssel. Gyönyörű szép fenyves erdő, és az között voltak a kórházépületek. Voltak ott mindenféle emberek, jómadarkák, magyar tisztak, akik még halálra is ítélték honvédeket, és volt még ott egy népbíró is. Ott megbújtak, és haza se akartak jönni. Amikor már elég jól felépültem, bevágódtam konyhamalacnak: edényeket mosogatni vagy krumplit pucolni. Jól ment a dolgom, kaja volt nyakig, és meg is híztam. Jó volt ott, színdarabokat játszottak, misék is voltak, és nyugodtan kijárhattunk a városba is. Adtak egy-két márkát is azért, meg cigarettát. Ivászat is volt ugye, de én még fiatal voltam, nem ittam, a sört se szerettem. De nem is lehetett, olyan savanyú vizecskék voltak a büfében, hogyha ki is mentünk, mert hát mit lehetett csinálni. De ott is volt olyan, hogy nem volt egy keze se neki: magyar katona, mert ott már csak magyar katonák voltak. Egy keze se volt neki, de úgy futballozott, mint a rosszseb. Négyen feküdtünk a szobán, és volt közöttünk két SS-katona, azok oroszok ellen harcoltak, ezeket a SS-eket, utoljára a nagy részüket mind az oroszok ellen vetették be. Az egyik magyarországi sváb gyerek volt, egy Pécs melletti faluból, Klein Gyuri, annak az ágyhoz ki volt kötve a lába: bombázás alatt elvitte neki a sarkát, rövidebb volt az egyik lába, és mindig hordtam neki a kaját. A másik egy Munkács környéki sváb volt, Fischer Vilmos, neki a keze volt lelőve, a bal keze volt gipszben, ha jól emlékszem. Mind a ketten svábok voltak, de beszéltek perfekt magyarul. A harmadik az pesti srác volt, olyan idősebb gyerek, egy orvosnak a fia. Az meg széltölte saját magának a sípcsonkját. A combja olyan lapos volt neki, mint a sodródészka. Őrségbe ki volt téve, és így akart kórházba kerülni. Nem bírta azt az őrsé-

get, félt, vagy mit tudom én. Rájöttek, és halálra ítélték, de szerencsére jöttek az angolok és megszállták azt a területet. Beszélt perfekt angolul is, meg németül is. Olyan lükének nézett ki, de jó volt vele menni, mert aztán még koldultunk is: ha kimentünk, akkor valakitől cigarettát kértünk, de énnekem mondjuk nem kellett, mert én nem dohányoztam. És még egy székelly magyar is volt velünk, Tóth Andrásnak hívták, ha jól tudom. Aztán egyszer csak ám beálltak a Studebakerok, kiolvasták a neveket, aztán felsorakoztattak, összepakolni, és megyünk, még nem is mondták, hogy mi lesz. Elvittek minket Soestba, ami olyan sík vidéken volt.

Ez mikor volt, milyen hónapban?

Ez már karácsony előtt volt. Soestban csak valami nem egész két hétig voltam, olyan tíz-tizenkét nap. Már közeledett a tél, ugye, rendes kaszárnyákban voltunk – valamikor Wehrmacht-kaszárnya volt az –, nem barakkokban laktunk már akkor. De ott is, az angoloknál ki lehetett menni, ott nem úgy volt, mint az oroszoknál, nem! Őrség ugyan volt, de nyugodtan kimehettünk, jártunk moziba: általában amerikai filmeket adtak, németek nem voltak, mert azok általában csak propagandafilmekek voltak, és azokat azért nem engedték az angolok játszani, a régi Hitler-filmeket. A Fischerrel és a Gyurival németül szoktunk beszélgetni, hogy még jobban tanuljam meg a nyelvet. Akkor már elég jól beszéltem németül, megértettem az égvilágon mindent. Meccsre is jártunk: az angol katonák fociztak a sárban, mert nem volt hó, csak sár, mert esett az eső. Aztán még a hadifoglyokkal is futballoztak – az angolok nagyon aranyosak voltak. De az amerikaiak is, nem csináltak nagy felhajtást. De ugye ezeket a háborús bűnösöket, azokat a nagy halakat, azokat természetes hogy lefogták rögtön. És aztán mit ad isten, összelálokoztam miskolci katonákkal, akik a háború alatt Királyfán voltak elszállásolva!

Azelőtt is ismerte őket, itt, Királyfán?

Mindent azért nem, hamarabb engemet megismertek. De általában ismertem őket. Magyar katonák, Miskolc és Ózd környékéről. Az egyik, Pista bácsinak hívták, ő ismert engemet legjobban – tizenketten aludtak a Szetyinszky István házában, én meg hordtam nekik a pálinkát Pallócról. Rögtön mondta, hogy „Józska! Mit keresel itten?” Egy szobában voltak valami tizenhatan, és engemet is oda osztottak be. Karácsony előtt volt olyan két héttel, és felsorakoztattak minket. Azt mondta az angol kapitány – az volt a lágerparancsnok –, hogy tudja, hogy haza akarunk menni, fiatal gyerekek vagyunk, közeleg a karácsony, és otthon szeretnénk lenni, de nincs nekik szállítóeszközük, és legelőször a szövetségeseket kell hazaszállítani. És hozzátette, hogy nem szól semmit, csak annyit, hogy ő is volt német hadifogságban, és megszökött. Gondoltam magamban, akkor ez elég. „Te – azt mondta a Pista bácsi –, mit mondtak?” „Azt mondta, hogy szívesen elengednének haza, de nincs szállítóeszköz, először a szövetségeseket kell szállítani. De azt mondta, hogy ő is volt német fogságban, és megszökött. Értitek akkor? Megszökött.” Nekünk meg se kellett szöknünk: mikor ott is, Soestban, mentünk ki moziba, a katona az őrségben ott volt a kapunál, de mondta, hogy ok, nyugodtan mehetünk. Aztán már oszloj volt, szétmentünk, és rögtön ahogyan a szobára mentünk, azt mondta a Pista bácsi: „Józska, valamit csináljunk!” Először megnéztem a térképeimet, merre legyen az irány, aztán mondtam nekik, hogy: „Ide hallgassatok, az állomásra ketten gyertek ki, megnézzük, mikor indul vonat, de megjegyzem, nekem kaja nincsen.” „Adunk neked kaját!” –

mondták rögtön. Soest mezőgazdasági terület, síkság volt, ezek meg kosarakat kötöttek, seprűket csináltak a parasztoknak, és kaptak azért kenyeret, szalonnát, sonkát. Láttuk, hogy reggel korán megy a vonat, ekkor és ekkor, irány Frankfurt. Másnap reggel valami húszan jöttek velem, egy szót nem tudtak németül. De én el tudtam igazodni, istenesen, mint a nagy katonatisztnak a bőrtáska az oldalon, térképekkel.

Honnét szerezte azokat a térképeket?

Jaj, hát mennyi térkép volt ott – a repülősöknek ne lett volna? Még a fogságba eséskor, Blankenseen találtam egy csomó finom térképet. Mikor mentünk másnap reggel, semmiféle papírt nem adtak ám, a világon semmit, volt azért őrség, de az is azt mondja, hogy OK. Aztán még segítetett az angol katona felnyomni minket, segített helyet csinálni, mert zsúfolva volt, mondta a civileknek, hogy engedjenek minket. Még a vonat tetején is voltak: ott a vasútnak is óriási vesztesége volt, bombázások által. Aztán mondta a katona, hogy „Wiedersehen!” Azt válaszoltam, hogy „nicht wiedersehen!” Röhögött. De se jegyünk nem volt, se elbocsátó papír, semmi nem volt, csak jöttünk. Megérkeztünk Frankfurtba. A váróterem le volt bombázva, de azért már rendbeszedték, már olyan nyolc hónapja volt, hogy vége lett a háborúnak. „Gyertek ide – mondtam a többieknek –, mostan erre megyünk.” És csak a nagyobbakat mondom: Nürnberg, Regensburg, Passau, Linz és Bécs. Nézem, odajött két civil, és magyarul szólaltak meg. Pesti zsidók voltak, azok már ottan feketéztek, cigarettával, meg mit tudom én mivel, egészen ottan, Frankfurtban. Beszámoltak róla, hogy hetvenezeren voltak ott Pesten, a gettóban, ahol a zsidók voltak – hát azt én is tudtam, hogy a zsidókat összeszedik, és sokat elvittek munkaszolgálatosnak, az aknamezőkre. „Hova, merre akarnak menni?” – kérdezték. Elmondtam, hogy merre: „Nürnberg, Regensburg és Passau, az osztrák határ, aztán ott a nagyobb városok: Linz, Sankt Pölten és Bécs, és onnan már nem messze van.” „Ezt rosszul teszik” – azt mondta. „Hát miért?” „Hát a ruszkek elviszik magukat Szibériába.” „Hát mit ajánl?” Azt mondta, hogy Nürnbergből vagy Regensburgból megy vonat Münchenbe, és hogy a Maria Theresia Strasse 1. alatt van az Ungarische Rotes Kreuz, a Magyar Vöröskereszt, és hogy azok megadják pontosan, hova kell menni és enni is adnak. Volt még valami ennivalóm, amit adtak nekem a kollégák, de már lassan elfogyott, és főleg a főtt étel hiányzik ilyen utazásoknál. Addig voltunk valami húszan, aztán öten vagy hatan maradtunk. A többiek elváltak tőlünk: okoskodtak, azt mondták, hogy „én nem hallgatok a zsidókra, azok feketéző zsidók” – hát jól van, én meg hallgatok rájuk. A Pista bácsi velem maradt. Mondtam nekik, hogy ahogyan ők akarják, hát menjetek. A zsidók azt mondták, hogy rá fognak fizetni, elviszik őket az oroszok Szibériába: „Nem biztos, de elvihetik őket – azt mondta –, attól függ, hogy milyen a parancsnok. De az nagyon veszélyes dolog!” Aztán amikor Frankfurtból Münchenbe mentünk, bizonyos állomásokon tovább állt a vonat, és akkor valami káposztalevest, takarmányrépa-főzeléket vagy ilyesfélét azért adtak, a vöröskeresztes nővérek osztották. Még egy darabka kenyerkét, azt is adtak. Aztán megérkeztünk Münchenbe. Kalauz azért volt a vonaton, de az csak a rendre felügyelt. Németországban akkor nézték a jegyet, amikor mentek ki az utasok a peronon. Minekünk is akarták megnézni, de csináltunk egy kanyart, és gyerünk ki a szétbombázott állomásablakon az utcára. De München nem volt olyan veszélyes, lehetett látni a károk, de már december közepe táján elég jól rendben volt, a romok el voltak taka-

rítva. Aztán meg is találtuk a vöröskeresztet. Jóllaktattak, amilyen kaja volt, olyan volt, de az már jó volt, főtt étel. Adtak igazolást és a vonatra is adtak papírt, hogy menjünk Pockingba – az olyan kis városka nem messze Passautól. Mi karácsonyra akartunk volna hazamenni. Azt mondták, hogy vígan otthon leszünk karácsonyra, és hogy pontosan nem mondják meg, de karácsony előtt Pockingból mennek a szerelvények hazafele. De nemcsak hadifoglyok, civilek is, akik az oroszok elől eljöttek Németországba, így vegyesen. Aztán megérkeztünk Pockingba. Szállást kaptunk, adtak fűtőanyagot, lehetett fűteni. De ott már amerikai őrség is volt. Volt ott egy piac, és ment a nagy feketézés. De dollárral szigorúan tilos volt feketézni, azt nagyon büntették az amerikaiak. Négy lengyelt agyon is löttek: mondták, hogy álljanak meg, és nem álltak meg. Még a gyilkosságot se vették olyan szigorúan. Még a pálinka vagy cigaretta, vagy mit tudom én nem volt olyan veszélyes, de a dollár... De ott még Magyarországról is, meg innen, Csehszlovákiából is voltak szajrézni.

És ott, Pockingban kik voltak a maguk felettesei?

Az amerikaiak átadtak az ottani magyar parancsnokságnak, a foglyok között kineveztek parancsnokokat, és csak néha jöttek minket ellenőrizni. Valami egy hétig voltunk ott: úgy vártuk, hogy mikor lesz a hazamenés, mindennap csak kérdeztünk. Az amerikaiak között volt olyan is, aki magyarul is tudott, kivándorolt magyaroknak a gyereke, megtanították őt is magyarul. Aztán felsorakoztattak minket, mert beállították a vonatot, és mondták, hogy lehet felszállni. A névsor megvolt, mert ott is voltak magyar katonák, parancsnokság, leventék, meg mindenféle kevert nép. Bevagonéroztunk, még most is emlékszem rá, a mi vagonunkban – tehervagon volt – jött húsz amerikai katona. Övéké volt a mozdony utána, akkor még gőzmozdony húzta. Egy amerikai katona beszélt perfekt magyarul, mondta is, hogy magyar származású. Figyelmeztettek, hogy ha Linznél már átlépjük a határt, orosz zónában leszünk, és éjjel egyáltalán nem szabad kinyitni a vagonajtót, mert az oroszok rögtön elkezdnek darizni, vagy hogy nehozz elvigyenek az oroszok, mert történt olyan eset is, hogy elvittek embereket. Azt mondták, hogy egyben kell tartani. Aztán adtak nekünk olyan három napra hideg kaját: vaját, konzervet, kekszét, csokoládét, az amerikaiak tele voltak mindennel, nyakig. Három napra adtak kaját, mert három nap alatt Komáromban kellett volna lennünk. Ez volt karácsony előtt valami egy héttel, amikor jött a hosszú szerelvény. De civilek is voltak rajta, fele civil volt, és az amerikai katonák egy vagonnal jöttek velünk. Vigyáztak ránk, egész Dél-Komáromig.

Ezek az amerikai katonák Pockingban direkt arra voltak, hogy vigyék haza a magyarokat?

Persze, de ott jóformán nem is láttunk amerikai katonát, csak akkor, mondom, mikor szabad piac volt, és ment a feketézés. Pockingból volt az elbocsátás Magyarországra. Csehszlovákiába máshonnet bocsátottak el: a kollégák, akikkel együtt mentünk ki, mind Prágán keresztül jöttek haza, Ústí nad Labem, meg ezeken. De Pockingból sok szerelvény jött, több ezren jöttek onnan, az biztos, hogy 40-50 ezer magyar Pockingból jött haza. De sokan ott maradtak, pestiek is. „Minek menjünk haza?” – azt mondták. A vagonunkban volt még egy ezredes is – ezredesi rangban volt, de nem aktív tiszt volt –, a kolozsvári tudományegyetemnek a professzora volt. Feleségével volt ottan, de családtagot nem láttunk. Nekünk nem volt semmi, de őneki félig tele volt szajréval az a kis

vagon – a németeknek nagyobb vagonjaik voltak, mint az amerikaiaknak –, még le se tudtunk ülni. Negyvenen voltunk, és álltunk. És aludni? Csak aludtunk volna, de nem volt helyünk. Még jó, hogy állni tudtunk.

Akkor direkt emberek szállítására volt ez a vonat...

Persze hogy. Minden vonaton volt, aki tudott magyarul is. De azért megjegyzem, a magyar tisztek között is sokan tudtak angolul, és hát németül mindegyik tudott. Az öreg tisztek egytől egyig mind tudtak, főleg az első világháborús tisztek, és franciául is sokan beszéltek. Ilyen törzstiszteknek az előírás volt.

Mikor találkozott először amerikai katonákkal?

Ahogy elhagytuk Frankfurtot, ott még angolok voltak, aztán már Nürnbergben, Münchenben, ott Bajorországban, már ottan angolokat nem láttunk, csak amerikaiakat, az már amerikai zóna volt. De láttam még feketéket is, csak az volt az érdekes, hogy azok csak külön voltak, külön alakulataik voltak a feketéknek. Na és aztán Linz fele jöttünk Bécs felé. Megjöttünk Bécsbe. Úgy volt megbeszélve, hogy Bécsig elhoz az amerikai mozdonyvezető, és aztán hogy hazafele már az oroszok visznek. Az amerikai mozdony az vissza is ment Pockingba, más szerelvénnel, üres vagonokkal. De az oroszok nem adtak mozdonyt. Bécs fel volt osztva, akárcsak Berlin, az is négy részre, és aztán szépen ott álltunk az orosz zónában. Nyolc napig. A világon semmi kaját nem kaptunk, már szikrázott az éhségtől a szemünk. Ezeknek is elfogyott mindjárt, a magyaroknak Soestből, akik nekem is adtak enni. Az amerikaiak, akik velünk maradtak, odaadták az ennivalót a gyerekeknek, mert még bábik is voltak ott. És azoknak odaadták az övüket, így még ők is éheztek.

És miért állt meg ez a vonat?

Lehet, hogy valami állomáson állt valami vonat, le volt foglalva, a jelző nem mutatott, és hát órájuk is vonatkozott a vasúti forgalmi szabályzat. Tele voltak a vasutak, minden tíz percben jöttek az UNRRA-vonatok Bécsbe, élelmiszerral megrakodva, ha azok nem jönnek, Bécsnek a fele elpusztul éhen. Így egy helyen álltunk. Nem volt messze a város: a Bécsi-erdőben voltunk, az öreg nénikék hátukon hordták a fát, a tüzelőanyagot. Nem volt őnekik se semmi, enni se. Bementünk ilyen kocsmafélébe, és kértünk bort, de az nem volt bor. Csak olyan savanykás lötytöt adtak volna, de rossz ízű volt. Vendéglőben is – nem lehetett kaját kapni. Az osztrákok meghaltak volna éhen, főleg a bécsiek, mert a háború az mindent elvitt.

Az alatt a nyolc nap alatt maguk kimehettek a városba, Bécsbe?

Hát lehetett kimenni a városba, mert jelentették a katonák is, hogy nem jön még a mozdony. Volt közöttük parancsnok, hadnagy, vagy milyen rangban volt. Szikratávírójuk is volt nekik, az amerikaiaknak.

És akkor, gondolom, éjjelre bent aludtak a vagonokban.

Jaj, csak aludtunk volna, de hát nem volt helyünk. Aztán az amerikaiaknak vissza kellett volna menni Pockingba, három-négy napon belül, de nyolc nap ott álltunk. Elfogyott nekik is a kaja. Aztán végtére hoztak saját mozdonyt, mozdonyvezetőt is, meg fűtőt. Így

aztán mégiscsak az amerikaiaknak kellett minket hazahozni. Vételeztek még szent Bécsben, azt adtak nekik, és aztán egészen Dél-Komáromig hoztak haza. Hegyeshalomig legalább olyan ötször-hatszor megzavartak minket az oroszok. De az amerikaiak lődöztek fel a levegőbe, aztán futás volt ám. Hegyeshalomban megálltunk, és mindenhol a feliratok, plakátok, hogy „Éljen Rákosi elvtárs!”, hirdették a kommunizmust. Azok a zsidók Frankfurtban mondták, hogy van egy új fejcs, a Rákosi, hogy most az Pesten a főkolompos. Néztünk: te jó ég, azok a rongyos emberek! A németek azért, akár a vasutas is, szépen fel voltak öltözve, még a háború után is. De ottan – olyan rongyos emberek, piszkosak, koszosak. Te úristen, hát ez a kommunizmus? De a többieket is, rögtön kinézték, hogy mik ezek. Az amerikai parancsnok valamit megbeszél az állomásműfőnökkel, hogy hogyan, miképp, mikor indítsák a vonatot. Aztán Hegyeshalomtól elmentünk Dél-Komáromba, kivagonéroztunk, és bementünk a Monostori erődbe. Ez volt december harmincadikán. Egy éjjelt ott aludtunk. Mozogtak a tetűk a szalmában. Másnap reggel felzavartak minket és felsorakoztattak. Külön csoportokba, legelőször a nyilasok, aztán a csendőrök, katonatisztek, altisztek, az egyszerű honvédek, aztán mi, a levették, és a civilek maradtak utoljára. Az egyik, Vörös János katona azt kérdezte, hogy hova valósiak vagyunk, és hogy adjunk valami igazolást. Az amerikaiak Pockingban mindenkinek adtak elbocsátó papírt, németül meg angolul volt ráírva, de magyarul nem. Mondtuk, hogy felvidékiek vagyunk. Azt mondta, hogy kiönteni mindent a hátizsákából! „Hát kétezer kilométerről jöttünk” – mondtam neki. „Hallgass, az anyád istenit! Úgy orron váglak, hogy az eget nagybögőnek nézed, hogyha pofázni fogsz!” Mondták, hogy a szlovákok úgyis elveszik. Ki kellett önteni, az égvilágon mindent: gyönyörű selyemterítők, volt talán kettő is, asztalterítő, és a bőrruhát is, a pilóta-bőrruhát. Azt is elvették. A kezeslábas ördögbőrruha volt rajtam, az nem bőrből volt, hanem erős vászon volt, jobban olyan posztóféle, de olyan kemény, ördögbőrnek mondtuk valamikor. Jó meleg sapkám is volt, meg szűrscizmáim, azok maradtak meg. Üres hátizsákkal jöttem haza, a világon semmi, még darabka kenyérem se maradt. Adtak papírt, hogy Magyarország területére el vagyok bocsátva mint polgári menekült. „Hát miért polgári menekültek? – kérdeztem tőle. – Engemet elvittek!” Hát nem csak engemet, mindenkit. Azt mondta, hogy „ne izélj, te taknyos”, meg így meg úgy, tűnjünk el, és örüljünk, hogy elengednek. Kérdeztem, hogy hát hova, a nagykövetségre menjek? Azt mondta, hogy oda, hogy ott kérjünk útlevelet. De mocskos alak volt, főleg az az egyik. A többi az csak figyelt, de valószínű, hogy osztottak a szajréban, amit elvettek tőlünk. Még a vonatban összetalálkoztam egy csallóközi gyerekekkel.

Hogy hívták őt?

Azt már nem tudom, mert az csak Pockingban csatlakozott hozzánk. Mondom neki „Ide hallgass, nem megyünk Pestre. Ki tudja, mikor kerülünk haza. Minél hamarabb, legalább újévre legyünk otthon. Gyerünk, megyünk ki a Duna-partra, valami híd csak van, vagy pontonhíd.” Mentünk is, és a rendőrség előtt a sok nép, civil, idevalósiak, felvidékiek is ugye, legnagyobb részük valami papírokért állt ottan. Látták, hogy jövünk. Kérdeztük, hogy mi van a híddal? Azt mondta, hogy szétszedték, a ruszók viszik a hadisarcot: mindennap szétszedték a pontonhidat, hogy a hajókkal lehessen járni – hozták a berendezéseket, osztrákoktól, Németországból. Kérdeztem, hogy akkor hogyan jutunk át? „Az oroszok hordanak át motorcsónakkal, de vagy pálinka kell nekik, vagy

Bejött a vasutas, tett a kályhába, jól megrakta kőszénnel, így legalább meleg volt. Természetesen tudtunk ott magyarul, kérdeztem tőle, hogy hamarabb nem megy-e vonat. „Ez csak, fiam, fél ötkor megy. Nem te vagy az első, aki jön Németországból. Minden este többen is vannak, most éppen csak te vagy magad.” Hát mit fogok csinálni? Járkáltam összevissza. Olyan tizenegy óra felé befutott két szlovák katona. Kenyérzsák meg puska volt nekik, mind a kettőnek. Leültek a padra, egymással szembe, az egyik elővette a kenyérzsákot, elővett egy egész kenyeret, és talán egy kiló is volt az a szalonna, amit kivett. Levágott egy jó darab kenyeret, egy jó darab szalonnát, a kollégájának, és magának is. Leültem én is melléjük, és csak néztem. „Čo pozeráš?”, kérdezte, hogy mit nézek. Ugye szlovákul mondta, és mondtam neki magyarul, hogy nem értem. És hát mit ad isten, az is beszélt magyarul! „Hát magyarul csak tudsz?” Elmondtam neki, hogy mi és hogyan. Aztán megkérdezte, hogy nem vagyok-e éhes. „Mi??! Már nyolc napig jóformán semmit nem ettem!” Még a morzsa is elfogyott. „Na hát akkor éhes vagy, ugyi?” „Hát bizony, éhes vagyok!” Levágott rögtön fél kenyeret, és kérdezte, hogy le karajozza-e. „Hát egészbe nem fogom enni...” – így aztán lekarajozta, és szalonnát is vágott, hát ne hazudjak, de minimum olyan harminc deka volt: jó magas szalonna, az volt a hentesnek a dísze. Gyönyörködtek, hogy hogyan zabálok, mert nem ettem, hanem zabáltam! „Nagyon szépen köszönöm – mondtam neki –, mondja meg a kollégájának is, hogy nagyon hálás vagyok!” De kollégája is értett magyarul, még ráadásra. Aztán kapták magukat, kezet fogtak velem és elmentek. Akkor fél ötkor jött a vonat, Sellye az Újvártól harmincöt kilométerre van, és egy óráig döcögött hazafelé. Olyan fél hat után volt körülbelül Sellyén. Repültem haza, akkor még a köves országút volt. Mikor Királyfára értem, olyan hat óra lehetett – azt tudom, hogy hat óra volt a vekerórán, mikor beugortam a kapun. Bezörgettem. „Jancsi, kelj fel, jönnek az oroszok!” De ám nem oroszok voltak, hanem én voltam ott. Az apám kiugrott, ingben és gatyában: „Vilma! Itt van a Józsi!” Az anyám is alig tudta, hogyan repüljön ki a szobából, szegény asszonyka, még a föld is legyen könnyű neki, olyan jó anyám volt. Az volt a szokás nálunk szilveszterkor, hogy fonott kalácsot olyan kockára összeaprítottuk, leöntöttük forró vízzel, túróval vagy mákkal, és jól megcukroztuk. És bableves vagy borsóleves volt. „De tálba adjon nekem, mamám” – mondtam. És adott egy tállal, és belapatyoltam. Aludni nem aludtunk már ki tudja mióta, vonattal jöttünk és a tetőn, így aztán lefeküdtem. Tíz percig nem aludtam – hogy hogyan tudták meg, nem tudom –, ott volt mindenkinél az anyja, akikkel katona voltam. Egytől egyig ott voltak, már akinek volt anyja, és kérdezték, hogy merre vannak a többiek? „Élnek mind, de mi elváltunk, még szeptember huszadikán...” Aztán kilencen egyszerre jöttek haza, de csak fél évvel énutánam, aratásra. De hiába írtak haza, én is írtam haza többször, nem kapták meg a levelet.

(Kőrös Zoltán)

TÓTH KÁROLY (1959–2016)

Somogyi Tibor felvétele

Karcsi égette magát. Amikor a hozzá közel állók egyike-másika szóvá tette, az volt a válasz, hogy ő nem kíván sokáig élni. Ebben a mondatban azonban ott rejtőzött az igazi válasz: sokáig ugyan nem, de annál tartalmasabban. Ilyenkor felsorolunk. A napokban több listát is közzétettünk, ahogy mások is, mi mindent tett, indított, alapított ez az ember.

Ezek azonban meg sem közelítik a valóságot. Több, sokkal több az, ami nélküle nem lett volna, vagy másképpen lett volna.

Karcsit mindenki higgadt, megfontolt embernek tartotta, aki megválogatja szavait, alaposan átgondolja, mérlegeli tetteit. Ám a valóságban nyugodt, az nem volt. A valóság és amit láttunk, nagyon elváltak egymástól. Folyamatosan forrt benne a soron következő lépés bizonytalansága. Ez a feszültség mozgatta, űzte, hajtotta és fogyasztotta.

Karcsi világa a gyakorlat világa volt. Akkor érezte eredményesnek magát, ha összekapcsolta azokat, akik szerinte együtt többre vihették, ha tető alá hozta azt az eseményt, intézményt, amelyik a megoldás lehetőségét nyitotta meg. Karcsi szervezett. Aprólékos, pontos, alapos, kitartó munkával. Felsorolni is nehéz azokat a szervezeteket, amelyek megszületésében, működésében kulcsszerepet játszott. A legismertebbek egész közösségünk életét formálták, de a ritkábban emlegetettek is ki tudnának tölteni egy egész emberi életet.

Volt hibás döntése is jócskán. Ezekről ritkábban beszélt, de időről időre összegyűltek benne, és akkor megpróbált számot vetni velük. Ebben rejtett erejének legjava. Nem vált olyanná, aki tévedhetetlennek tartja magát, sőt. Így képes maradt arra, hogy változtasson, talpra álljon ismét és ismét.

Majd újabb elképzelést emelve a magasba megint életre keljen. Ami a közös mindabban, amibe belefogott, az a közügyek szeretete. Karcsi álmai alighanem a világ körül forogtak. Valami jelentőset akart megindítani újból és újból, olyat, ami fontos, jó az embereknek, és úgy tette ezt, hogy összehozta őket. Újságba, irodalmi színpadba, politikai pártba, intézetbe, bármibe, amiből a közjó valamilyen eleme nőhetett ki.

Környezetének, tehát nekünk ez a vele kapcsolatos legerősebb élményünk. Karcsi teret nyitott. Teret nyitott nekünk, hogy tegyünk valamit. A többi elsősorban rajtunk állt.

Karcsi eközben spekulált, taktikázott, cselezett, elszántan, szívósan igyekezett, cselekedte mindazt, amit szerinte a körülmények megkívántak. Karcsi praktikus volt. Ezt a vonását még ellenfelei is tisztelték benne.

Karcsi nem volt hibátlan. Nem volt sem szent, sem próféta. Esendő ember volt, de embernői ember. Sok mindene nem úgy sikerült, ahogyan eleinte elképzelte. Ám ekkor korrigált, változtatott, vagy éppen másba fogott.

Én azt hiszem, ez a mostani lépésed sem lesz hibától mentes, Karcsi! Te ugyanis továbbra is itt maradsz velünk, akár tetszik Neked, akár nem! Ám azt megint eléred, hogy ha reánk nézel a nagy kerek szemekkel, látszólag higgadtan, akkor muszáj lesz számot vetnünk vele, hogy mit tettünk, mit mulasztottunk el, és ami a legfontosabb: mi az, amit még megcselekedhetünk.

Mint oly sokszor most is új teret nyitasz, és a mi dolgunk, hogy éljünk benne.

Az Isten áldjon meg érte!

Öllös László

Cserniczkó István: Nyelvpolitika a háborús Ukrajnában. Ungvár, Atdor-Shark, 2016, 139 p.

Cserniczkó István már 2013-ban az *Államok, nyelvek, államnyelvek: nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)* című nyelvpolitika-történeti összefoglalójának megjelenésekor tervezte annak folytatását, azt akkor azonban még senki sem sejtette, hogy az elmúlt évek ukrainai eseményei kapcsán ennyire aktuálissá válik a nyelvpolitikai összefüggések elemzése. A szerző az előszóban elmondja, a mű „célja nem a minden részletre és aspektusra kiterjedő mély elemzés, hanem az események leírása és bizonyos összefüggések felvillantása” (8. p.). Éppen ezért azok számára is érdekes olvasmány lehet, akik nem feltétlenül naprakészek az ukrán bel- és külpolitika terén, viszont a témában jártas olvasó is találhat benne érdekes összefüggéseket. A mű összefoglaló jellegénél fogva pedig különösen hasznos az elmúlt időszak ukrán nyelvpolitikai eseményeinek áttekintéséhez, és azok tágabb politikai és társadalmi kontextusba való helyezéséhez.

Az 1991-ben függetlenné vált ukrán állam eddigi legnagyobb válságát éli, ennek kirobbanásában pedig jelentős szerepe volt az ország nyelvi helyzetének. Ukrajna lakosságának egy jelentős része orosz anyanyelvűnek vallotta magát a 2001-es népszámláláson, és az orosz nyelvet rendszeresen használják az élet különféle területein, mindemellett pedig több más kisebbségi nyelv (magyar, krími tatár, bolgár, román stb.) is hozzájárul az ország nyelvi sokféleségéhez. A szerző rávilágít arra is, hogy a 2012-ben elfogadott nyelvtörvény és az ország nyelvpolitikája miként válhatott a háborús konfliktus ürügyévé, illetve bemutatja, hogy a krízis kirobbanása után miként alakult a nyelvpolitikai helyzet.

Az bevezető első fejezet után a szerző a másodikban az ukrainai nyelvpolitika korszakait vázolja fel, majd a harmadik részben azt mutatja be, hogyan vált az ország nyelvpolitikája a háborús konfliktus egyik ürügyévé. A következő, negyedik fejezetben négy nyelvről szóló törvény meghatározott szempontok alapján történő összehasonlítására kerül sor,

ez után pedig a szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen nyelvpolitika jelenthetne megoldást Ukrajna számára. A könyv végén egy rövid összefoglaló fejezet található, majd egy terjedelmes szakirodalmi jegyzék kínál kiindulópontokat a témában még inkább elmélyülni kívánók számára.

A bevezető részben (9–14. p.) Cserniczkó vázolja az alapvető problémát Ukrajnában: a Szovjetunió széthullása után az orosz közösség hirtelen kisebbségi státuszba került, az ukrán államszervező etnikum pedig igényt tartott az összes társadalmi, politikai és kulturális pozícióra. Mindeközben az sem tisztázódott, hogy milyen szerepe van az új államban és a nemzetépítésben az ukrán nyelvnek, és ezzel szemben az orosz nyelv státusza sem lett egyértelmű, a többi kisebbségi nyelv funkciójának meghatározása pedig szinte fel sem vetődött. Az ukrán-orosz konfliktus így gyakran a két nyelv küzdelmeként jelenik meg. A probléma megoldását az is nehezíti, hogy Ukrajnában a nyelvi kérdés erősen átpolitizált, így az aktuálisan hatalmon lévők politikai érdekei nagyban meghatározzák a helyzet alakulását.

A második, *A múlt árnyai: az ukrainai nyelvpolitika korszakai* című fejezetben (15–28. p.) a szerző összefoglalja az ukrán állam megalakulását követő időszak korszakait nyelvpolitikai szempontból. Három időszakot ismertet: az elsőt az egyensúlyozó nyelvpolitika (1989–2004), a másodikat a „narancsos” nyelvpolitika (2004–2010) korszakának nevezi, a harmadik pedig Janukovics-éra (2010–2014) néven jelenik meg. Az egyes korszakok politikai irányvonalának meghatározója az elnök személye. Mindegyik korszak jellemzője azonban, hogy a hatalmon lévők a megválasztásuk után nem ragaszkodnak a kampány időszaka alatt tett ígéreteikhez, megpróbálnak inkább egyensúlyozni a két nyelvi tábor között. Ez a szerző által jellemzett három korszak leírásából is egyértelművé válik.

A harmadik fejezetben – melynek címe *A nyelvpolitika a konfliktus (egyik) ürügyévé válik* (29–56. p.) – a szerző részletesen bemutatja az ukrainai események alakulását Janukovics 2010-es hatalomra kerülésétől, a majdani eseményeken át, a kelet-ukrainai háborús konfliktus kialakulásáig. Miután Janukovics került az ország élére, 2012-ben sikerült lecserélni az

1989-ből származó nyelvtörvényt, ám a legfontosabb nyelvi kérdéseket ezzel sem sikerült rendezni, ezt bizonyítják 2013 őszének eseményei. A bonyolult belpolitikai helyzet kellős közepén, miután Viktor Janukovics elmenekült az országból, és a parlamentben gyors átrendeződéssel új parlamenti többség alakult ki, az új parlamenti hatalom a nyelvtörvény eltörléséről fogadott el jogszabályt. Erre reagálva Oroszország az ukrainai orosz anyanyelvű közösség védelmére kelve bejelentette, hogy szembeszáll az ukrán nacionalizmussal, és a Krími Autonóm Köztársaság területén már aznap megjelentek az orosz hadsereg felségjelzés nélküli fegyveresei. A nyelvtörvény eltörlése ellen azonban az ENSZ, más ukrainai kisebbségek képviselői és egyéb szervezetek is felszólaltak. A 2012-es nyelvtörvény érvényben maradt, és bár Turcsinov javaslatot tett egy új törvénytervezet elkészítésére, 2014 áprilisában a belpolitikai események háttérbe szorították ezt a kezdeményezést. Az újonnan megválasztott Porosenko pedig kénytelen lavírozni a különféle érdekek között nyelvpolitikai szempontból is, hogy valamelyest fenntartsa az egyensúlyt, az orosz nyelv felé nyitás miatt azonban sok kritika érte az ukrán nyelv szószólói részéről. A szerző sok példával alátámasztva mutat rá arra, mennyire nehéz ebben az érzékeny helyzetben megtalálni az egyensúlyt a nyelvvel kapcsolatos kijelentésekben, gesztusokban és nyelvpolitikai döntésekben.

Csermicskó, miután megismertette az olvasót az ukrán nyelvpolitika alapvető tendenciáival, a negyedik fejezetben – *Nyelvtörvények Ukrajnában (1989–2014)* címmel (57–92. p.) – négy nyelvpolitikai dokumentum elemzését és meghatározott szempontok alapján történő összehasonlítását olvashatjuk. A dokumentumok a következők: az 1989-es nyelvtörvény (hatályos: 1989–2012), Ukrajna törvénye „A Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájának ratifikálásáról” (hatályos 2003 óta), a 2012-es nyelvtörvény (hatályos 2012 óta), a Kravcsuk-féle nyelvtörvénytervezet. A négy dokumentum rövid elemzése után következik az összehasonlításuk, mely a következő szempontok alapján történik: a dokumentum milyen nyelvekre terjed ki, és hogyan határozza meg az ukrán és az orosz nyelv státuszát, valamint hogyan viszonyul a többi kisebbségi nyelvhez; hogyan határozza meg a kisebbségi nyelvek

hivatali használatának feltételeit; hogyan szabályozza a kisebbségi nyelven folyó oktatást; megengedi-e a kisebbségi nyelvek szimbolikus helyeken való megjelenését. A szerző az összehasonlító elemzést nagyon szemléletes módon végzi. Mivel minden szöveges összevetést táblázatos összefoglalás követ, könnyedén követhetők az egyes dokumentumok közötti különbségek és hasonlóságok, így az összefüggések megértése is egyszerűbb. Az elemzéseket alátámasztó demográfiai mutatók pedig szintén táblázatos formában teszik áttekinthetővé a szöveget.

A *Milyen nyelvpolitika lehet a megoldás Ukrajnában?* című ötödik fejezetben (93–115. p.) a szerző a meglehetősen bonyolult ukrainai állapotok és tendenciák felvázolása után megpróbálkozik azzal, hogy megoldást kínáljon a helyzet javítására. Az első alfejezet azt boncolgatja, hogy Ukrajnában vajon mennyire lehetséges a kétnyelvűség kodifikálása. A szerző, több hivatalosan is két- vagy többnyelvű állam (Finnország, Kanada, Svájc stb.) helyzetével összehasonlítva az ukrán állapotokat, arra a következtetésre jut, hogy bár Ukrajna lakosságának nagy része két- vagy többnyelvű, a társadalomban működő szélsőséges ukránosítás és oroszosítás közötti váltakozás és egyéb részletesen kifejtett faktorok fényében Ukrajnában ez az opció jelenleg nem működhetne. Megfogalmaz azonban egy – általa utópisztikusnak nevezett – lehetőséget, mely azon alapszik, hogy nem tesz különbséget a többségi és kisebbségi nyelvhasználók jogai között, hanem a nyelvi jogokat általános emberi jogokként kezeli, melyek nem csak a kisebbségi nyelvhasználat kapcsán fogalmazódnak meg. „A fentebb javasolt »utópisztikus« modell sikeres működtetéséhez csupán következetesen kellene alkalmazni az ukrán alkotmány 10. cikkelyét: meg kell találni az egyensúlyt az államnyelv támogatása, valamint a kisebbségi nyelvek (köztük természetesen az orosz) védelme között.” (113. p.).

A szerző az utolsó, összefoglaló fejezetben még inkább kidomborítja a nyelvpolitikai döntések és a kialakult ukrán helyzet összefüggéseit. Rámutat arra, hogy mennyire veszélyes, ha a politikai hatalom képviselői saját státuszuk megszerzése és megőrzése szolgálatában tesznek nyelvpolitikai lépéseket, nem pedig a nyelvi egyensúly megteremtése az elsődleges szempont.

Csernicskó István könyve az ukrainai nyelvpolitika és a háborús konfliktus kialakulásának összefüggéseit vizsgálva nagyon szisztematikusan elemzessel mutat rá arra, hogy a nyelvi kérdések elhanyagolása hogyan szolgálhat akár egy katonai konfliktus kirobbantásának ürügyéül. A szerző azonban nem elégszik meg a helyzet és az események leírásával, bizonyos összefüggések felvillantásával, megoldást is kínál, még ha ezt ő maga is utópisztikusnak nevezi Ukrajna szempontjából. A mű nagyon fontos olvasmány a 2013-tól napjainkig tartó ukrainai események megértéséhez, mely nemcsak leírja a történéseket, hanem nyelvpolitikai összefüggésbe helyezi értelmezi is azokat.

Bilász Boglárka

Csanda Gábor–H. Nagy Péter (szerk.), A kontextus végtelensége. Tanulmánykötet Tózsér Árpád 80. születésnapjára. Dunaszerdahely, Szlovákiai Magyar Írók Társasága, 2015, 160 p.

Az Opus-könyvek sorozat – mely alapvetően az ugyane címen futó folyóirat extratartományaként határozza meg magát – ötödik darabja a korábbiakhoz képest bár szűkíteni látszik tárgyalati tárgyát, annak jellegzetességei révén mégis egy olyan életműre koncentrálnak, melynek elemzése csakis széles és flexibilis attitűddel bíró megközelítési horizont felől lehetséges, s mely a beemelt analógiák és jelenségek, illetve ezek árnyalatai révén a végtelenig kiterjeszhető kontextust feltételez, s abban is csak minduntalan megújulóként hajlandó szituálni önmagát. A *kontextus végtelenségének* minden tanulmánya Tózsér Árpád kimagasló munkásságának egy-egy szegmensére koncentrálnak, a sorozatban elsőként – de az előrejelzések szerint nem utolsóként – tárgyalva egy életművet; a széria első három darabja a szlovákiai magyar irodalom történetéről, helyzetéről és alakulásáról értekezett, a negyedik pedig a líra és megannyi tudományág kapcsolatát boncolgatta. Az ötödik darab alcíme hangsúlyt kölcsönöz a kvázi apropónak, ám az előszót jegyző társszerkesztő, Csanda Gábor azt írja, hogy „a kötet minden bizonnyal akkor is létrejött volna, ha Tózsér Árpád történetesen 64 vagy 46 éves volna”. (7. p.), amit a direkt laudációk teljes hiánya – hacsak a költő alkotásairól

kivétel nélkül elismerően szóló tanulmányok nem számítanak annak, ez esetben ugyanis valóban tisztelet-könyvről van szó – tovább erősít. „[A] széria érdeklődésének és vizsgálódásainak nem valamely szerző a tárgya, hanem mindenkor a szöveg. Másfelől a szerzők illusztris névsora (az illusztris szerzők névsora) is sejteti, hogy itt műközpontú irodalomtudományi dolgozatokkal lesz dolgunk.” (7. p.) Az alábbiakban egy szubjektív válogatás szellemében mutatjuk be részletesebben a tanulmánykötet némely dolgozatát, annak reményében, hogy e töredékek révén minél szélesebb olvasóközönséget sikerül nyernünk nemcsak a tózséri lírának, hanem az amellet ajánlottan párhuzamosan olvasandó ötös számú Opus-könyvek is.

Csehy Zoltán *Változatok Sebestyénre* című munkája Szent Sebestyén alakjának metamorfózisát, illetve „funkciójának” bővülését tekinti át a művészetek széles és egyszersmind egymásra ható skáláján, beleértve a festészetet, a filmművészetet és természetesen a költészetet is. A vizsgálódás apropója, hogy a szent nemcsak a kortárs pestis, az AIDS, hanem egyben a homoszexuálisok védnökévé és mártírjává is vált. Sebestyén történetének vázlatos áttekintése után a szerző körülmények, hogy miként öltötte magára e maszkulin idea az apollói örök ifjúság feminin, fiútest-alakját. Jukio Misima, Guido Reni, Frederick Rolfe és Dunajcsik Mátyás munkáira egyaránt hatással volt a szent eme funkcióbővülése. D’Annunzio és Debussy művei aztán Sebestyén történetét, s vele „a férfiszépséget az ellenállhatatlan homoerotikus vágykeltés szolgálatába állította[k], s alkotásaikban a szent kízó[i] vágyuk betölthetetlensége miatt végeznek vágyuk tárgyával”. (13. p.) Derek Jarman *Sebastiane* című filmjében a másság szépsége mint a homoszexuális sors allegóriája jelenik meg, Alfred Courmes és Rafaél Caudoro alkotásaiban pedig parodisztikus önreflexióvá válik. Csehy sok más alkotó mellett elsősorban Juhász Gyula, Berda József és Tózsér Árpád témára írt költeményeit elemzi, ugyancsak művészetközi térben. Tózsér glosszája körsémát ír le, s a mottó fel-felidézésével a homályból a fénybe jut el a megértéshez.

L. Varga Péter „*A papír partján*” című írása elsősorban a teremtődés, illetve az archívum- és köztes-jelleg tapasztalata felől értelmezi Tózsér alkotásait, melyeket egyszerre jellemez a tárgyi-

as és hermetikus líra élménye, az önéletrajzi és irodalomtörténeti beszédmód, eredete pedig a népi avantgárd és az objektivizáló világ- és önéleírás táján keresendő. A hosszú költői pályát végig jellemezte a líra változásaira való nyitottság, s egyfajta integráló jelleg is, megspékelve a folyamatos (ön)újraírással és önreflexiókkal, minduntalan táguló kontextusban helyezve el magát úgy, hogy az általa felvillantott teret és időt újratelíti a jelen tapasztalatával. „Konszenzus mutatkozik tehát abban, hogy a Tözsér-líra múlthoz való viszonya nem az identikus idézhetőség horizontjában, hanem a jelenlétesség folyamatosságában és felfüggeszthettségében létesül [...], s] a mű által magába gyűjtött/megalkotott világ színekdochikusan tartalmazza a »történelmet«.» (37; 39–40. p.) A Tözsér-líra megfigyelő „mítell”-pozícióját a múlt hozza létre, ahol az ellentétes perspektívák és többszörös bennefoglaltságon alapuló kapcsolatok egymás mellett vannak jelen, a hangsúly pedig a „lejegyző-archiváló folyamatra helyeződik, melynek a kimenetele nem kiszámítható” (43. p.), s nem is lezárt: a versarchívum folyamatosan új adatbázisokkal és tér-idő-hagyomány-ablakokkal bővül.

Németh Zoltán *Párhuzamos líratörténesek* című tanulmánya Baka István és Tözsér Árpád költészetének komparatív elemzését végzi el. A legnagyobb hatást mindkét alkotó korai munkáira Illyés népiessége és József Attila verseszménye gyakorolta, ám amíg a cirka tíz évvel korábban indító Tözsér műveit még jellemzi az idill, Bakánál ennek már nyoma sincs – alkotásai fájdalmas ontológiai kérdések felől bomlanak ki. Baka művészetében a végsőig stabil viszonyulási pont lesz az Isten-lét, míg költőtársánál ez szinte teljesen hiányzik, s ugyanez a helyzet a hazával és az országgal is. Tözsérmél az utóbbiak helyett a szülőföld lesz a fontos, melynek a világegyetemmel alkotott összhangját hirdeti, s amíg ő a tárgyas-intellektuális versnyelv mellett tette le a voksát, szakítva a romantikus-tragizáló versfelfogással, Baka munkássága szempontjából utóbbi végig meghatározó maradt. Mindkettejükre hat a kései modernség, a neoavantgárd szelleme azonban csak Tözsért érinti meg. A posztmodern identitás-átalakulása Bakánál legfeljebb a *Sztyepan Pehotnij testamentuma* kapcsán merülhet fel, noha a körülhatárolhatatlanság itt nem játéklehetőség, hanem mindig veszteség marad, míg Tözsér kihasználja az

abban rejlő lehetőségeket, például a *Tanulmányok költőportrékhoz* címet viselő ciklusában, ahol „az imitáció, a karikatúra, a szimuláció és az interpretáció lehetőségeinek keveredése nyomán »eredeti« és »másolat« egymásra kopírozásának rendkívül gazdag technikaival szembesülünk.» (69. p.) Tözsér itt tizenegy kortárs magyar költő bőrbe bújik... köztük Baka Istvánéba is.

Polgár Anikó *Ovidius a polai amfiteátrumban* fejlődő tanulmánya Tözsér *A polai amfiteátrumban* című költeményét elemzi, annak kulcsszavai – ezeket mi is kurzíval jelöljük – mentén, kimagaslóan olvasmányos, esszéisztikus nyelvezettel. A *Zérus* mint a történelem kezdőpontja jelenik meg *Augustus* uralkodása alatt, mely mint a király-kártyák lapjait kettészelő vonal, a homokóra dereka rémlik fel, aminek mentén múlt és jelen egymásra/ba hajtható, felcserélhető – az amfiteátrumban a skála mindkét oldaláról betör az idő... a jelenbe. A polai amfiteátrum – ma Horvátország – kelet és nyugat, Itália és Görögthon mezsgyéjén áll, mégis benne mindkettőben – hisz a Római Birodalom részét képezte –, akár a *Homokóra* nyaka, akár Kelet-Európa, akár Tözsér-lírája, ahol bár a két oldalt képviselő gladiátor közül egy most győzelemre áll, nem tudni, melyik. Az amfiteátrum továbbá Isten szeme is, ami magába fordulva látja a múltat s jövőt, *Ovidius* megjelenésének mikéntje pedig a múlt variálhatóságával játszik el Polában, ahol „*talán a történelem is megmásítható, visszafordítható*”. (78. p.)

Benyovszky Krisztián *Koktél és vignetta* című, oknyomozónak is nevezhető tanulmánya az *Hommage à E. A. P.* című Tözsér-költemény alkotóelemeinek eredetét a nyomába, értelemszerűen Edgar Allan Poe munkáiban kutakodva, nyelvben és kommentárjainak jellegében is idomulva a krimi elvárásaihoz. Benyovszky szerint „egy olyan alkotásról van szó, amelynek akadálytalan, élményszerű befogadása nem a lineáris, hanem inkább a ciklikus és spekulatív, különböző intertextusok bevonását latolgató olvasás gyakorlatához kötött”. (80. p.) A frappáns, esszéisztikus szöveg a vizuális és verbális összetevők kölcsönhatását kutatja: egy palackformára tördelt mondattörmelék-halmaz, s a flaska száján kipotyogó, SOS-t formáló s-ek és o-k azok, amit látunk. A palack mint alkoholizmus-szimbólum egyaránt felmerülhet Poe és karakterei kacsán,

fontosabbak azonban a mondattöredékek, melyek éppúgy Poe szövegeiből származnak, s a tengeri hajózással és a veszélyeztetett, szenvedő emberrel kapcsolatosak. Az eredő szövegeket felkutatva Benyovszky azok motívumkutatását is elvégzi, s a palackformához rendelhető értelmezéseket – gondolatokat? – meghaladva konstataálja, hogy a vers „életrajzi, kritikátörténeti és szövegközi kontextusok bevonását követően válik csak jelentéssé”. (92. p.)

Keserű József előadása, a *Szélmalom a skanzenben* H. Nagy Péter Tözsér-monográfia ötletének sarokköveit használva elemzi a *Léggöyökerek* című kötetet, a különböző módon átirított versek változtatási irányját, azok bizonyos történetvariánsokra való visszavezethetőségét és a Tözsér-életmű önreflexív s önértelmező retorikáját vizsgálva. A költemények folyamatos újraírásában a tökéletességre való törekvést, a végső értelmezés felfüggesztését és a kontextus kiterjesztését véli felfedezni. A léggöyökerek nem a haza földjébe, de a láthatatlan hagyományba kapaszkodnak, ám „ez a hagyomány szóbeszéd-ként, egyszerű pletykaként lepleződik le, s lényegében ez legitimálja újraértelmezését”. (105. p.) Itt az iónia önmagunkkal való kíméletlen szembesülés, a nyelv szavai mind valami lényegesre utaló metaforák, a közeg pedig egy bábeli könyvtár, ahol összezsugorodik, próbára tétetik a tudásunk. Jó filozófiai szöveggé azonban „Tözsér lírája nem kinyilatkoztatja az igazságot, de keresi. A legszebb példái ennek azok a versek, amelyek ugyanarra a kérdésre más-más válasszal szolgálnak”. (107. p.)

A kötet utolsó két dolgozata jelesen példázza, hogy milyen távlatokig juthatunk is el a Tözsér-életmű tanulmányozása során. Vida Gergely *Hogyan hamisítsunk identitást?* című munkája a költő naplóinak tapasztalatát veti egybe Martin Scorsese *A leleményes Hugo*jával, mely alkotások „a bennük működtetett identitáskonstrukciók miatt kerülhetnek egy lapra: az életrajziság bekodolásával nyíltan működtetik a hamisítás kettős dinamikáját, miközben érvényes narratívákat hoznak létre”. (136. p.) Tözsér naplói kisesszék füzéréként is felfoghatók, melyek a költő világképének és habitusának megformálásához nyújtanak adalékokat, ám a naplórás során történő újraélés egyszerre újraírás is. Az eredeti naplójegyzetek itt egy megszer-

kesztett kompozíciót alkotnak, a rendkívüli részletesség pedig látványra alakítja a jelenetet. A lejegyzett töredékek részben illetően történő „feljavításuk” révén tesznek szert irodalmi értékre. Scorsese alkotása a szerzői és látványozói „ideát” méltánytalan sorsra jutott úttörőjének, Georges Méliès-nek az életét meséli el... pontosabban annak egy olyan alternatíváját, mely sokkal kiérdemeltebb lett volna.

H. Nagy Péter *Recepcióelemzés – neoavantgárd – történetiség* fejlécű munkája a cím megannyi terminusát is felfejtve Tözsér Juhász R. *József van még szalámi!* (intermediális szakácskönyv)ének elemzéséhez fűz kommentárokat, illetve gondolja tovább az abban felmerült lehetőségeket, a köztességre, a dekomponálás folyamatára, az intermediális látásmódra és még a legyekre is odafigyelve. Mint konstataálja, Juhász „kompozíciójának” összetettségét tehát az adja, hogy a látvány a befogadói tekintetet olyan mediális közegbe helyezi, melyben eltörlődik az időbeni és a térbeli rögzítettség. Ebben a cirkulációban a szöveg- és képtöredékek felfejthetők ugyan, de identitásuk azonnal meg is kérdőjelezhető”. (154. p.)

A kontextus végtelensége Pécsi Györgyi¹ és Németh Zoltán² Tözsér-monográfiái után kétségkívül méltó harmadikként helyezhető el a kortárs irodalom e jeles jelenségét értelmező munkáinak könyvespolcán, s elsősorban nem is (csak) azért, mert tanulmányai fontos kontextusok hozzárendelésével járulnak hozzá annak feltérképezéséhez, hanem „mert nem állnak meg annak határainál, hiszen nem is lehet: Tözsér Árpád alkotásai ugyanis olyan tágas terekre nyílnak, melyek bejárása irodalomtörténeti és kultúratudományi szempontból a legnagyobb kihívások közé tartozik.” (fülszöveg). Az ötös számú Opus-könyv kétségkívül hű segítőtárs lesz ebben a vállalkozásban. Kellemes – és garantáltan tartalmas – olvasást kívánunk...

Baka L. Patrik

- 1 Pécsi Györgyi: *Tözsér Árpád*. Pozsony, Kalligram, 1995.
- 2 Németh Zoltán: *Az életmű mint irodalomtörténet*. Pozsony, Kalligram, 2011.

Számunk szerzői

Baka L Patrik (1991)
író, kritikus, doktorandusz (Selye János
Egyetem, Komárom, Szlovákia)

Bilász Boglárka (1986)
doktorandusz (Comenius Egyetem,
Pozsony, Szlovákia)

Peter Borza (1975)
történész (Eperjesi Egyetem, Eperjes,
Szlovákia)

Gaucsík István (1973)
történész (Szlovák Tudományos
Akadémia Történettudományi Intézete,
Pozsony, Szlovákia)

Gyurgyík László (1954)
szociológus (Selye János Egyetem,
Komárom; Fórum Kisebbségkutató
Intézet, Somorja, Szlovákia)

L. Juhász Ilona (1960)
etnológus (Fórum Kisebbségkutató
Intézet Etnológiai Központja, Komárom,
Szlovákia)

Kardos Tímea (1984)
doktoranda (Pázmány Péter Katolikus
Egyetem, Budapest, Magyarország)

Kerényi Éva (1981)
történész-muzeológus; doktorandusz
(Gömör-Kishonti Múzeum, Rimaszombat,
Szlovákia; Eötvös Loránd
Tudományegyetem, Budapest,
Magyarország)

Kőrös Zoltán (1982)
történész, levéltáros (Fórum
Kisebbségkutató Intézet, Somorja,
Szlovákia)

Lampl Zsuzsanna (1959)
szociológus, író, újságíró (Konstantin
Filozófus Egyetem, Nyitra; Fórum
Kisebbségkutató Intézet, Somorja,
Szlovákia)

Liszka József (1956)
etnológus (Selye János Egyetem,
Komárom; Fórum Kisebbségkutató
Intézet Etnológiai Központja, Komárom,
Szlovákia)

Sztancs Gábor (1990)
doktorandusz (Eszterházy Károly
Egyetem, Eger, Magyarország)